प्रशिक्षक प्रशिक्षण स्रोत पुस्तिका

आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र आबद्ध परम्परागत ज्ञान तथा लाभको समुचित बाँडफाँड

ICIMOD

german cooperation

UKaid
from the British people

इसिमोडको बारेमा

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD) एक स्वतन्त्र पर्वतीय अध्ययन तथा ज्ञानको केन्द्र हो । यस संस्थाले हिन्दूकुश हिमालय क्षेत्रका आठ राष्ट्रहरु (अफगानिस्तान, बङ्गलादेश, भुटान, चीन, भारत, म्यानमार, नेपाल, र पाकिस्तान) र विश्वभरीको पर्वतीय समुदायलाई सेवा प्रदान गरिरहेको छ । वि.सं. २०३९ (सन् १९८३) मा स्थापना भएको इसिमोडको प्रधान कार्यालय नेपालको काठमाण्डौंमा अवस्थित छ । यस संस्थाले आफ्ना क्षेत्रीय सदस्य राष्ट्रहरु, साझेदार संस्थाहरु र दाता राष्ट्रहरुलाई विकास क्रियाकलापहरुका लागि प्रतिबद्ध भई हिन्दूकुश हिमालय क्षेत्रको भविष्य सुरक्षित राख्न एउटै साझा कार्यथलोमा ल्याउने गर्दछ । यस केन्द्रलाई विशेष गरी अष्ट्रेलिया, अष्ट्रिया, जर्मनी, नर्वे, स्वीजरल्याण्ड, संयुक्त अधिराज्य (बेलायत) र क्षेत्रीय सदस्य राष्ट्रहरुकासाथै अन्य तीसभन्दा बढी दातृ संस्थाहरुले सहयोग प्रदान गरेका छन् । यस केन्द्रको प्रमुख उद्देश्य आर्थिक तथा वातावरणीय हिसाबले सुदृढ पर्वतीय वातावरणीय प्रणालीको प्रवर्द्धन गर्नु र पर्वतीय जनसमुदायको जीवनस्तरमा सुधार गर्नु रहेको छ ।

यो स्रोत पुस्तिका कैलाश पवित्र भू-परिधि संरक्षण तथा विकास पहल कार्यक्रम अन्तर्गत प्रकाशित गरिएको हो । कैलाश पवित्र भू-परिधि संरक्षण तथा विकास पहल, जर्मन विकास नियोग (GIZ) तथा संयुक्त अधिराज्य बेलायती सहयोग नियोग, बेलायत सरकार (UKaid) को सहयोगमा संचालित छ ।

प्रशिक्षक प्रशिक्षण स्रोत पुस्तिका

आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र आबद्ध परम्परागत ज्ञान तथा लाभको समुचित बाँडफाँड

कृष्ण प्रसाद ओली
तारा देवी ढकाल

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र, जुलाई २०१६

This publication is a full text translation of the book 'Access and Benefit Sharing from Genetic Resources and Associated Traditional Knowledge' originally published in English by the International Centre for IntegratedMountain Development (ICIMOD) in Kathmandu, Nepal in 2009 with ISBN 978 92 9115 115 8

यो प्रकाशन अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र, काठमाण्डौ, नेपालले सन् २००९ मा अंग्रेजीमा प्रकाशित पुस्तक 'Access and Benefit Sharing from Genetic Resources and Associated Traditional Knowledge' को पूर्ण अनुवाद हो र यसको ISBN 978 92 9115 115 8 हो ।

प्रतिलिपि © **२०१६**

सर्वाधिकार अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्रमा निहित

प्रकाशक

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र
पोष्ट बक्स नं. ३२२६
काठमाण्डौं, नेपाल

ISBN 978 92 9115 370 1 (printed)
978 92 9115 372 5 (electronic)

LCCN 2016-310002

सम्पादकीय समूह

आशाकाजी थकू (नेपाली सम्पादक)
धर्मरत्न महर्जन (प्राविधिक सहयोग तथा साजसज्जा)
मोहन प्रसाद वाग्ले (नेपाली अनुवाद)
लक्ष्मी दत्त भट्ट, राम प्रसाद चौधरी, यादव उप्रेति, विश्वनाथ ओली, इश्वरी प्रसाद पौडेल, रोम राज लामिछाने (पुनरावलोकन तथा भाषा सम्पादन)

मुद्रण

क्वालिटि प्रिन्टर्स प्रा.लि., काठमाण्डौ, नेपाल

पुनरुत्पादन

शैक्षिक वा गैर-नाफामुखी प्रयोजनका लागि प्रकाशकको विशेष अनुमति विना नै यो पुस्तकको सम्पूर्ण वा केही भाग पुनरुत्पादन गर्न सकिनेछ । यसो गर्दा स्रोतको भने उल्लेख गर्नु पर्नेछ । यस पुस्तकलाई स्रोत सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएका प्रकाशनहरूको एक प्रति इसिमोडलाई प्राप्त भएमा इसिमोड आभारी हुनेछ ।

इसिमोडको पूर्व लिखित स्विकृती विना यस प्रकाशनको बिक्री वितरण वा अन्य कुनै व्यावसायिक प्रयोग गर्न पाइने छैन ।

यो प्रकाशन www.icimod.org/himaldoc मा उपलब्ध छ ।

विषय-सूची

प्राक्कथन क

कृतज्ञता ग

शब्दार्थ सूची र संक्षेपाक्षर घ

परिचय १

परिचय ३

यो पुस्तिका कसरी प्रयोग गर्ने ५

प्रस्तावित समय तालिका ८

पहिलो दिन ९

सत्र १: परिचय ११

सत्र २: जैविक विविधता महासन्धि र आनुवंशिक स्रोतमाथि पहुँच तथा लाभको बाँडफाँड १६

सत्र ३: ABS शब्दावली र जैविक स्रोत प्रयोगको परम्परागत तरिकाहरू २६

सत्र ४: हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा जैविक विविधता र आनुवंशिक स्रोतको अवस्था ४२

सत्र ५: जैविक विविधता, आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको महत्व ४७

दोस्रो दिन ५३

पहिलो दिनको समीक्षा सत्र ५५

सत्र ६: ABS प्रणाली तथा त्यसका मुख्य अङ्गहरू ५६

सत्र ७: स्रोतमाथिको पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू ६३

सत्र ८: ABS मा प्रथाजनित व्यवस्था ६७

सत्र ९: हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा ABS को नीति र राष्ट्रिय कानूनको बिस्तार ७२

सत्र १०: ABS प्रक्रियामा कानूनी गतिविधि तथा संयन्त्रहरूमा संलग्न पक्षहरू ८०

तेस्रो दिन १०७

दोस्रो दिनको समीक्षा सत्र १०९

सत्र ११: ABS प्रक्रियामा सहमति ११०

सत्र १२: परम्परागत ज्ञानको संरक्षण र अभिलेखीकरण १२६

सत्र १३: परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने नमूनाको समीक्षा १३६

सत्र १४: परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने प्रक्रियाहरू १४६

सत्र १५: समुदायको छनौट, समूह गठन र स्थलगत कार्यहरू १५२

चौथो दिन १५५

सत्र १६: स्थलगत भ्रमण १५७

पाँचौं दिन **१५९**

सत्र १७: स्थलगत भ्रमणको समीक्षा र समूहगत प्रस्तुति १६१
सत्र १८: अगाडि बढ्ने १६२
सत्र १९: तालिमको प्रत्याशाहरूको अन्तिम लेखाजोखा १६४
सत्र २०: मूल्याङ्कन र समापन १६६

सन्दर्भ सूची **१६९**

सन्दर्भ सूची १७१

प्राक्कथन

जैविक विविधता महासन्धि स्वीकृत हुनुभन्दा अगाडि आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र आबद्ध परम्परागत ज्ञान सबै मानव जातिको लागि खुल्ला हो भन्ने मान्यता राखिन्थ्यो । आनुवंशिक स्रोत र त्यसको ज्ञान राष्ट्रको समुदायहरू संघ/संगठनहरू र व्यक्ति विशेषले पनि लिने गर्दथे र त्यसबाट प्राप्त लाभमा एकाधिकार राख्दथे । त्यस्तो स्रोत र ज्ञानहरूबाट प्राप्त लाभ स्रोत र ज्ञानको खास स्वामित्ववालाहरूमा जादैनथ्यो । स्थानीय समुदायहरू र त्यस्तो स्रोतहरूको उत्पन्न मुलुकहरूलाई आफ्नो आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबारे कुनै जानकारी हुँदैनथ्यो, जसले गर्दा तिनीहरूमा मोलतोल गर्ने शक्ति कुन्ठित हुनुको साथै आफ्नो स्रोतको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको बाँडफाँडबाट बञ्चित हुन्थे ।

आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट प्राप्त लाभमा एकाधिकार प्रति प्रदायक मुलुकहरूले चासो देखाएपछि त्यसको फलस्वरुप सन् १९९२ मा जैविक विविधता महासन्धि (CBD) को पक्ष राष्ट्रहरूबाट सहमति भई स्वीकृत भयो । महासन्धिले जैविक स्रोतको संरक्षण, दीगो प्रयोग र लाभको समुचित बाँडफाँडको उद्देश्यलाई एकीकृत गर्दछ । त्यसले आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको ज्ञान, चलन (विधि) र नवीन कार्यहरूको महत्वलाई मान्यता दिन्छ र कुनै सार्वजनिक वा निजी कम्पनीहरूले आनुवंशिक स्रोतहरूमा पहुँच खोजेमा स्रोत तथा ज्ञानको धारकहरूसँग पूर्व अनुमति लिनु पर्ने प्रावधानहरू बनाउँछ । CBD मा भएको पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँडको प्रावधानलाई International Treaty on Plant Genetic Resource for Food and Agriculture (ITPGRFA) ले पनि समर्थन गरेको थियो । ITPGRFA सन् २००३ मा स्वीकृत भई सन् २००४ मा कार्यान्वयनमा आएको थियो र यसले खाद्यान्न तथा कृषिको लागि प्रयोग हुने बिरुवा सम्बन्धी आनुवंशिक स्रोतलाई समेट्दछ । सन् २००९ सम्ममा सबै हिमाली राष्ट्रहरू समेत गरी १९४ राष्ट्रहरू CBD को पक्ष राष्ट्रहरू थिए र ITPGRFA मा ११८ पक्ष राष्ट्रहरू छन् । हिन्दूकुश हिमाली राष्ट्रहरू अहिले CBD र ITPGRFA कार्यान्वयनको लागि राष्ट्रिय नीति तथा कानूनहरू निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न व्यस्त रहेका छन् ।

संसारको ३४ वटा जैविक विविधता संवेदनशील स्थलहरू मध्ये ४ वटा स्थलको पूरै वा केही भाग हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा पर्दछ र यो क्षेत्र आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानको भण्डार हो । हालका वर्षहरूमा त्यस क्षेत्रको बासिन्दाहरूमा आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानको मूल्य र महत्वप्रति चेतना वृद्धि भएको छ । अहिलेको चुनौतीहरू भनेको ती आनुवंशिक स्रोतहरूलाई पारिस्थितिकीय रुपले दीगो र सामाजिक न्यायपूर्ण तरिकाले अर्थपूर्ण आर्थिक सम्पत्तिमा परिणत गर्नु र आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट प्राप्त लाभ स्रोतहरूको मालिक तथा संरक्षकको रुपमा रहेको समुदायहरूमा पुऱ्याउनु रहेका छन् । त्यसको लागि CBD को पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) ले विभिन्न प्रावधानहरू सहित आधारभूत संरचना उपलब्ध गराउँछ ।

विगत १५ वर्षको अवधिमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँडको अवधारणामा पर्याप्त मात्रामा ध्यानाकर्षण भई सकेको भएता पनि यो अझै प्राविधिक रुपले चुनौतीपूर्ण र कानूनी रुपले कठिन मामिला भएको छ । सन् २००४/२००५ देखि ICIMOD ले आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) को क्षेत्रीय कार्यक्रम थालनी गरेको छ । यो कार्यक्रम ABS मा चेतना अभिवृद्धि गर्न पूर्वी हिमाली क्षेत्रको भुटान, बङ्गलादेश, भारत र नेपालमा कार्यान्वयन भएको छ । त्यसको मुख्य लक्ष्य सीमान्तकृत पहाडी समुदायहरू (महिला तथा आदिवासी समेत) को जैविक विविधताका स्रोतहरू र आबद्ध परम्परागत ज्ञानमा निष्पक्ष पहुँच र त्यस्ता स्रोतहरूको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको न्यायपूर्ण बाँडफाँडलाई सहजीकरण गरी त्यस्तो समुदायहरूको पारिस्थितिकीय र जीविकोपार्जन सुरक्षालाई मजबुत बनाउँदै वृद्धि गर्दै लानु रहेको छ ।

यो कार्यक्रम अर्न्तगत नीति निर्माता, नागरिक समाज, समूह र सीमान्तकृत स्थानीय समुदायहरूको चेतना अभिवृद्धिका लागि कार्यहरू भईरहेको छ, जसले गर्दा तिनीहरू जैविक खोजीकर्ताहरू (जसले विभिन्न सरोकारवालाहरूको संयुक्त चासोलाई हेर्दछन्) सँग न्यायोचित ABS सम्झौता विकास गर्न योगदान दिन सक्ने अवस्थामा पुग्ने छन् । हिमाली क्षेत्रमा ABS को नीति र कानूनी प्रकृयाको समर्थनमा संलग्न हुने धेरै थरीका संस्थाहरू छन्, तर पनि ABS बारेको ज्ञान अधिकांश सरोकारवालाहरू र सीमान्तकृत समुदायहरूमा सीमित मात्रामा रहेको छ । GIZ को सहयोगमा ICIMOD ले तयार पारेको यो पुस्तिकाले ABS प्रकृयामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा संलग्न हुनेहरूको चेतना र क्षमता विकास गर्न सहयोग गर्दछ, जसले गर्दा लाभको

निष्पक्ष र न्यायपूर्ण बाँडफाँडको उद्देश्य निस्तेज हुन जाँदैन । यो पुस्तिकाको अभिप्राय प्रशिक्षणका लागि प्रशिक्षकहरूले प्रयोग गर्ने रहेकाले प्रशिक्षणबाट प्राप्त सिकाइलाई क्षेत्रभरी फैलाउन सम्भव हुन्छ । यो पुस्तिकामा विस्तृत रुपमा स्रोत सामग्रीहरू उपलब्ध गराइएको छ जसलाई सरोकारवालाहरूले पनि साधारणतया प्रयोगमा ल्याउन सक्दछन् । पूर्वी हिमाली क्षेत्रमा यो पुस्तिकाको परीक्षण पछि थुप्रै पाठकहरूको लागि उपलब्ध गराइएको छ । यो पुस्तिकाले हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्र र बाहिर ABS प्रकृयामा संलग्न नीति निर्माता, विकासकर्मी, सामुदायिक संघ/संस्था र व्यक्ति विशेषको ABS प्रणालीमा चेतना अभिवृद्धि हुनेछ भन्ने हामी आशा गर्दछौं ।

एण्ड्रयाज शिल्ड

महानिर्देशक, इसिमोड

कृतज्ञता

यो पुस्तिका तयारीको प्रकृयामा आफ्नो पेशामा लागेका धेरै विज्ञहरूसँग सुझाव, राय, सल्लाहको लागि छलफल, सम्पर्क र परामर्श गरिएको थियो । हामी ती सबै विज्ञहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौ । खास गरेर Dr. LMS Palni, Director of Govind Ballabh Pant Institute of Himalayan Environment Development (GBPIHED), Dr. K. Venkataraman, Secretary of the National Biodiversity Authority in Chennai, India; Mr. Diederik Prakke, Mr. Mukund Pandey. Dr. Nakul Chettri and Mr. Kamal Aryal of ICIMOD; Ms. Medon Yaganagi of the National Biodiversity Center, Bhutan; Dr. Andreas Drews of GIZ, Germany; Mr. AV, Parajuli and Mr. Phanindra Gautam of Ministry of Forest and Soil Conservation, Nepal; Dr. Eklabya Sharma, Programme Manager of ICIMOD's Environment Change and Ecosystem Service (ECES) Programme and Dr. Michael Kollmair, Programme Manager of the Sustainable Livelihoods and Poverty Reduction (SLPR) लाई उहाँहरूको सहयोगको लागि धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

अन्ततः हामीलाई अथक सहयोग र हाम्रो प्रयत्नलाई हौसला दिनु हुनेहरूलाई हाम्रो तर्फबाट सराहना गर्न चाहन्छौं ।

शब्दार्थ सूची र संक्षेपाक्षर

ABS	पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड
BMC	जैविक विविधता व्यवस्थापन समिति
CBD	जैविक विविधता महासन्धि
CITES	संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वानस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार महासन्धि
COP	पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन
FAO	खाद्य तथा कृषि सङ्गठन
GEF	विश्व वातावरण सहयोग
GIZ	जर्मन विकास नियोग
HKH	हिन्दूकुश हिमालय
ICIMOD	अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र
IIED	अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण तथा विकास संस्था
IPRs	बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकार
ITPGRFA	खाद्य तथा कृषिको लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि
MAT	आपसी सम्झौताका सर्तहरू
MOP	पक्ष राष्ट्रहरुको बैठक
MTA	जैविक सामग्री ढुवानी गर्ने सम्झौता
NBA	राष्ट्रिय जैविक विविधता प्राधिकरण
NGO	गैर-सरकारी संस्था
PGRFA	खाद्य तथा कृषिको लागि बानस्पतिक आनुवंशिक स्रोत
PIC	पूर्व-सूचित अनुमति
RGOB	शाही भुटान सरकार
TRIPS	वौद्धिक सम्पत्ती सम्बन्धी व्यापारिक पक्ष
UPOV	नयाँ विभिन्न प्रकारका वनस्पतिहरूको संरक्षणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन
WIPO	विश्व बौद्धिक सम्पत्ति संगठन
WSSD	दीगो विकासको लागि अन्तर्राष्ट्रिय शिखर-सम्मेलन
WTO	अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सङ्गठन

परिचय

परिचय

यो पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) सम्बन्धी प्रशिक्षक प्रशिक्षण पुस्तिका जैविक खोजी प्रक्रियामा आदिवासी, सीमान्तकृत र अन्य स्थानीय समुदायहरूको क्षमता विकास गर्न संलग्न रहेका स्थानीय संघ/संस्थाहरू, कर्मचारीहरू र अन्यको क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग गर्न German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ) को सहयोगमा German Technical Cooperation (GIZ) द्वारा ICIMOD ले तयार पारेको हो । यसमा रहेको पाठ्यक्रम वन, वातावरण र जीव विज्ञान वा कानूनको विश्वविद्यालय-स्तरको स्नातक तहका विद्यार्थीहरूलाई ABS सम्बन्धी साधारण ज्ञान उपलब्ध गराउन पनि प्रयोग गर्न सकिने छ ।

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) एउटा नौलो शुरूवात्को विषय हो । ICIMOD ले सन् २००५ को मध्यतिरबाट आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र त्यस्तो स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको समुचित बाँडफाँड सम्बन्धी क्षेत्रीय कार्यक्रम GIZ को सहयोगमा पूर्वी हिमाली क्षेत्र: बङ्गलादेश, भुटान, भारत र नेपालमा कार्यान्वयन गर्दै आएको छ । यसको मुख्य उद्देश्य CBD को पक्षधर क्षेत्रीय मुलुकहरूमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) प्रणालीको प्रक्रिया विकास तथा कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्ने रहेको छ । त्यसै सन्दर्भमा ICIMOD ले हिमाली क्षेत्रको विशाल पहाडी समुदायहरूबीच आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको दीगो उपयोगको लागि ABS अवधारणाको बुझाइलाई बृद्धि गरी ABS प्रक्रियामा आदिवासी तथा स्थानीय जनता खासगरी महिला र सीमान्तकृत समूहको सहभागितालाई प्रेरित गर्न सहयोग गर्ने कार्यहरू गरिरहेको छ ।

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रको केही मुलुकहरू जस्तै भुटान र भारतले ABS को कानून विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याएका छन् भने अन्य मुलुक जस्तै चीनले विद्यमान कानूनी खाकामा संशोधन गरी ABS लाई विद्यमान मुलुकहरूको कानूनमा स्थान दिएको छ । बाँकी क्षेत्रीय मुलुकहरू ABS कानूनको मस्यौदा तैयार पारी सार्वजनिक घोषणा गर्ने प्रक्रियामा छन् । यद्यपी ICIMOD–ABS कार्यक्रम कार्यान्वयनको समयावधिभर ABS कानूनको विकासमा विभिन्न मुलुकहरूमा भएको अवस्थाहरूबाट ABS र जैविक खोजीमा भएको ज्ञानको चेतना, राज्य, प्रान्त, जिल्ला, स्थानीय-स्तरको कार्यालय र नागरिक समाजहरूबीचमा र सर्वत्र एकदमै कम छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । साधारणतया ABS कानून बनाउन र कार्यान्वयन गर्न प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुने नीति निर्माता र अन्य सरोकारवालाहरू मध्ये थोरैमा मात्र ABS र जैविक खोजीको ज्ञान सीमित रहेको छ । त्यसैगरी ABS कार्यान्वयन प्रक्रियालाई सहज गर्न सामान्यतया आवश्यक पर्ने शिपको कमी रहेको छ । ABS प्रणाली र त्यसको निर्माण तथा कार्यान्वयनको महत्व धेरैजसो सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले पूरै बुझिसकेका छैनन् । ABS कानून कार्यान्वयनको जिम्मा लिएका जिम्मेवार सरकारी निकायहरूमा पनि त्यस्तो कानूनहरू प्रभावकारी रूपले विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन आवश्यक पर्ने ज्ञान र शिपको कमी रहेको छ । त्यसको अतिरिक्त, ABS प्रणालीको ज्ञान र बुझाइ नागरिकहरूमा अझ बढी सीमित रहेको छ र धेरै कम सरकारी कर्मचारीहरू, नागरिक समाज संघ/सङ्गठनहरू र व्यक्ति विशेषहरूमा मात्र सीमित गरिएको छ । ABS प्रक्रियाको विकास र कार्यान्वयनमा ती सबै सरोकारवालाहरूको आवश्यकता भएकोले तिनीहरूमा व्यापक चेतना अभिवृद्धि र क्षमता विकास अधिक महत्वपूर्ण हुन्छ ।

यो पुस्तिका ती आवश्यकताहरू सम्बोधन गर्न र ABS सम्बन्धी ज्ञान र सम्बन्धित प्रक्रियाहरूबीचको खाडललाई पुर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन विकास गरिएको हो । यो पुस्तिकामा ABS को आधारभूत तालिम प्रदान गर्न तालिमको पाठ्यक्रम र आवश्यक पर्ने स्रोत सामग्रीहरू रहेका छन् । यो पुस्तिका आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञान एवम् त्यसको मुख्य अङ्ग (अवयव) हरू र विधिहरू समेतको विकास/बिस्तार हुँदै गईरहेको परिस्थितिहरूलाई बुझ्न सबै सरोकारवालाहरू जस्तै: सरकारी कर्मचारी, गैर-सरकारी संस्थान, नागरिक समाज, कानूनविद्, शैक्षिक संस्थान, सञ्चारकर्मीहरू र जैविक खोजी गर्ने विज्ञ आदिलाई सहयोग गर्न तयार पारिएको हो । तालिमको मुख्य उद्देश्य सहभागीहरूले आफ्नो क्षेत्रको आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट प्राप्त लाभ निष्पक्ष रूपले बाँडफाँड गर्ने विषयमा समुदाय र राष्ट्रलाई प्रभावकारी ढङ्गले सहयोग गर्ने कुरामा सहभागीहरूलाई समर्थ बनाउने र सरकारी, नागरिक समाज, स्थानीय तथा आदिवासी समुदायहरू र निजी क्षेत्रमा काम गर्नेहरूको दायित्व, अधिकार र जवाफदेहिताबारे चेतना अभिवृद्धि गर्ने रहेको छ । यसको लक्ष्य हिमाली क्षेत्रमा ज्ञानको गुणात्मक रूपमा सेवा गर्न सक्षम व्यक्तिहरूको आपूर्तिथलो (समूह) को विकास बिस्तार गर्ने रहेको छ ।

यो पुस्तिका प्रयोग गर्दा तालिमको आवश्यकता अनुसार जुन विषयमा तालिम दिन खोजिएको हो, त्यसको निश्चित प्रसङ्गको अधिनमा रही तालिम सञ्चालन गर्नु पर्ने कुरालाई सम्भनु पर्ने हुन्छ । त्यसैले प्रशिक्षकले जुन विषयमा तालिम दिन खोजिएको हो, त्यसको खास निश्चित प्रसङ्गमा तालिम सञ्चालन गर्नु पर्दछ । राष्ट्रिय नीति र कानून राष्ट्रहरूबीच फरक हुन्छन्, त्यसैले यो पुस्तिकालाई सन्दर्भ पुस्तिकाको रूपमा हेरिँदा राष्ट्रको निश्चित तथा कानूनी प्रावधानहरूलाई समीक्षा गर्नु पर्ने पनि सुझाव दिइन्छ ।

यो पुस्तिका कसरी प्रयोग गर्ने

यो प्रशिक्षक प्रशिक्षण पुस्तिका प्रशिक्षण सामग्रीहरू प्रस्तुत गरी युवाहरूलाई सिकाइको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यसमा प्रस्तुत गरिएको सत्रहरू (Sessions), विषय-बस्तु र प्रशिक्षण प्रक्रियाको छनौट आदिलाई सहभागितात्मक सिकाइमा केन्द्रित गरिएको छ ।

भूमिका निर्वाह (Role play), घटना अध्ययन (Case studies), छलफल र प्रश्नोत्तरको सत्रहरू सिकाइ बृद्धिको लागि प्रयोग गरिएका छन् । प्रशिक्षकहरूले प्रशिक्षण प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गरुन् भन्ने धारणाले प्रशिक्षकहरूलाई सहयोग गर्न सुझावहरू पनि दिइएको छ । यो प्रशिक्षण पुस्तिकामा जम्मा २० वटा सत्रहरू रहेका छन्, जसमध्ये १७ वटा सत्रहरूलाई प्राविधिक तथा प्रकरणहरूमा केन्द्रित गरिएको छ, समीक्षा गर्ने सत्र समावेश गरिएको छैन । सहभागितात्मक प्रशिक्षण र सिकाइका तरिकाहरू प्रत्येक सत्रमा सकेसम्म बढी प्रयोग होस् भन्ने सुझाब दिइन्छ, तर धेरै उच्च-स्तरको प्राविधिक विषयहरूमा भने खासगरी यो पुस्तिकामा प्रस्तुत गरिएको ढाँचामा नै भर पर्नु पर्ने हुन्छ । सहभागीहरू सिकाइ र बिचार दुबैको आदान-प्रदानमा व्यस्त रहुन् भन्ने सोच राखी प्रत्येक सत्रलाई प्रशस्त समय दिइएको छ ।

प्रशिक्षणको पाठ्यक्रम ५ दिनको लागि व्यवस्था गरिएको छ तापनि प्रशिक्षणको लागि लाग्ने अवधि सहभागीहरू र विषय-बस्तुको आवश्यकता अनुसार परिमार्जन गर्न सकिन्छ ।

अनुभवको आधारमा तालिममा करीब ३० जना सहभागीहरूलाई संलग्न गराउन सकिन्छ । बढी मात्रामा सहभागीहरू संलग्न भएमा सबैको सक्रीय सहभागिता र तिनीहरूबीच अन्तरक्रिया गराउन समस्या पर्नुको साथै प्रभावकारी स्थलगत (फिल्ड) अध्ययन पनि हुन सक्दैन ।

प्रत्येक सत्रको सुरूवात्मा प्रशिक्षण प्रक्रियाको रूपरेखा (बुँदाहरू) प्रस्तुत गरिन्छ र प्रत्येक सत्रको अन्तिममा स्रोत सामग्रीहरू उपलब्ध गराइन्छ, जसको फलस्वरूप यो पुस्तिकालाई स्रोत पुस्तिकाको रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । यो पुस्तिकामा प्रस्तुत गरिएका सत्रहरू निम्न अनुसार व्यवस्था गरिएको छ ।

सत्रको शिर्षक	:	सत्रको मुख्य विषय-बस्तु परिचित गराइन्छ
समय	:	सबै सत्र र अभ्यासहरूको लागि लाग्ने मोटामोटी समयको आवश्यकता
उद्देश्यहरू	:	विस्तृत तथा खास उद्देश्यहरू, समावेश गरिएको क्षेत्रहरू र प्रदान गरिने शिप
प्रस्तावित तरिका	:	सत्र सञ्चालनको लागि सुझाव गरिएको तरिकाहरू जस्तै: भूमिका निर्वाह (Role play), घटना अध्ययन (Case study) र अभ्यासहरू तालिमको तरिका, प्रक्रिया र छलफल गर्नु पर्ने प्रकरणहरू
आवश्यक सामग्रीहरू	:	अनावश्यक सामग्रीहरु
प्रशिक्षकलाई सुझाव	:	तरिका, प्रक्रिया र विषयगत छलफल गर्नु
कार्यक्रम र अभ्यासहरू	:	कार्यक्रमहरु र अभ्यासहरु

पाठ्यक्रमको ढाँचा

प्रत्येक दिनको सत्रको प्रकरणहरू निश्चित दिनको सत्रको पहिलो पृष्ठमा सूचीकृत गरिन्छ । सुझाव गरिएको ढाँचा निम्न अनुसार रहेका छन्:

पहिलो दिन	:	जैविक विविधता महासन्धि, आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS), जैविक विविधताको अवस्था: हिमाली क्षेत्रहरूको उदाहरण
दोस्रो दिन	:	आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) को विद्यमान व्यवस्था (Regime), मुख्य अङ्गहरू, राष्ट्रिय कानून, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरू प्रथाजनित व्यवस्था र ABS को कानूनी कार्यविधि

तेस्रो दिन : ABS मा सहमति र परम्परागत जानको संरक्षण

चौँथो दिन : स्थलगत भ्रमण (अध्ययन)

पाँचौं दिन : स्थलगत भ्रमणको समीक्षा, मूल्यांकन, सुझावहरू, प्रशिक्षणको पाठ्यक्रम र समय तालिका पुस्तिकाको शुरूमा उपलब्ध गराइएको छ ।

प्रशिक्षणको सत्रहरूको बेला भएको सिकाइहरूबाट यो पुस्तिकालाई भविष्यमा परिमार्जन वा सुसूचित गर्दा समावेश गर्न सकिने गरी यो पुस्तिका बनाइएको छ । प्रशिक्षकहरूले यो पुस्तिकाको सहयोगमा सजिलै प्रशिक्षण सञ्चालन गर्न सक्ने र प्रशिक्षण सत्रका सहभागीहरूले आफ्नो सिकाइबाट अरुलाई प्रशिक्षण दिन प्रशिक्षकको रूपमा काम गर्न सक्षम हुने छन् भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

गोष्ठीको लागि सामग्रीहरू:

प्रशिक्षण शुरू हुनुभन्दा अगाडि गोष्ठीको लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू सबै तयार छन् भन्ने निश्चित हुनु पर्छ । कुनै सामग्रीहरू पहिले नै खरिद गर्न आवश्यक पर्न सक्दछ । त्यसको लागि योजना बनाएर अघि बढ्दा समय बचत हुन सक्ने र दुविधा हट्न सक्ने हुन्छ । गोष्ठीको लागि निम्न अनुसारको सामग्री आवश्यक पर्दछ:

- कलम, कापी, सान्दर्भिक दस्तावेज र सामग्रीहरू समावेश भएको एउटा झोला प्रत्येक सहभागीहरूको नाम दर्ताको बेला उपलब्ध गराउने
- ल्यापटप, कम्प्युटर, ओभरहेड प्रोजेक्टर, तार र अन्य सम्बन्धित उपकरणहरू आदि प्रशिक्षण सञ्चालन गर्ने स्थान र प्रशिक्षकको आवश्यक अनुसार व्यवस्था गर्ने । सहभागीहरू प्रशिक्षण कक्षमा प्रवेश गर्नु अगाडि ती उपकरणहरू जडान गरिएको निश्चित गर्ने ।
- भित्ते घडी ।
- फ्लिपचार्ट, बोर्ड, विभिन्न रङ्गको मेटाकार्डहरू (जस्तै ६ × ८ से.मी.को रङ्गिन कार्डको टुक्राहरू) मास्किङ्ग टेप, रुलर, सेतो/कालो बोर्ड, बोर्डमा लेख्ने कलम वा चक, कमलो पिन बोर्ड, पिन, लेख्ने कागज, कलम र त्यस्तै अन्य सामग्रीहरू ।
- सहभागीहरूलाई वितरणको लागि पर्याप्त मात्रामा अध्ययन गर्ने सामग्रीहरू प्रशिक्षण कक्षमा प्रत्येक दिन दुरुस्त बनाउनु पर्दछ । प्रत्येक दिनको लागि आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू पूरै प्रशिक्षण अवधिको लागि उपलब्ध गराउनु पर्छ ।

प्रशिक्षकलाई सुझाव

- सबै कुराहरू ठीक अवस्थामा राख्न प्रशिक्षण कक्ष पहिले नै तैयार गर्ने,
- सत्रको समय सामग्रीहरूको तैयारीमा समय प्रयोग हुन नदिन त्यस्ता सामग्रीहरू पहिले नै जाँच गरी दुरुस्त राख्ने,
- प्रशिक्षण दिने तरिकामा पहिले नै आफू विश्वस्त हुने,
- प्रशिक्षण सत्रभन्दा अगाडि अभ्यासहरू तयार गर्ने,
- प्रशिक्षण कक्षमा भित्ते घडी राख्ने र सहभागीहरूले भित्ते घडीको समय अनुसार आफ्नो घडी मिलाउने जसबाट सबै सहभागीहरू सत्रको समय र मध्यान्तर पछि ठीक समयमा उपस्थित हुन सक्नेछन्,
- सहभागीहरूलाई सकेसम्म सजिलो हुने व्यवस्था मिलाउने,
- सहभागीहरूको स्वभावको पक्षलाई ध्यानमा लिई बस्ने व्यवस्था मिलाउने,
- सहभागीहरूको संस्कृति/बिचार/तर्कमा सतर्क वा चनाखो हुने,
- प्रशिक्षण अवधिभर समूहले अपनाउनु पर्ने नियम र मापदण्ड शुरूमा नै प्रष्ट पार्ने ।

जानकार व्यक्तिको आवश्यकता

सत्रको बेला सहभागीहरूको संलग्नताको स्तर समीक्षा गर्ने र कुनै जानकार/उर्जा दिने व्यक्तिको आवश्यक छ, छैन भन्नेमा सजग रहने । सहभागीहरूलाई सत्रको बीच-बीचमा कुनै जानकार वा उर्जा दिने व्यक्तिको आवश्यकता छ, छैन सोध्ने । त्यस्तो व्यक्ति आफैले छनौट गर्ने अर्थात् कसैलाई सुझाव गर्न सहभागीहरूलाई अनुरोध गर्ने । सहभागीहरूले सुझाव दिन नसकेमा त्यस्तो व्यक्तिको खोजी गर्न सँधै तयार हुने । विशिष्ट जानकारी/उर्जा दिने व्यक्ति HAA (2002) र Pike and Busse (2004) मा पाउन सकिन्छ ।

प्रस्तावित समय तालिका

पहिलो दिन		
बिहान	पहिलो सत्र	परिचय
	दोस्रो सत्र	जैविक विविधता महासन्धि र आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड ।
	तेश्रो सत्र	आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड ABS को शब्दावली र जैविक स्रोतको परम्परागत प्रयोगको तरिका ।
दिउँसो	चौंथो सत्र	हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रहरूमा जैविक विविधता र आनुवंशिक स्रोतको अवस्था ।
	पाँचौं सत्र	जैविक विविधता, आनुवंशिक स्रोत र सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान ।
दोस्रो दिन		
बिहान	समीक्षा सत्र	
	छैठौं सत्र	आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) को विद्यमान अवस्था र त्यसको अङ्गहरू (अवयवहरू) ।
	सातौं सत्र	आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड सम्वन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि/सम्झौताहरू ।
	आठौं सत्र	आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) को प्रथाजनित ब्यवस्था ।
दिउँसो	नवौं सत्र	आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) सम्वन्धी नीति तथा हिन्दूकुश हिमाली राष्ट्रहरूको कानूनमा क्रमिक विकास ।
	दशौं सत्र	ABS को कानूनी प्रक्रिया र संयन्त्रहरू र स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) प्रक्रियामा काम गर्ने एकाइहरू ।
तेस्रो दिन		
बिहान	समीक्षा सत्र	
	एघारौं सत्र	स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) प्रक्रियामा सम्झौता ।
	बाह्रौं सत्र	परम्परागत ज्ञानको संरक्षण र अभिलेखीकरण ।
दिउँसो	तेह्रौं सत्र	परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणको नमूना/ढाँचाको समीक्षा ।
	चौधौं सत्र	परम्पगरागत ज्ञानको अभिलेखीकरणको प्रक्रिया ।
	पन्ध्रौं सत्र	समुदायको छनौट, समूह गठन र स्थलगत भ्रमणको कार्यभार ।
चौथो दिन		
पूरा दिन	सोह्रौं सत्र	स्थलगत भ्रमण (अध्ययन) ।
पाँचौं दिन		
बिहान	सत्रौं सत्र	स्थलगत भ्रमणको समीक्षा र समूह छलफल ।
	अठारौं सत्र	सुझाव ।
	उन्नाईसौं सत्र	प्रशिक्षणको अपेक्षाहरूमा अन्तिम लेखाजोखा ।
दिउँसो	बिशौं सत्र	मूल्यांकन तथा समापन ।

पहिलो दिन

सत्र १

परिचय

सत्र २

जैविक विविधता महासन्धि र आनुवंशिक स्रोतमाथि पहुँच तथा लाभको बाँडफाँड

सत्र ३

स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) शब्दावली र जैविक स्रोत प्रयोगको परम्परागत तरिकाहरू

सत्र ४

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा जैविक विविधता र आनुवंशिक स्रोतको अवस्था

सत्र ५

जैविक विविधता, आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको महत्व

सत्र १

परिचय

सहभागीहरूको नाम, दर्ता, परिचय, सहभागीहरूको प्रत्याशाहरू र प्रशिक्षणको उद्देश्यहरू

समय: २ घण्टा

उद्देश्य

सहभागीहरूको परिचय दिने, तिनीहरूको प्रत्याशाहरू पत्ता लगाउने र प्रशिक्षणको उद्देश्यहरू प्रष्ट पार्ने ।

- सहभागीहरू र स्रोत व्यक्तिहरूको नाम दर्ता गर्ने,
- सहभागीहरू र स्रोत व्यक्तिहरूको परिचय दिने,
- सहभागीहरूको प्रत्याशाहरू पत्ता लगाउने,
- सहभागीहरूको प्रत्याशाहरूको सन्दर्भमा प्रशिक्षणको उद्देश्यहरूमा छलफल गर्ने,
- सहभागीहरूले उठाएको चासोका विषयहरूमा छलफल गर्ने,

प्रशिक्षण सामग्री

- कलम, लेख्ने कापी, प्रशिक्षणको समय तालिका र सान्दर्भिक दस्तावेज/सामग्रीहरू भएको एउटा ब्याग प्रति सहभागीको लागि
- भित्ते घडी
- विभिन्न रङ्गको मझौला खालको बेलुन, कागजको स-साना टुक्रा र मेचहरू
- प्रशिक्षण पुस्तिका कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने अध्ययनमा वर्णन गरे अनुसारको उपकरण तथा सामग्रीहरू ।

कार्यक्रमहरू

कार्यक्रम १: सहभागी र स्रोत व्यक्तिहरूको नाम दर्ता

समय: १५ मिनेट

प्रशिक्षकलाई सुझाव

प्रशिक्षणको शुरूमा सहभागी तथा स्रोत व्यक्तिहरूले परिचय दिने, जसले गर्दा सबै उपस्थितहरू बीच सहज वातावरण सृजना हुन्छ । अप्ठ्यारो परिस्थिति हटाउन सक्ने सहजकर्ता प्रयोग गरी रमाइलो प्रसङ्ग बनाई परिचयात्मक कार्य गर्ने । जसले गर्दा सत्र चाख लाग्दो हुन गई समभागीहरूको प्रत्याशाहरू पत्ता लाग्न सक्दछ ।

उल्लेखित विषयहरूलाई ध्यानमा राखी सहजकर्ताहरू होसियारी साथ छनौट गर्ने । त्यस्तो सहजकर्ताहरू धेरै हुन सक्दछन् त्यसमा प्रशिक्षकहरू मध्येबाट कोही पनि हुन सक्दछन् । प्रशिक्षण कक्षमा सहभागीहरूलाई सहजता प्रदान गर्न कुनै रमाइलो प्रसङ्ग सुनाउने वा सहभागीहरू मध्ये कोही इच्छुक भएमा रमाइलो वातावरण सिर्जना गर्ने अवसर दिने । कुनै नयाँ प्रसङ्ग वा बिचारहरूले प्रसङ्गलाई बढी चाख लाग्दो बनाउँछ । प्रशिक्षणको उद्देश्यहरू पावर प्वाइन्ट वा मौखिक रूपले प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । प्रशिक्षणको समय-तालिका, विषय-बस्तुहरूलाई कसरी त्यस दिनको सत्रहरूमा विभाजन गरि एको छ भन्ने कुरामा सहभागीहरूको ध्यानाकर्षण गराउने । प्रशिक्षणको उद्देश्यहरू प्रस्तुत गर्दा सहभागीहरूले गरेको प्रत्याशा र प्रशिक्षणको विषय-बस्तुसँग तुलना गर्ने । त्यसरी तुलना गर्दा स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित वितरणबारे सहभागीहरूमा भएको साधारण सोचाई छर्लङ्ग हुन जान्छ । प्रशिक्षणको उद्देश्यभन्दा बाहिरको प्रत्याशाहरू छन् वा छैनन् भन्ने कुरा पनि थाहा हुन्छ ।

सहयोग तथा स्रोत व्यक्तिहरूको नाम दर्ता भनेको सहभागीहरूसँग भविष्यमा सम्पर्क गर्न र तिनीहरूलाई स्रोत सामग्रीहरू वितरण गर्नको लागि सहभागीहरूको नाम ठेगाना आदिको अभिलेख राख्ने अनौपचारिक तरिका हो ।

सहभागीहरूलाई प्रशिक्षणको अवधिमा आवश्यक पर्ने कुनै पनि सामग्रीहरू जस्तै: लेख्ने कापी, कलम, प्रशिक्षणको समय तालिका, कार्यक्रम र प्रशिक्षण सत्रको लागि आवश्यक पर्ने स्रोत सामग्रीहरू भएको झोला अर्थात् फाइल तैयार पार्नु पर्दछ र प्रत्येक सहभागीलाई नाम दर्ताको समयमा उपलब्ध गराउनु पर्छ । सहभागीहरूको नाम र सम्पर्क ठेगाना आदिको विवरणको अभिलेख साधारण दर्ता फर्मेटको प्रयोगबाट गर्न सकिन्छ । त्यस्तो नाम दर्ता गर्ने फर्मेट टेबुलमा छुट्टै राख्नु पर्दछ र सहभागीहरूलाई आफैले फर्मेट भर्न अनुरोध गर्नु पर्दछ ।

सहभागीहरूको नाम दर्ताको लागि नमूना दर्ता फर्मेट:

क्र.स.	सहभागीको नाम	संस्था	ठेगाना	टेलिफोन	इमेल

कार्यक्रम २: अभ्याय - सहजकर्ता, परिचय र सहभागीहरुको प्रत्याशा पत्ता लगाउने

(Subedi, 2008)

समय: ६० मिनेट

उद्देश्य

सहभागी, स्रोतव्यक्ति तथा प्रशिक्षकहरूलाई परिचित गराउने ।
गोष्ठीको प्रत्याशाहरू आदान-प्रदान गर्ने ।

प्रशिक्षण विधि

सहभागीहरूको आपसी परिचय, प्रत्याशाहरू पत्ता लगाउने ।

प्रशिक्षण सामग्रीहरू

मध्यम साइजको विभिन्न रङ्गको बेलुनहरू, स-साना कागजको टुक्राहरू (सहभागीको नाम अट्ने खालको) कलम, कुर्सी मेटाकार्ड र मार्कर कमल ।

चरण

पहिलो चरण: अभ्यासको लक्ष्य प्रवेश गराउने

दोस्रो चरण: एउटा बेलुन, एक टुक्रा कागज, एउटा कलम, प्रत्येक सहभागी, प्रशिक्षक र स्रोतव्यक्तिहरूलाई दिने ।

तेस्रो चरण: सहभागीहरूलाई दुई समूहमा विभाजन गर्ने, एक अर्काको मुख देख्ने गरी बस्ने

चौथो चरण: टुक्रा कागजमा सहभागीहरूले आफ्नो नाम लेख्ने र बेलुन भित्र राखी बेलुन फुक्ने र बाँध्ने । बेलुनलाई सकेसम्म ठूलो हुने गरी फुक्न लगाउने ।

पाँचौं चरण: बेलुनहरूलाई दुई समूहहरूको बीचको भुईंमा राख्ने ।

छैठौं चरण: दुई समूह बीचको मध्यभागमा एउटा कुर्सी राख्ने ।

सातौं चरण: समूहको सदस्य (सहभागी) ले पालैपालो भुइँमा राखेको एउटा बेलुन छनौट गर्ने र (सकेसम्म आफ्नो नाम लेखेको बेलुन छनौट नगर्ने) समूहको मध्यभागमा रहेको कुर्सीमा राखी त्यसमाथि बेलुन नफुटेसम्म बस्ने ।

आठौं चरण: बेलुन फुटेपछि सहभागीले त्यसभित्र रहेको नाम लेखिएको कागजको टुक्रा लिई आफ्नै कुर्सीमा गएर बस्ने ।

नवौं चरण: दुबै समूहको सहभागीहरूले पालैपालो आठौं चरणको अभ्यास गर्ने ।

दशौं चरण: सबै सहभागीहरूलाई मेटाकार्ड दिने ।

एघारौं चरण: सबै बेलुनहरू फुटिसकेपछि प्रत्येक सहभागीलाई आफूले लिएको कागजको टुक्रामा लेखिएको नाम अनुसारको व्यक्ति पत्ता लगाउन अनुरोध गर्ने । त्यसरी आफ्नो साथीको नाम पत्ता लगाई सकेपछि उसको/उनको संस्था, समूह र कम्तिमा प्रशिक्षणको दुई वटा प्रत्याशाहरू पत्ता लगाउने । सहभागीहरूको आफ्नो साथीको पूरा विवरण र प्रत्याशाहरू छुट्टै मेटाकार्डमा लेख्ने ।

बाह्रौं चरण: प्रत्येक सहभागीलाई आफ्नो साथीको परिचय र प्रशिक्षणको प्रत्याशाहरू आदान-प्रदान गर्न अनुरोध गर्ने ।

तेह्रौं चरण: प्रशिक्षणको प्रत्याशाहरू लेखिएको मेटाकार्डहरू बोर्डमा अर्थात् फिल्पचार्टमा टाँस्ने । एउटै खाल्को प्रत्याशाहरूलाई वर्गहरूमा छुट्याउने र प्रशिक्षण कक्षमा छलफल गर्ने । त्यस्तो मेटाकार्डहरूलाई सुरक्षित राखी प्रशिक्षणको अन्तमा समीक्षा गर्ने ।

कार्यक्रम ३: समूह नियम र प्रचलनहरूमा सम्झौता

प्रशिक्षणको राम्रो वातावरण सृजना गर्न सहभागीहरूले अपनाउनु पर्ने नियम र मापदण्डहरूमा छलफल गर्ने । सहभागीहरूले उठाएको विषयहरूलाई फिल्पचार्ट अर्थात् सेतो बोर्डमा लेख्ने । ती सुझाव/विचारहरूको एउटा सारांश बनाई प्रशिक्षण अवधिभर प्रशिक्षण कक्षको भित्तामा देख्ने गरी टाँस्ने । सहभागीहरूबाट आउन सक्ने केही प्रत्याशित बिचारहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

- विश्वासिलो
- आफ्नै सिकाइको लागि जिम्मेवारी
- 'हुन्छ' वा 'हुँदैन' मा जवाफदेही
- सहभागीहरूलाई बाधा पार्ने विषयहरूमा पहिले काम गर्ने कुनै पनि प्रश्न वा विचारलाई नहटाउने
- लैङ्गिक तथा सँस्कृतिको आदर गर्ने
- शुरूवात् र समापनका समयलाई आदर गर्ने
- अनुपस्थित हुने भएमा खबर गर्ने
- मोवाइल बन्द गर्ने
- एक पटकमा एक बक्ताले बोल्ने
- समूह कार्यहरू सबै पूर्ण बैठकमा नराख्ने
- तर्कहरू वास्तविक बनाउने

कार्यक्रम ४: तालिमको उद्देश्यहरू

समय: ३० मिनेट

सहभागीहरूले प्रशिक्षणको उद्देश्यहरू बुझ्न र उद्देश्यहरूसँग आफ्नो प्रत्याशाहरू तुलना गर्न आवश्यक पर्दछ । त्यसबाट सहभागीहरूलाई प्रशिक्षणमा के कस्ता विषयहरू समेटिएका छन् भन्ने बुझ्न र सोको आधारमा आफ्नो प्रत्याशाहरू परिमार्जन गर्ने मौका प्रदान गर्दछ । प्रशिक्षकले पनि प्रशिक्षणको पाठ्यक्रमलाई जहाँसम्म उपयुक्त हुन्छ, प्रशिक्षण शुरूवात्को अवस्था र सहभागीहरूको प्रत्याशाहरूलाई मध्यनजर गरी सो अनुसार पाठ्यक्रम मिलाउनेबारे बिचार गर्न सक्दछन् । प्रशिक्षणको मुख्य लक्ष्य सहभागीहरू (गैर-सरकारी संस्था, स्थानीय सरकारी कर्मचारी, सञ्चारकर्मी, राष्ट्रिय तथा स्थानीय सरकारी स्रोत व्यक्तिहरू आदि) लाई आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र सोसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको निष्पक्ष बाँडफाँडको दावी गर्न समुदाय तथा राष्ट्रलाई प्रभावकारी रूपले सहयोग गर्ने विषयमा सक्षम बनाउनु हो । प्रशिक्षण पाठ्यक्रमको लक्ष्य सरकार, नागरिक समाज, स्थानीय तथा आदिवासी समुदायहरू र निजी क्षेत्रलाई आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड र त्यसको प्रक्रियाको दायित्व, अधिकार अभिभारा जस्ता विषयहरूमा चेतना अभिवृद्धि गराउनु हो । प्रशिक्षणको अन्तमा, सहभागीहरूले यसको सामान्य उद्देश्य बुझी तल वर्णन गरे अनुसार देखिने खालको क्रियाकलापहरू प्रस्तुत गर्नु पर्दछ ।

उद्देश्य १: समुदाय तथा राष्ट्रहरूले आफ्नो आनुवंशिक स्रोतको स्वामित्व लिने र प्रयोग गर्न सक्ने सम्भावित क्षमता र परिणाम राम्ररी बुझ्ने ।

देखिने क्रियाकलाप

- आनुवंशिक स्रोतको स्वामित्वबाट राष्ट्र र समुदायहरूलाई कसरी असर र फाइदा पुऱ्याउन सक्छ भन्ने विषयमा परिमाणित उदाहरणहरू दिन सहभागीहरू योग्य हुने छन् ।

उद्देश्य २: आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानबाट प्राप्त लाभको समुचित बाँडफाँड राष्ट्र तथा समुदायहरूले किन निष्पक्ष रूपले पाउन वा निकाल्न सकेका छैनन् भन्ने सम्भावित कारण तथा कठिनाइहरू अनुभूति गर्ने वा बुझ्ने ।

देखिने क्रियाकलाप

- आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र आबद्ध परम्परागत ज्ञानबाट किन र कसलाई फाइदा वा नोक्सान पुग्दछ र यदि आनुवंशिक स्रोतको प्रयोगबाट लाभको बाँडफाँड अन्यायपूर्ण भएमा तथा आनुवंशिक स्रोत प्रयोग नगरेमा वा बढी प्रयोग गरेमा राष्ट्र तथा समुदाय दुबैलाई नोक्सान पुग्दछ भन्ने संकेत दिन र वर्णन गर्न सहयोगीहरू सक्षम हुने छन् ।

उद्देश्य ३: राष्ट्रिय कानून, क्षेत्रीय संरचना र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजले राष्ट्रको आनुवंशिक स्रोतको प्रयोग र प्राप्त लाभको निष्पक्ष बाँडफाँड सुरक्षित गर्न राष्ट्र तथा समुदायहरूलाई कसरी सहयोग गर्दछ भन्ने अनुभूति गर्ने ।

देखिने क्रियाकलाप

सहभागीहरू सम्बन्धित कानूनी दस्तावेजहरूको सारांश तथा उद्देश्य अनुसार त्यसमा संलग्न राष्ट्र तथा समुदायहरूको आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने वर्णन गर्न सक्षम हुने छन् ।

उद्देश्य ४: राष्ट्र तथा समुदायहरूद्वारा आनुवंशिक स्रोतहरूको प्रयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभको निष्पक्ष बाँडफाँड सुनिश्चित गर्न विभिन्न सम्बन्धित एकाइहरू जस्तै स्थानीय सरकार, गैर-सरकारी संस्था, अनुसन्धानकर्ता, नीजि आनुवंशिक स्रोत विकास गर्ने एकाइ र सञ्चारकर्मीहरूले सहयोग गर्दछन् भन्ने अनुभूति गर्ने ।

देखिने क्रियाकलापहरु

- सहभागीहरू आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडमा राष्ट्र समुदायहरूलाई सहयोग गर्ने सम्बन्धित एकाइहरू पहिचान गर्न सक्षम हुने छन् ।
- सहभागीहरू आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड सम्बन्धी पोष्टर अनुसार (नवौं सत्रको स्रोत सामग्रीहरूमा देखाए अनुसार) आनुवंशिक स्रोतमाथिको लाभको समुचित बाँडफाँड प्रक्रियाको परिभाषा चरणबद्ध तरिकाले दिन र व्याख्या गर्न सक्षम हुने छन् ।
- सहभागीहरू विभिन्न सम्बन्धित एकाइहरूको दायित्व, अधिकार र जिम्मेवारीको प्रक्रिया अनुभूति गर्न सक्षम हुने छन् ।

उद्देश्य ५: निष्पक्ष, न्यायपूर्ण र आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड संयन्त्र संयोजन गर्न योग्य हुने छन् ।

देखिने क्रियाकलाप

- सहभागीहरूको सम्झौता वा सहमति गर्ने शिप र जैविक विविधताको अभिलेखीकरण गर्ने क्षमता अभिवृद्धि हुनेछ ।

उद्देश्य ६: सहभागीहरूको द्वन्द व्यवस्थापन र सहमति गर्ने शिप उल्लेखित रूपले बढ्नेछ ।

देखिने क्रियाकलापहरू

- सहभागीहरू आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको उदाहरणहरू जस्तै: सहमतिको सिद्धान्तहरू वर्णन गर्न र अडानहरूमा भन्दा जिज्ञासामा केन्द्रित भई मानिसहरूलाई समस्याबाट अलग गरी एक आपसी फाइदाको रचनात्मक विकल्पहरू पत्ता लगाई, निष्पक्षताको आधारहरू प्रयोग गरी सहमतिको सिद्धान्तहरू वर्णन गर्न सक्ने छन् ।
- आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्दा सहभागीहरूले राम्रो सहमतिको शिपको भूमिका देखाउन सक्ने छन् ।

उद्देश्य ७: खुल्ला, क्रियाशिल र कौशल मनोवृत्तिकासाथ आनुवंशिक स्रोतको प्रयोगको रणनीतिहरू विकास हुने छन् ।

देखिने क्रियाकलापहरू

- सहभागीहरू नयाँ जैविक खोज र विकास गर्नेहरूलाई कसरी प्रभावित र नियन्त्रण गर्ने भन्ने बिचारहरू प्रस्तुत गर्न सक्ने छन् ।
- सहभागीहरूले स्वच्छ संरक्षणको सिद्धान्तका कठिनाइहरू वर्णन गर्न सक्ने छन् ।
- सहभागीहरू असंख्यक आनुवंशिक स्रोतहरू मध्ये केही मात्र भविष्यमा व्यापारिक महत्वका हुन सक्छन्, त्यसैले आनुवंशिक स्रोतको अनियमित/बेथिति (random) सँग अभिलेखीकरण गर्नुमा कुनै अर्थ हुँदैन भन्ने जस्ता चुनौती वर्णन गर्न सक्ने छन् ।
- सहभागीहरू कसरी आनुवंशिक स्रोतहरूको अतिक्रमण (अवैध शिकार/सङ्कलन) लाई रोक्ने र आनुवंशिक स्रोतहरूको संरक्षण गर्नेबारे तर्कहरू प्रस्तुत गर्न सक्ने छन् ।

कार्यक्रम ५: अन्य समस्याहरू (गृह प्रबन्ध)

समय: १५ मिनेट

प्रशिक्षणको अवधिमा कहिलेकाहीँ अन्य समस्याहरूमा ध्यान दिनु बुद्धिमानी हुन्छ । त्यस्ता समस्याहरू प्रशिक्षणको प्राविधिक पक्षहरूसँग सम्बन्धित हुन वा नहुन पनि सक्छ । सहभागीहरूलाई काम लाग्ने कुनै त्यस्ता अन्य समस्याहरू जानकारी गराउनु भनेको सहभागीहरूलाई सहज, आरामदायी र व्यस्त बनाउने तरिका हो । प्रशिक्षकले समय तालिका, आवश्यक सामग्री वा कुनै अन्य समस्याहरू सम्बन्धमा सहभागीहरूलाई प्रश्न गर्न सक्दछ । यदि कुनै सहभागीले कुनै समस्या राख्यो भने त्यसमा प्रशिक्षकले समूहमा छलफल गरी समाधानको खोजी गर्नु पर्दछ र सहभागीहरूको आवश्यकतालाई भरसक्दो ध्यान दिइनेछ भन्ने कुरा गर्नु पर्दछ । सहभागीहरूलाई विश्वास पार्नु महत्वपूर्ण हुन्छ ।

छलफलपछि प्रशिक्षकले अर्को प्राविधिक सत्रलाई निरन्तरता दिनु पर्छ ।

सत्र २

जैविक विविधता महासन्धि र आनुवंशिक स्रोतमाथि पहुँच तथा लाभको बाँडफाँड

समय: ४५ मिनेट

उद्देश्यहरू

जैविक विविधता महासन्धि (CBD), आनुवंशिक स्रोतमाथि पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) ।

- CBD र ABS प्रणालीको इतिहासबारे बुझ्ने,
- CBD को कार्यान्वयन र सुशासन संयन्त्र थाहा पाउने,
- पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन (COP) को क्रमबद्ध घटनाहरू र ABS सम्बन्धी निर्णयहरूबारे सजग रहने,
- CBD र बोन निर्देशिकाहरू (Bonn Guidelines) को निर्देशित सिद्धान्तहरू थाहा पाउने ।

प्रशिक्षण विधि

यो सत्र सञ्चालन गर्ने व्यक्तिले मौखिक प्रस्तुति, सञ्चार माध्यम जस्तै: पावर प्वाइन्ट अर्थात् आफ्नो रचनात्मक तरिका आदि सत्र सञ्चालनको लागि छनौट गर्न सक्नेछ ।

प्रशिक्षण सामग्री

यदि सञ्चार साम्रगीको प्रयोग गर्ने हो भने त्यसको तयारी पहिले नै हुनु पर्दछ र उपकरणहरू राम्ररी मिलाएको र सत्र शुरू हुनुअघि प्रयोग गर्नको लागि तयार भएको यकिन गर्नु पर्छ । कार्यक्रमहरू:

प्रशिक्षकलाई सुझाव

यो सत्रमा प्रस्तुति गर्दा जैविक विविधता महासन्धिको आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड प्रणालीको क्रमबद्ध घटनाहरू पछ्याउने । सन् १९९२ भन्दा पहिलेको आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको अवस्थाबाट छलफल शुरू गरी त्यसपछि लगत्तै CBD ले अगुवाई गरेको अन्तर्राष्ट्रिय सहमति प्रस्तुत गर्ने । त्यसको लागि आवश्यक पर्ने स्रोत-साम्रगीहरू जस्तै CBD को इतिहास, त्यसको संरचनाको बनावट र संलग्न संस्थाहरू क्रमबद्ध तरिकाले प्रस्तुत गर्ने र लगतै COP को वर्णन र ABS प्रणालीसँग सम्बन्धित COP को क्रमबद्ध निर्णयहरू प्रस्तुत गर्ने । CBD - Bonn निर्देशिकाहरू - ABS प्रणाली कार्यान्वयनको निर्देशित सिद्धान्तहरूको एक प्रति सहभागीहरूलाई उपलब्ध गराउने । सहभागीहरूलाई लिखित स्रोत- सामग्रीहरू उपलब्ध गराउने वा त्यस्तो लिखित स्रोत-सामग्रीहरू यो पुस्तिकामा समावेश गरिएको जानकारी गराउने ।

ध्यान दिनु पर्ने कुराहरू

यो सत्र पूरै प्राविधिक सत्र भएकोले प्रशिक्षकहरूलाई यस बारेमा प्रशस्त ज्ञान हुनु पर्दछ । यदि प्रशिक्षक विषय-वस्तु छलफल गर्न पूर्ण रूपमा तयार छैन भने सत्र सञ्चालनको लागि एक वा दुई अन्य स्रोत-व्यक्तिलाई आमन्त्रण गर्नु पर्दछ ।

कार्यक्रम १: जैविक विविधता महासन्धि (CBD) र आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) को प्रस्तुती

यसको पूरै पाठ्यक्रम जैविक विविधता महासन्धि र परम्परागत ज्ञानसँग आबद्ध आनुवंशिक स्रोतमाथि पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडसँग सम्बन्धित हुनेछ । यसमा गरिने प्रस्तुतीहरू आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँडसँग सम्बन्धित CBD को मुख्य बुँदाहरू, संस्थागत संयन्त्र, खासगरी COP को कामहरू, सचिवालय र निर्देशित सिद्धान्तहरूको सारांशहरू प्रस्तुत गर्नु पर्दछ । प्रस्तुती पश्चात् छलफल र व्याख्या गर्ने अवसरहरू दिइनु पर्दछ ।

जैविक विविधता महासन्धिको प्रादुर्भाव र आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँडको सम्झौताहरू

पृष्ठभूमि

जैविक विविधता महासन्धि सन् १९९२ मा स्वीकृत हुनुभन्दा पूर्व आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच, लाभको समुचित बाँडफाँड र आबद्ध परम्परागत ज्ञान सम्पूर्ण मानव जातिको लागि खुला गरिएको थियो । त्यस्तो स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानबाट प्राप्त लाभमा अक्सर समुदायहरू, राष्ट्रको संस्थाहरू र व्यक्तिहरूले एकाधिकार स्थापित गर्थे । त्यतिबेला केही राष्ट्रहरू थिए, जसमा आफ्नो राष्ट्रबाट उत्सर्जन भएको आनुवंशिक स्रोतको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको समुचित बाँडफाँड गर्ने कानूनी प्रावधानहरू बनाएका थिए । ती कानूनी प्रावधानहरू खासगरी सरकारी-स्तरमा मात्र कार्यान्वयन हुने गर्दथ्यो । आनुवंशिक स्रोतको स्वामित्व भएको र त्यसको परम्परागत ज्ञान रहेको समुदायहरूमा लाभको समुचित बाँडफाँड पुग्दैनथ्यो । प्राप्त लाभको निष्पक्ष र न्यायपूर्ण बाँडफाँड गर्ने प्रावधानहरू थिएन, लाभ केवल राजस्वको रूपमा देखिने मात्र हुन्थ्यो । स्थानीय समुदायहरू र आनुवंशिक स्रोतहरू उद्‌गम गर्ने राष्ट्रहरूले आफ्नो स्रोतबाट अपेक्षित लाभ पाउन सकेका थिएनन् । समुदाय र उद्‌गम गर्ने राष्ट्रहरूलाई आफ्नो आनुंवशिक स्रोत र सोसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानकोबारेमा जानकारी पनि दिईदैनथ्यो । त्यस्तो प्रक्रियाले गर्दा समुदाय तथा राष्ट्रहरू आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट प्राप्त लाभ बाँडफाँडको मूलधारमा प्रवेश गर्नबाट बञ्चित हुन्थे । आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोग र त्यसबाट प्राप्त लाभमाथि एकाधिकार भएबाट स्रोत प्रदायक राष्ट्रहरूको स्रोतमाथि पहुँच र लाभको निष्पक्ष तथा न्यायोचित बाँडफाँडलाई कसरी सहज बनाउनेबारे चेतना अभिवृद्धि हुँदै आएको छ ।

सन् १९९३ मा जैविक विविधता महासन्धि अनुमोदन भएपछि, आनुवंशिक स्रोतमाथि पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड सम्वन्धी कानून ल्याउने पहिलो मुलुकहरू (Philippines र Andean Pact सदस्य मुलुकहरू) लाई कानून ल्याउन छ वर्ष लागेको थियो । जैविक विविधता महासन्धि लागू हुनुभन्दा अगाडि लाभको समुचित बाँडफाँडको कुनै प्रावधान विना नै आनुवंशिक स्रोतको खुल्ला रूपमा प्रयोग भइरहेको थियो ।

जैविक विविधता महासन्धि

आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र स्रोतको प्रयोग तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट हुने लाभको समुचित बाँडफाँड जैविक विविधता महासन्धि (CBD) हो, जुन जैविक विविधताको दीगो प्रयोग तथा संरक्षणको एउटा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी संरचना पनि हो । जैविक विविधता महासन्धिको ३ वटा मुख्य उद्देश्यहरू छन्:

१. जैविक विविधता संरक्षण,
२. त्यसको अवयव (Components) हरूको दीगो उपयोग र
३. आनुवंशिक स्रोतको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको निष्पक्ष र न्यायपूर्ण बाँडफाँड

खाद्य तथा कृषिको वंशाणुगत बनस्पति (PGRFA) को आनुवंशिक स्रोतको मामिलामा खाद्य तथा कृषि सङ्गठनले १९८३ देखि लिएको अन्तर्राष्ट्रिय उत्तरदायित्वहरू विवादको विषय भएको थियो, जसको एउटा प्रत्युत्तर जैविक विविधता महासन्धि (CBD) हो । सन् १९९२ को जुन महिनामा Brazil को Rio de Janerio मा भएको पृथ्वी सम्मेलनमा जैविक विविधता महासन्धि (CBD) स्विकृत गरिएको थियो र २९ डिसेम्बर १९९३ देखि कार्यान्वयनमा प्रवेश गरेको थियो । सन् २००९ सम्ममा CBD को पक्षधर राष्ट्रहरू जम्मा १९४ रहेका थिए, जसमा हिमाली क्षेत्रको सबै राष्ट्रहरू (अफगानिस्तान, बङ्गलादेश, भुटान, चीन, भारत, म्यानमार, नेपाल र पाकिस्तान) समावेश थिए ।

जैविक विविधता महासन्धि (CBD) ले प्रत्येक पक्ष राष्ट्रको जैविक विविधता र उपयोगको आकृति (ढाँचा) मा पक्ष राष्ट्रहरूको मौलिक हकको प्रत्याभूति गर्दछ । प्रत्येक पक्ष राष्ट्रहरूले स्वच्छ वातावरणीय कार्यहरूको लागि आनुवंशिक स्रोतहरूको पहुँच, नियन्त्रण र जैविक विविधता संरक्षणको उद्देश्यहरू विपरित हुनेगरी जैविक स्रोतहरूमा प्रतिबन्ध लगाउँदैनन् भन्ने अपेक्षा गरिन्छ । जैविक विविधता महासन्धि (CBD) को प्रस्तावनाले जैविक स्रोतहरूमा परम्परागत ज्ञान, नवीन कार्य तथा विधिहरूमा जैविक विविधता संरक्षणको महत्व र आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको जैविक स्रोतहरूमा घनिष्ट सम्बन्ध रहेकोले परम्परागत निर्भरता रही आएको विषयलाई मान्यता दिएको छ । आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको जीविकोपार्जन र जीवनशैली जैविक स्रोतमा निर्भर रहेको छ र तिनीहरूको जीवनशैलीलाई धेरै नै सहयोग गरेको छ ।

जैविक विविधता महासन्धि (CBD) ले महासन्धिमा तय गरिएका क्रियाकलापहरू झल्किने गरी प्रत्येक पक्ष राष्ट्रहरूले राष्ट्रिय रणनीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू बनाउनु पर्ने प्रस्ताव गरेको छ । जैविक विविधता महासन्धिले सम्भव र उचित भएसम्म जैविक विविधताको संरक्षण र दीगो उपयोगलाई सम्बन्धित विषयगत र बहुविषयगत योजना, कार्यक्रम र नीतिहरूमा एकीकृत गर्न पनि सिफारिश गरेको छ ।

जैविक विविधता महासन्धिको संस्थागत व्यवस्था

जैविक विविधता महासन्धिको संस्थागत व्यवस्थाको सारांश चित्र नं.१ मा देखाइएको छ ।

पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन

महासन्धिको प्रबन्ध परिषद् सभा नै पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन (COP) हो, जुन CBD को धारा २३ अनुसार स्थापित भएको छ । त्यसको मुख्य कार्यहरूमा महासन्धि कार्यान्वयनको समीक्षा गर्ने र त्यसको विकासलाई गति दिने रहेको छ । पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलनको अन्य महत्वपूर्ण कार्यहरूमा आय-व्यय (खर्च) स्विकृत गर्ने, राष्ट्रिय प्रतिवेदनहरूमा समीक्षा/विचार विमर्श गर्ने, सन्धि/ सम्झौता वा अनुसूचीहरू स्वीकृत गर्ने र आर्थिक संरचनाको निर्देशिका विकास गर्ने रहेको छ । पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन (COP) अन्तर्गत पक्ष राष्ट्रहरूको कार्यहरूको कार्यसूची CBD को धारा २३ मा तय गरिएको छ । आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) सम्बन्धी विभिन्न बैठकहरूमा भएको निर्णयहरू छुट्टै लिखित सामग्रीको सारांशको रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

जैविक विविधता महासन्धिको सचिवालय

जैविक विविधता महासन्धिको सचिवालय स्थापना भएको छ, जसको मुख्य कामहरू पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन (COP) र महासन्धिको अन्य पूरक अङ्गहरूको बैठक आयोजना गर्ने, सेवाहरू उपलब्ध गराउने र अरु सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय अङ्गहरूसँग समन्वय गर्ने रहेको छ । सचिवालय सञ्चालन गर्ने संस्था UNEP हो । सचिवालय क्यानडाको मोन्ट्रियल (Montreal, Canada) मा अवस्थित छ । सचिवालयले महासन्धिको विभिन्न अङ्गहरूलाई प्रशासनिक सहयोग उपलब्ध गराउँदछ । सचिवालयले महासन्धिको केन्द्रबिन्दुको रूपमा रही दैनिक रूपमा गर्ने कार्यहरूको प्रतिनिधित्व गर्दछ । यसले महासन्धि अन्तर्गतको सबै बैठकहरू व्यवस्था गर्दछ र बैठकहरूलाई चाहिने पूर्वाधार तथा दस्तावेज तयार पार्दछ । सचिवालयले सम्बन्धित अन्य संस्था तथा महासन्धिहरूसँग CBD अन्तर्गत गरेको क्रियाकलापहरूमा समन्वयन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ र अन्य सम्बन्धित संस्था तथा महासन्धिहरूको बैठकहरूमा महासन्धि CBD को प्रतिनिधित्व गर्दछ । सचिवालयको कार्यविधिको ढाँचा चित्र नं. २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र नं. १ जैविक विविधता महासन्धिको संस्थाहरू तथा संस्थागत संयन्त्र

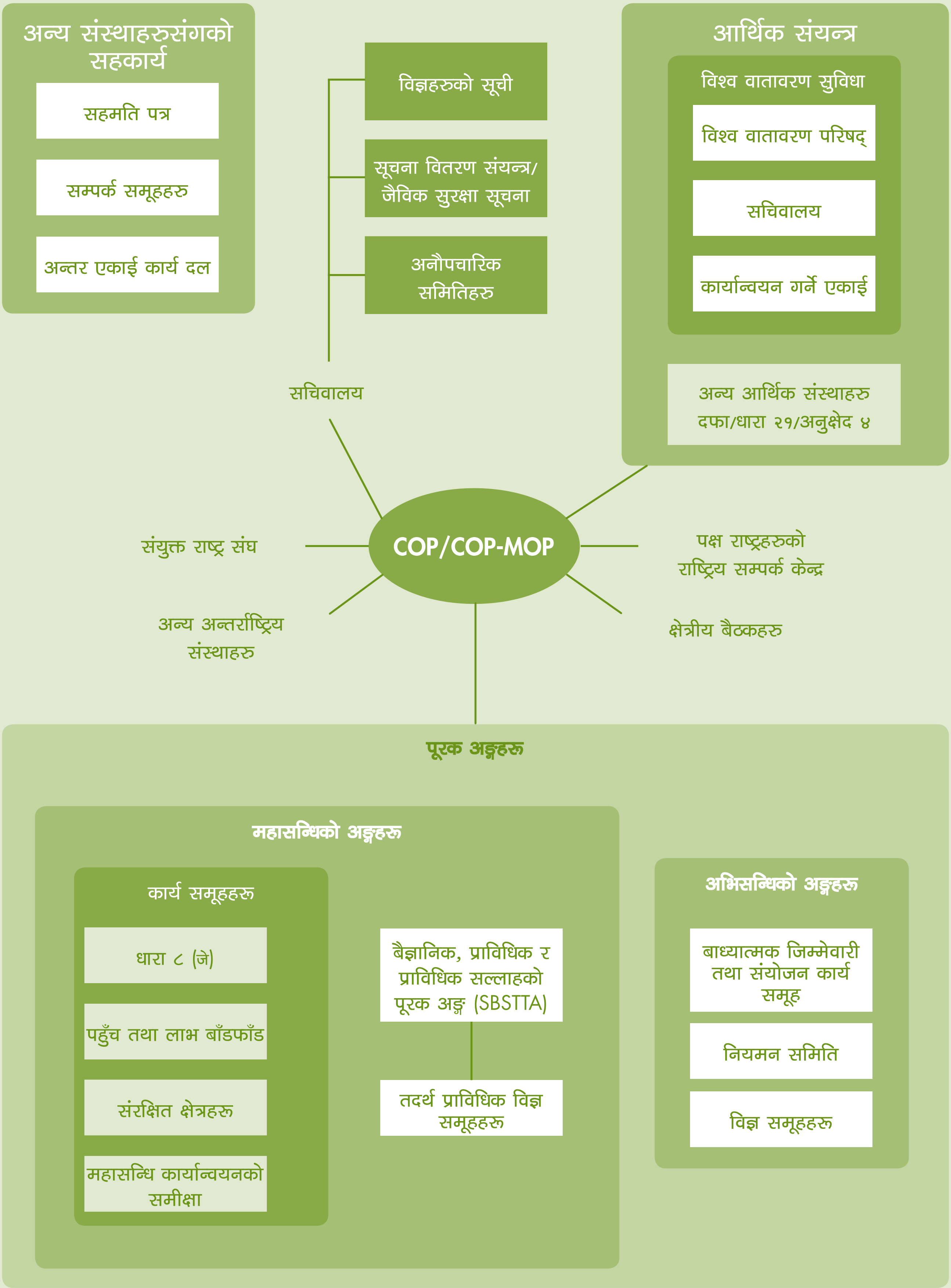

Source: CBD 2005

चित्र २: CBD सचिवालयको कार्यविधिको ढाँचा

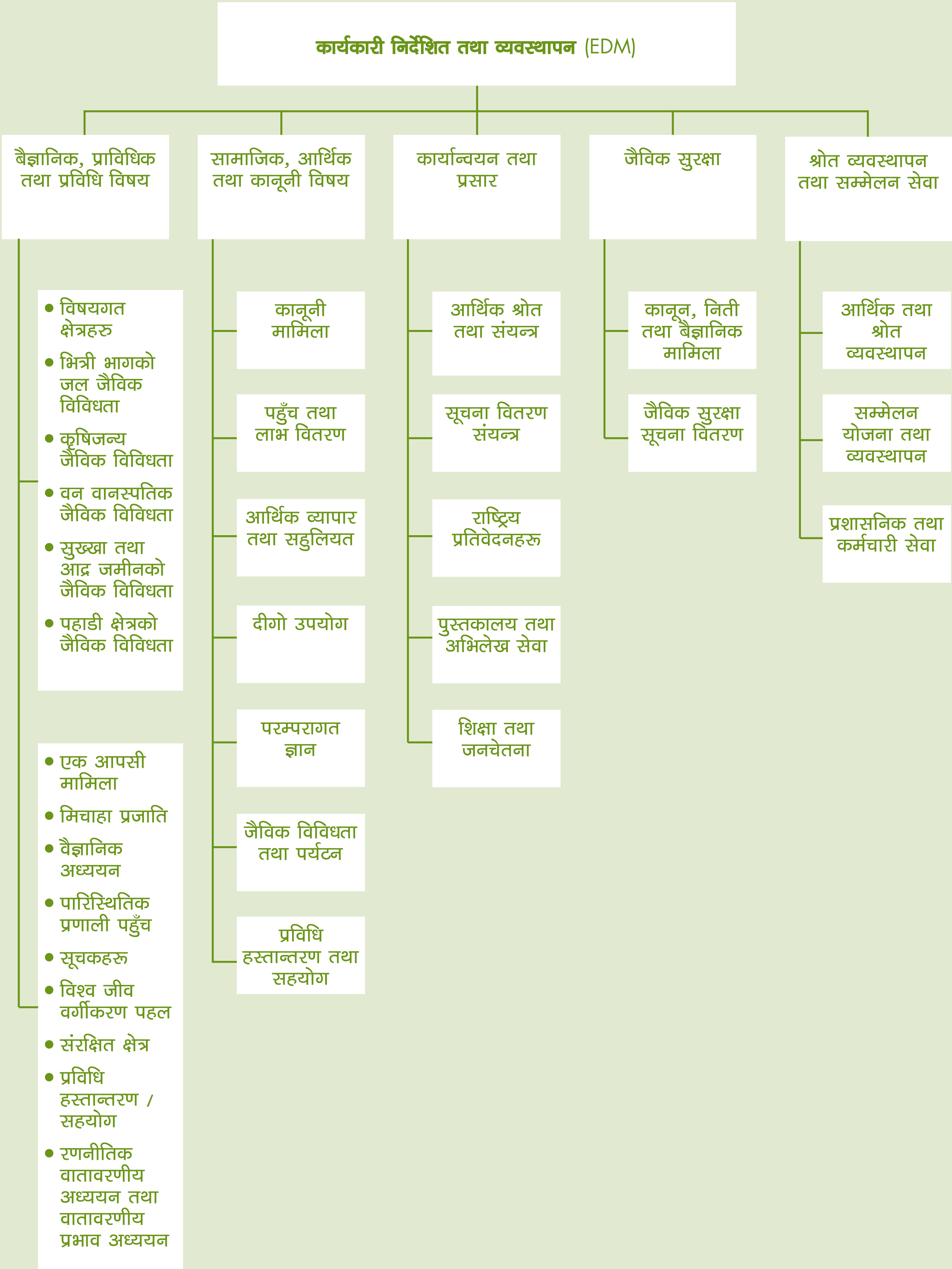

Source: CBD 2005

वैज्ञानिक, प्राविधिक तथा प्रविधि सल्लाह सम्बन्धी पूरक अङ्गहरू

पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन (COP) को कार्यान्वयनको लागि वैज्ञानिक, प्राविधिक विषयहरूमा COP लाई सहयोग गर्न महासन्धिको धारा २५ ले खुल्ला अन्तरसरकारी वैज्ञानिक, प्राविधिक तथा प्राविधिक विषयहरूको सल्लाह सम्बन्धी पूरक अङ्गहरू स्थापना गरेको छ ।

आर्थिक संरचना

महासन्धिको उद्देश्यहरूको लागि महासन्धिको धारा २१ ले विकासोन्मुख मुलुकहरूलाई आर्थिक स्रोतको प्रावधानको लागि आर्थिक संयन्त्र स्थापना गरेको छ । महासन्धिको धारा २० अनुसार महासन्धिको दायित्वहरू कार्यान्वयन गर्नको लागि सहमत भएको विकासोन्मुख मुलुकहरूलाई 'नयाँ थप आर्थिक स्रोतहरू' उपलब्ध गराउने जिम्मेवारी विकसित पक्ष राष्ट्रहरूले लिनु पर्ने उल्लेख छ । महासन्धिको धारा ३९ ले महासन्धिको आर्थिक संरचना सञ्चालन गर्न अस्थाइ रूपमा विश्व वातावरण सहयोग (GEF) लाई तोकेको छ र त्यो कार्यलाई विश्व वातावरण सहयोगले निरन्तरता दिएको छ । COP को अधिन र निर्देशनमा रहि COP प्रति जवाफदेही भई आर्थिक संरचनाले कार्य गर्दछ । विश्व वातावरण सहयोग अन्तरगतको आयोजनाहरू महासन्धिको पक्ष राष्ट्रहरूमा कार्यान्वयन गर्न विश्व वातावरण सहयोग कार्यान्वयन गर्ने एकाइहरू जस्तै UNEP, UNDP र World Bank हरूले जिम्मेवारी तथा उत्तरदायित्व बहन गरेका छन् ।

सूचना वितरण संयन्त्र

महासन्धिको धारा १८ को अनुच्छेद ३ अनुसार प्राविधिक तथा वैज्ञानिक सहयोगलाई सहज र वृद्धि गर्न सूचना वितरणको संयन्त्र (CHM) स्थापना गर्ने पूर्वानुमान गरेको छ । CHM को लागि एउटा अनौपचारिक सल्लाहकार समिति स्थापना भएको छ । महासन्धिको धारा १६ देखि धारा १९ सम्मको कार्यहरूलाई अघि बढाउन र अर्थपूर्ण तथा प्रभावकारी काम कारवाही विकास गर्ने उद्देश्यले प्रविधि हस्तान्तरण र प्राविधिक तथा वैज्ञानिक सहयोगको विषयमा COP 7 ले Programme of work स्थापना गरेको छ ।

खास प्रकृतिका अन्य समस्याहरूलाई ध्यानमा राखी COP ले अन्य केही थप पूरक अङ्गहरू स्थापना गर्न उपयुक्त देखिन्छ । ती पूरक अङ्गहरूमा: जैविक सुरक्षा कार्य समूह स्रोतमाथि पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड समूह CBD को धारा ८ (J) र सम्बन्धित प्रावधानहरूको कार्य समूह Cartagena अभिसन्धि (ICCP) को लागि अन्तर सरकारी समिति संरक्षित क्षेत्र कार्य समूह महासन्धि कार्यान्वयन समीक्षा गर्ने कार्य समूह जैविक सुरक्षामा Cartagena अभिसन्धि अन्तर्गत नियमन समिति । उल्लेखित पूरक अङ्गहरू खास प्रकृतिको समस्याहरूमा सल्लाह/सुझाव उपलब्ध गराउन स्थापना भएका छन् । प्रत्येक विषयमा COP ले कार्य सूची र तिनीहरूको संरचना बनावटमा मार्गदर्शन दिएको छ ।

पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन- निर्णय तथा मूलभूत प्रश्नहरू

जैविक विविधता महासन्धिको प्रबन्ध परिषद् पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन (COP) हो । जुन CBD को धारा २३ अनुसार स्थापना भएको छ । पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन (COP) ले त्यसको नियमित बैठकहरूमा भएको निर्णयहरूद्वारा महासन्धिको कार्यान्वयनलाई अगाडि बढाउँछ । सन् २००९ सम्ममा COP ले नौवटा साधारण सभाहरू र एउटा असाधारण बैठक (जैविक सुरक्षा सम्बन्धी सन्धि/सम्झौता स्वीकृत गर्ने) आयोजना गरिसकेको छ । स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडसँग सम्बन्धी CBD/COP को बैठकहरू र निर्णयहरू चित्र नं. ३ मा देखाइएको छ । सन् २००२ अप्रिल मा भएको COP को छैठौं सम्मेलनले आनुवंशिक स्रोतमाथि पहुँच र स्रोतको प्रयोगबाट प्राप्त लाभ निष्पक्ष र न्यायपूर्ण तरिकाले बाँडफाँड हुनुपर्ने बारेको बोन निर्देशिकाहरू (Bonn Guidelines) स्वीकृत गर्ने निर्णय गरेको थियो । सन् २००२ सेप्टेम्बरमा भएको दीगो विकास सम्बन्धी विश्व सम्मेलन (World Summit on Sustainable Development) ले स्रोतमाथि पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड सम्बन्धी मामिलाहरूमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कार्यहरू कार्यान्वयन गर्ने योजना स्वीकृत गऱ्यो । संयुक्त राष्ट्र संघको साधारणसभाले लाभको समुचित बाँडफाँडमा अन्तर्राष्ट्रिय समूहहरूलाई सम्झौता गर्न प्रेरित गरे अनुसार, CBD/COP ७ ले सन् २००४ फेब्रुअरीमा WSSD को योजनामा कारवाही चलायो । पँहुच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड सम्बन्धी तदर्थ कार्य समूहले अन्तर्राष्ट्रिय ABS प्रणालीको विकास र त्यसमाथि सहमति गर्न र त्यसको प्रगति COP 8 मा पठाउन अन्तर-सत्रकालीन तदर्थ कार्य समूहसँग सहकार्य शुरू गऱ्यो । खाद्य तथा कृषिको लागि वानस्पतिक आनुवंशिक

स्रोतको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि पनि सन् २००४, जुन २९ देखि लागू भएको थियो । जैविक विविधतामा आएको ह्रासलाई सार्थक रूपले घटाई गरिबी निवारण र सहश्राब्दि विकास लक्ष्यलाई सहयोग गर्न र सन् २०१० को जैविक विविधताको लक्ष्य हासिल गर्न सन् २००६ मा आयोजना गरिएको COP को आठौं बैठकले अन्तर्राष्ट्रिय ABS प्रणालीमा सहमत जनाउन र मार्गदर्शन विकास गर्ने विषयलाई अग्रता दियो । COP 8 को बैठकले जैविक विविधतासँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञानको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा प्रबर्द्धनलाई प्राथमिकता दियो । सो बैठकमा रणनीतिक योजना पनि विकास गरिएको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय प्रणाली र सहमतिको प्रक्रियाहरू बिस्तार गर्ने विषय धेरै नै जटिल र राजनीतिक दृष्टिकोणले विवादास्पद विषय हो । सन् २००५/२००६ पर्यन्त स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडको व्यवस्था दुई भागमा बाँडियो । आनुवंशिक स्रोत उपलब्ध गराउने पक्ष राष्ट्रहरू एकातिर र आनुवंशिक स्रोत प्रयोग गर्ने पक्ष राष्ट्रहरू अर्को तर्फ बाँडिन गए । COP 8 को बैठक पश्चात् यो विषयले नयाँ गति लियो ।

COP को बैठकहरूमा भएको निर्णयहरूलाई कार्यान्वयन गर्न विभिन्न विषयगत कार्य समूहहरूले निरन्तर प्रयास जारी राखेको कारण अन्तर्राष्ट्रिय प्रणालीको विस्तार र सहमतिहरूमा उल्लेखनीय प्रगति हुन गयो तर मुख्य समस्याहरू जस्तै:

- ABS प्रणालीलाई कसरी सहयोग गर्ने ?
- स्रोतमाथिको पहुँच र निष्पक्ष तथा न्यायपूर्ण लाभको बाँडफाँडमा न्यूनतम आवश्यकताहरू के हुनु पर्दछ ? र
- आनुंवशिक स्रोतसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानलाई ABS प्रणालीले कसरी लिने ?

उल्लेखित समस्याहरूमा सन् २००८ को मे महिनामा जमर्नीको Bonn मा आयोजना गरेको COP को नवौं बैठकमा छलफल गरिएको थियो । COP 9 को बैठकको बेला अन्तर्राष्ट्रिय ABS प्रणालीका मार्गहरूको बारेमा विस्तृत रूपमा प्रष्ट पारिएको थियो र अन्तर्राष्ट्रिय ABS प्रणालीलाई सन् २०१० मा हुने COP 10 को बैठकमा अन्तिम रूप दिने लक्ष्य तय गरिएको थियो ।

वोन निर्देशिकाहरू (ABS को लागि निर्देशित सिद्धान्तहरू)

CBD अन्तर्गतको स्रोतमाथिको पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड कार्यान्वयनको लागि निर्देशित सिद्धान्तहरूमा काम गर्न बोन निर्देशिका (The Bonn guidelines- CBD 2002-b) COP 6 को बैठकमा स्वीकृत भएको थियो । Bonn guidelines ले CBD को उद्देश्य र प्रस्तावहरूलाई असर नपार्ने गरी कार्यान्वयन प्रक्रियालाई सहज र दिशानिर्देश गर्दछ । Bonn guidelines ले पक्ष राष्ट्रहरूलाई समग्रमा आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडको रणनीतिहरू तय गर्न मद्दत पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ । Bonn guidelines पक्ष राष्ट्रहरूको राष्ट्रिय विविधता रणनीति, कार्य योजना र आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड हासिल गर्ने प्रक्रियामा सामेल गरिने विभिन्न चरणहरू पहिचान गर्ने एउटा अङ्ग हुन सक्दछ । Bonn guidelines को पूर्ण विवरण 'Handbook of the Convention on Biological Diversity- 3rd edition, CBD 2005' को खण्ड X मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

Bonn guidelines को उद्देश्यहरू निम्न अनुसार रहेका छन्:

- जैविक विविधताको संरक्षण र दीगो उपयोगमा सहयोग गर्ने;
- पक्ष राष्ट्र र सरोकारवालाहरूलाई पारदर्शी ढाँचामा आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र निष्पक्ष तथा न्यायपूर्ण लाभको बाँडफाँडमा सहज बनाउने;
- पक्ष राष्ट्रहरूलाई स्रोतमाथिको पहुँच र लाभ बाँडफाँड प्रणाली विकास गर्न कार्यनिर्देश उपलब्ध गराउने;
- स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडको व्यवस्थामा सरोकारवालाहरूको (उपभोक्ता र प्रदायकहरू) विधि र धारणाहरू सूचित गर्ने;
- विकासोन्मुख मुलुकहरू, विशेषगरी अति कम विकसित र साना विकासोन्मुख टापु राज्यहरूको लागि स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन र सहमतिको प्रत्याभूति गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्ने;
- जैविक विविधता महासन्धि (CBD) को सान्दर्भिक विषयहरूको कार्यान्वयनमा चेतना अभिवृद्धि गर्ने;
- स्रोत प्रदायक पक्ष राष्ट्रहरू खासगरी विकासोन्मुख राष्ट्र, अति कम विकसित र साना विकासोन्मुख टापू राज्यहरूको सरोकारवाला, आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूमा पर्याप्त तथा प्रभावकारी प्रविधिहरू हस्तान्तरण प्रबर्द्धन गर्ने;

चित्र ३: COP को क्रमबद्ध ऐतिहासिक घटना र ABS संग सम्बन्धित विषयको निर्णयहरु

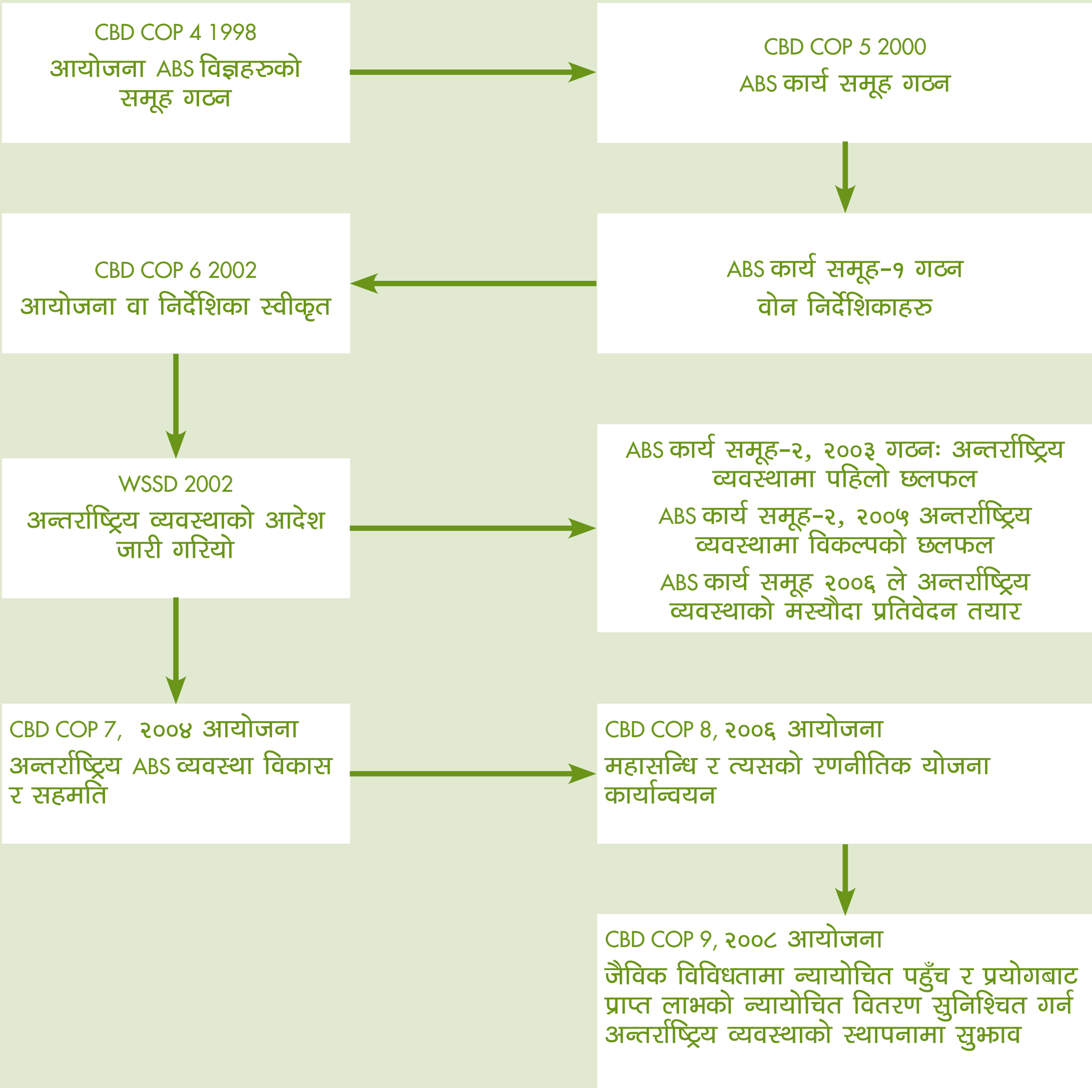

- CBD को उल्लेखित उद्देश्यहरू हासिल गर्न सहयोग प्राप्त होस् भन्ने दृष्टिकोणले स्रोत प्रदायक विकासोन्मुख राष्ट्रहरू खासगरी अति कम विकसित राष्ट्र, साना विकासोन्मुख टापू राज्यहरू मध्ये आर्थिक स्थिति संक्रमण अवस्थामा रहेको राष्ट्रहरूलाई आवश्यक आर्थिक स्रोतको व्यवस्था वृद्धि गर्ने;
- पक्ष राष्ट्रहरू बीच आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडमा सहयोग स्वरूप सूचना बाँडफाँड संयन्त्रलाई मजबुत बनाउने;
- आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको परम्परागत ज्ञान, नवीन कार्य, विचार/खोज/प्रसङ्ग तथा विधिहरूको संरक्षणलाई मान्यता दिन मुलकको कानून र सान्दर्भिक अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी खाका अनुसार पक्ष राष्ट्रहरूको स्रोतमाथिको पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड प्रणालीको संयन्त्र विकासमा सहयोग गर्ने;
- विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा विशेष गरी कम विकसित राष्ट्र र साना विकासोन्मुख टापू राष्ट्रहरूको गरिबी निवारण, खाद्य सुरक्षा, स्वास्थ्य र साँस्कृतिक समग्रताको अनुभूति प्रोत्साहन गर्न सहयोग गर्ने;
- विश्व जीव वर्गीकरणको अग्रणी पहल (Global Taxonomy Initiative) मा उल्लेख भएको विश्व जीव वर्गीकरणीय अनुसन्धानलाई प्रतिरोध/बाधा नपुऱ्याई स्रोत प्रदायक राष्ट्रहरूले स्रोतको योजनाबद्ध प्रयोगको लागि स्रोत सामग्रीहरूको आर्जनलाई सहज (सरल) बनाउने र उपभोक्ताहरूले त्यसरी प्राप्त गरेको नमूना सामग्रीहरू सम्बन्धी सबै सूचनाहरू उपलब्ध गराउने ।

सत्र ३

ABS शब्दावली र जैविक स्रोत प्रयोगको परम्परागत तरिकाहरू

समय: ६० मिनेट

उद्देश्य

स्रोतमाथिको पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड सम्बन्धी शब्दावली र जैविक स्रोत प्रयोग गर्ने परम्परागत तरिकाहरूको छलफल तथा समीक्षा गर्ने ।

- स्रोतमाथिको पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) सम्बन्धी महत्वपूर्ण शब्दहरू छलफल गर्ने,
- वैज्ञानिक परिपेक्षमा आनुवंशिक स्रोतबारे बुझ्ने,
- जैविक स्रोतहरूको परम्परागत प्रयोगको तरिका समीक्षा गर्ने,
- धेरै प्रयोजनमा आउने ABS शब्दहरू बुझ्नको लागि ABS शब्दावली समीक्षा गर्ने ।

प्रशिक्षण विधि

व्यक्ति विशेष, समूह अभ्यास र ICIMOD को स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड सम्बन्धी शब्दावली समीक्षा गर्ने । यो सत्र सञ्चालनमा प्रयोग गरिने तरिका नयाँ सोच/बिचारहरू प्रशिक्षकले चाहे अनुसार हुन सक्दछ ।

प्रशिक्षण सामग्रीहरू

ICIMOD को स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडको शब्दावली, फ्लिपचार्ट, मार्कर, टेप, बोर्ड आदि ।

प्रशिक्षकलाई सुझाव

यो सत्र शुरू गर्नु भन्दा अगाडि व्यक्ति विशेष र समूह अभ्यासको लागि तैयार हुने । त्यसपछि विषय-वस्तु (प्रकरण) प्रस्तुत गर्ने र प्रस्तुतिको बेला उठेका कुनै प्रश्नहरू छन् भने स्पष्ट पार्ने । विषयगत (प्रकरण) वस्तुहरूको प्रस्तुति अगाडि पछाडि गर्न सकिन्छ तर अभ्यास १ पहिले नै गर्न सुझाव दिइन्छ । अभ्यासको प्रत्येक भागपछि निश्चित विषयको प्रस्तुति र छलफल गर्नु पर्दछ । त्यसपछि अभ्यास २ गराउने र जैविक स्रोतहरू प्रयोग गर्ने परम्परागत तरिकाहरूमा प्रस्तुति, छलफल, प्रश्न तथा बिचारहरूलाई स्पष्ट पार्ने र अन्तमा अभ्यास ३ स्रोतमाथि पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड सम्बन्धी ABS शब्दावली समीक्षा सहित अभ्यास ३ गराउने । सहभागीहरूलाई स्रोत-सामग्रीहरू यो पुस्तिकामा उपलब्ध गरिएको कुरा सम्झाउने ।

कार्यक्रम

कार्यक्रम १: अभ्यास– जैविक विविधता, परम्परागत ज्ञान आनुवंशिक स्रोत र नयाँ जैविक खोज/ उत्पादनको विकास

समय: ३० मिनेट

लक्ष्य

वैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट आनुवंशिक स्रोतबारे थाहा पाउन सहभागीहरू सक्षम हुने छन् ।

जैविक विविधता, आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानबारे सहभागीहरूको बुझाइ समीक्षा गर्ने र उनीहरूलाई आफ्नो बुझाइ प्रकट गर्ने मौका दिने ।

तरिका: व्यक्ति विशेष अभ्यास
सामग्रीहरू: फ्लिपचार्ट र कलम ।

चरण

पहिलो चरण फ्लिपचार्टलाई बोर्डमा टाँस्ने ।
दोस्रो चरण फ्लिपचार्टको बीचमा जैविक विविधता शब्द लेख्ने र विभिन्न तिरका चिन्हहरू शब्दबाट बाहिर कोर्ने ।

तेस्रो चरण सहभागीहरू मध्ये कसैलाई (स्वयम्सेवक) स्वेच्छाले सहयोग गर्न अनुरोध गर्ने । सहभागीहरूले जैविक विविधताबारे के बुझेका छन्, त्यो कुरा स्वयम्सेवकलाई शब्द वा वाक्यमा बोर्डमा लेख्न लगाउने । उदाहरणको लागि: 'बिरुवा' त्यसपछि अरु स्वेच्छक सहभागीहरूलाई पालो पालो 'बिरुवा' लेखिएको शब्दमा अरु कुराहरू थप गरी लेख्न लगाउने ।
चौँथो चरण जब जैबिक विविधतासँग सम्बन्धित सबै शब्दहरू लेखिसकेपछि अर्थात् कम्तिमा १० सहभागीहरूले योगदान दिई सकेपछि जैविक विविधतामा प्रस्तुति गर्ने ।
पाँचौं चरण छलफलका लागि खुल्ला गर्ने ।
छैठौं चरण जैविक विविधतामा प्रस्तुति र छलफल समाप्त भई सकेपछि त्यो प्रक्रिया अब परम्परागत ज्ञानको लागि दोहोऱ्याउने र फेरी प्रस्तुति र छलफल गर्ने, गराउने ।

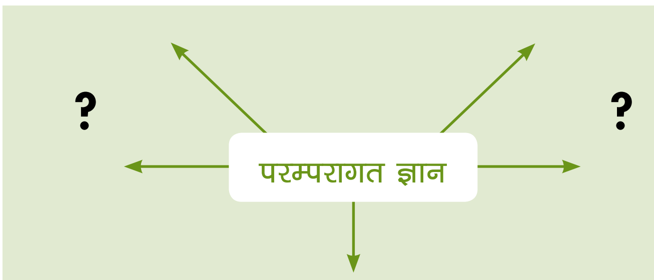

सातौं चरण परम्परागत ज्ञानमा प्रस्तुति र छलफल समाप्त भईसकेपछि त्यो प्रक्रिया 'आनुवंशिक स्रोत' विषयमा दोहोऱ्याउने र प्रस्तुति तथा छलफल गर्ने, गराउने ।

आठौं चरण आनुवंशिक स्रोतमा प्रस्तुति र छलफल समाप्त भईसकेपछि त्यो प्रक्रिया 'नयाँ जैविक खोज/उत्पादन विकास' मा दोहोऱ्याउने र प्रस्तुति र छलफल गर्ने, गराउने ।

कार्यक्रम २: अभ्यास-परम्परागत ज्ञान प्रणाली

समयः २० मिनेट

लक्ष्य

परम्परागत ज्ञानको प्रणालीमा क्रमिक रूपमा भएको उन्नति र जैविक स्रोत प्रयोग गर्ने परम्परागत तरिका र त्यसको ABS सँगको अनुबन्धन अनुभूति गर्ने ।

- सहभागीहरू परम्परागत ज्ञान सम्बन्धी प्रणाली, त्यसको क्रमिक रूपले हुँदै गएको उन्नति र पूर्वजहरूद्वारा ज्ञानको हस्तान्तरण सम्बन्धी प्रक्रियाहरू अनुभूति गर्न सक्षम हुने छन् ।
- सहभागीहरू आनुवंशिक स्रोतको परम्परागत प्रयोग र आबद्ध ज्ञानको प्रयोग अनुभूति गर्न सक्षम हुने छन् ।
- सहभागीहरू जैविक स्रोतको परम्परागत प्रयोगको तरिका र ABS बीचको अनुबन्धन अनुभूति गर्न सक्षम हुने छन् ।

प्रशिक्षण विधि

समूह अभ्यास

प्रशिक्षण सामग्रीहरूः

फ्लिपचार्ट र कलम

चरण

चरण १ सहभागीहरूलाई समूहहरूमा विभाजन गर्ने ।

चरण २ अभ्यासको लक्ष्य परिचित गराउने ।

चरण ३ प्रत्येक समूहलाई आफ्नो समुदायमा धेरै मात्रामा प्रयोग हुने आनुवंशिक स्रोत पहिचान गर्न र तिनीहरूको उत्पत्ति, उन्नति, ज्ञान हस्तान्तरण प्रक्रिया र आबद्ध परम्परागत ज्ञानहरूमा छलफल गर्न अनुरोध गर्ने । उदाहरणको लागि *Datura Stramonium* को प्रयोग/संकेत: परम्परागत औषधि र औषधिजन्य बिरुवाहरूको प्रयोग, परम्परागत वैद्यहरू र परम्परागत खाना आदि ।

चरण ४ जब सबै समूहले अभ्यास समाप्त गर्दछन्, त्यसपछि छलफल शुरू गर्ने । प्रत्येक समूहले छलफलको बेला वर्णन गर्नु पर्दछ ।

चरण ५ साराशं गर्ने र जैविक स्रोत प्रयोग गर्ने परम्परागत तरिकाहरूमा कुनै कुरा अझै अस्पष्ट भएमा सानो प्रस्तुतिद्वारा त्यसलाई स्पष्ट पार्ने ।

कार्यक्रम ३ः अभ्यास - ABS सम्बन्धी शब्दावली ।

लक्ष्य

स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) मा प्रयोग हुने चलन चल्तिका शब्दहरूबारे सहभागीहरूलाई परिचित गराउने ।

प्रशिक्षण तरिका

समूह अभ्यास

प्रशिक्षण सामग्रीहरू

स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) शब्दावलीको प्रतिलिपिहरू

चरण

चरण १ शब्दावलीको प्रतिलिपीहरू सबै सहभागीहरूलाई वितरण गर्ने र त्यसमा समीक्षा गर्न समय दिने ।

चरण २ अभ्यासको लक्ष्य परिचित गराउने ।

चरण ३ मुख्य परिभाषाहरूमा प्रकाश पार्ने र सहभागीहरूलाई त्यसको पृष्ठ नं. हेर्न अनुरोध गर्ने ।

चरण ४ कुनै परिभाषा स्पष्ट नभएमा त्यसमा छलफल गर्न सहभागीहरूलाई अनुरोध गर्ने ।

जैविक विविधता - जीवन जालो

पर्यावरणीय प्रणाली कुनै स्थानमा समस्त जीव तथा बिरुवाहरू (जैविक विविधता) र निर्जीव बस्तुहरू मिलेर बनेको प्रणाली हो । जस्तै - वन, जङ्गल, तालतलैया । पर्यावरणीय प्रणालीमा रहेको सबै जीवित प्राणीहरू जीवित रहन अरु बस्तुहरूमा निर्भर रहन्छन् । पर्यावरणीय प्रणालीमा हुने क्रिया तथा प्रक्रिया माकुरोको जालो जस्तो हुन्छ, जसको एउटा रेसा चुडियो भने त्यो जालो फुस्कदै जान्छ । त्यसैगरी पर्यावरणीय प्रणालीको एउटा भागमा असर पर्‍यो भने सबै भागहरूमा असर पर्दछ ।

पर्यावरणीय प्रणाली भित्रको जालो एक अर्कोसँग अन्तरनिर्भर भएर बसेको हुन्छ । जीव तथा बिरुवाहरू बाँच्ने आधार एउटा जटिल शृंखलामा निर्भर रहेको हुन्छ । उदाहरणका लागि: एउटा घाँसे मैदानको पर्यावरणीय प्रणालीको जीवन जालोले यसरी काम गरेको हुन्छ जस्तै:- सूर्यद्वारा घाँसलाई हुर्कन शक्ति प्रदान गर्दछ, फट्यांग्रोले घाँसलाई खान्छ, चरा र भ्यागुताले फट्यांग्रोलाई खान्छ, सर्पले चरा, भ्यागुता र मुसाहरूलाई खान्छ, लाटोकोसेरो र चिलहरूले चरा, सर्प, भ्यागुतो र मुसाहरू खान्छ । जब कुनै प्राणी मर्छ, त्यसलाई किरा, ढुसी, झ्याउ र सूक्ष्म जीवाणुहरूले गलाउने वा सडाउने गर्दछन् । त्यसरी गलाउने वा सडाउने प्रक्रियाबाट घाँसको लागि माटोमा पौष्टिक खुराक पुग्दछ । यसरी जीवनको जालोभित्र बिरुवा तथा जीवाणुहरूको आ-आफ्नो क्रियाकलापले त्रिभुजीय जटिल मार्ग सृजना गर्दछ । पर्यावरणीय प्रणालीमा सबै प्राणीहरू अरु जीवित तथा नीर्जीव बस्तुहरूमा आधारित पौष्टिक तत्व र शक्तिको लागि निर्भर रहेका हुन्छन् । (UI, CBD)

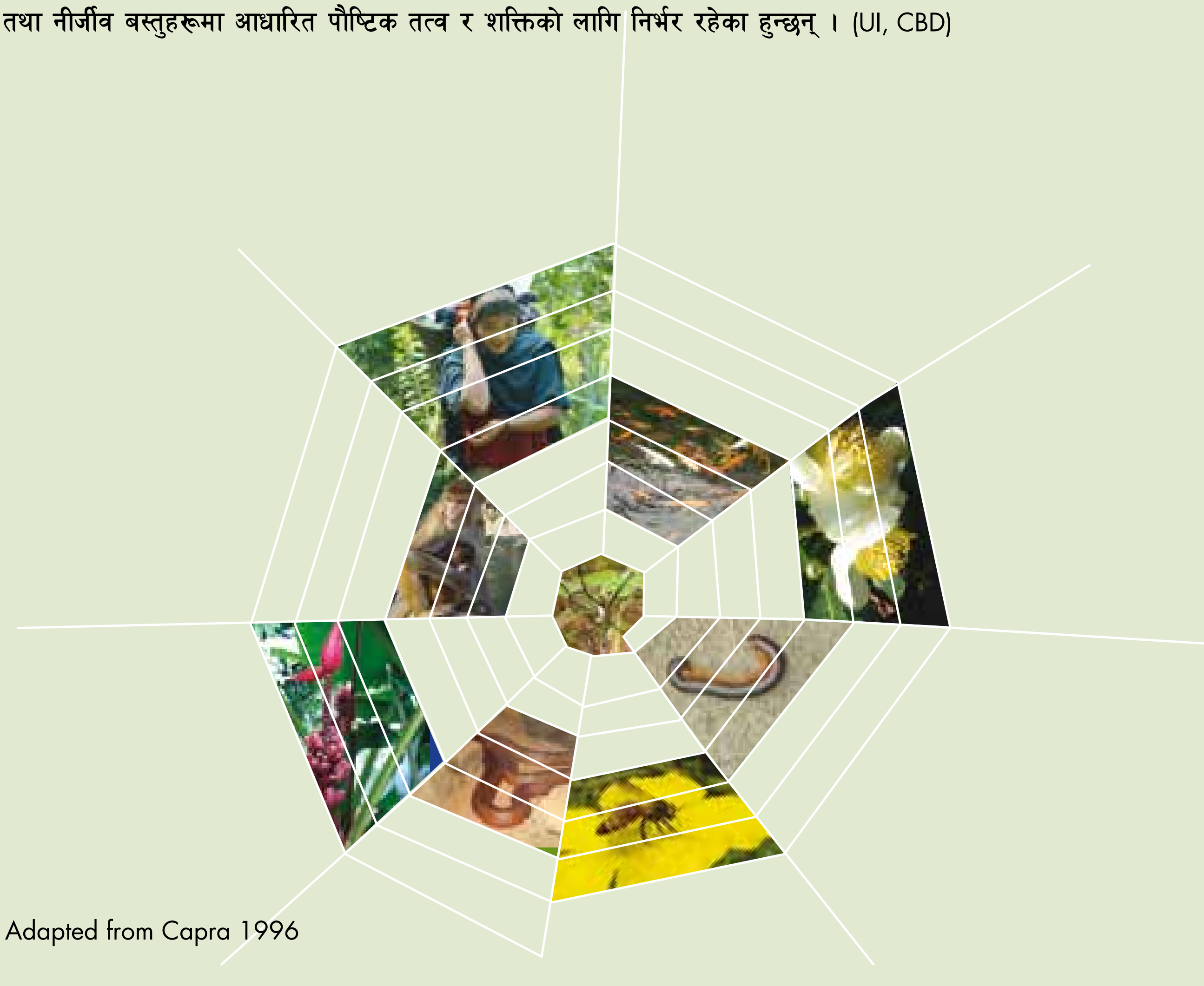

Adapted from Capra 1996

जैविक विविधता भनेको के हो ?

जैविक विविधता सबै स्रोतहरूबाट प्राप्त जीवाणुहरू बीचको परिवर्तनीय क्रियाकलापहरू वर्णन गर्नको लागि प्रयोग गरिने शब्द हो । यसले विभिन्न जीवित बोट-बिरुवा, जनावर, चराचुरुङ्गी, कीटाणु, माछा, मेरूदण्ड बिहिन जीव, सूक्ष्म जीव आदिको अनेकता विविधतालाई बुझाउँदछ ।

जैविक विविधता

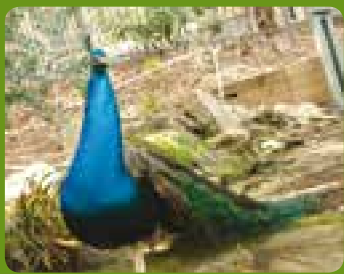

जैविक विविधता भन्नाले जमीन, समुन्द्र र अन्य जलचरको पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूमा पाइने जीवित प्राणीहरू बीचको अन्तरपरिवर्तनीय क्रियाकलाप र तिनीहरूको एक अङ्गको रूपमा रहेको पारिस्थितिकीय सम्मिश्रण प्रणाली जसमा प्रजातिहरूभित्रको विविधता, प्रजाति-प्रजाति बीचको विविधतालाई बुझिन्छ । (UI, CBD)

परम्परागत ज्ञान भनेको के हो ?

शताब्दीयौँदेखि बाँच्नका लागि समुदायहरू आपसमा मिली काम गर्दै आएका छन् । यस प्रक्रियामा मानिसहरूले बाँच्न सक्ने धेरै संयन्त्रहरू पत्ता लगाउँदै आफ्नो ज्ञानलाई संसारभर फैलाउँदै र स्रोत व्यवस्थापनको पद्धतिहरू विकास गर्दै आएका छन् । त्यस्तो ज्ञानको पद्धतिलाई मानिसहरूले शताब्दीयौँदेखि जम्मा गरेको आफ्नो अनुभवको आधारमा स्थानीय संस्कृति र वातावरणमा प्रयोग र बिस्तार गर्दै आइरहेका छन् । त्यस्तो परम्परागत ज्ञान एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सर्दै गएको छ । त्यस्तो परम्परागत ज्ञान मुख्य रूपले कृषि, माछा, स्वास्थ्य, बागवानी, वन र वातावरणीय व्यवस्थापनको व्यवहारिक पक्षसँग सम्बन्धित छन् ।

परम्परागत ज्ञान

परम्परागत ज्ञान संसारभरका आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरुको संक्षिप्त, ज्ञान नयाँ कृति आविष्कार सोच, बिचार, चलन तथा विधिहरु हो । आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान शताब्दीयौंदेखि आर्जन गरेको अनुभव हो, जुन स्थानीय संस्कृति र वातावरणमा स्वीकार भएको समिष्ट पनि हो । परम्परागत ज्ञान समुदायले संयुक्त रुपमा सङ्कलित गरेको मान्यतातर्फ उन्मुख हुन्छ र यो धैरै शैलीमा हुन्छन् । जस्तैः कथा, गाना, सङ्गीत, चुट्किला, उखान, साँस्कृतिक विश्वास, धार्मिक विधि, समूहको नियम स्थानीय भाषा, कृषि विधि, बनस्पति तथा जनावर प्रजातिको नश्ल विकास आदि । (CBD)

वंशाणु भनेको के हो ?

जीवित बस्तुहरू

जनावरहरू

बिरुवाहरू

मानिसहरू

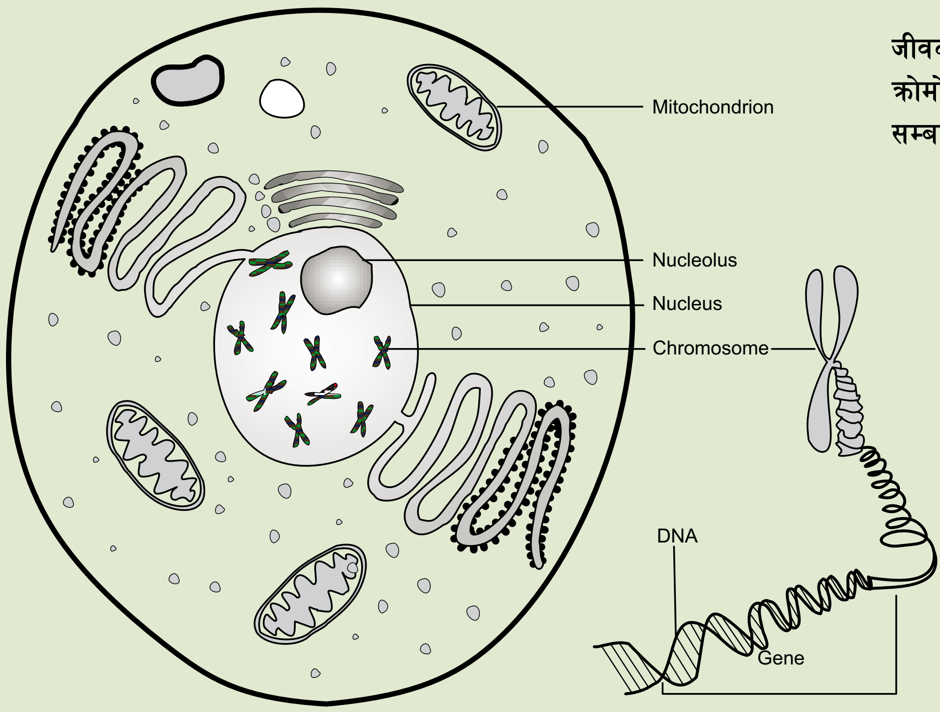

जीवकोष, जीवकोषको कोषिका क्रोमोजोम, वंशाणु र DNA को सम्बन्ध ।

जीवित बस्तुहरू (जनावर, बिरुवा र मानिस) मा जीवित Tissue हरू हुन्छ, जुन विभिन्न Cell हरूबाट बनेको हुन्छ र प्रत्येकको खास काम हुन्छ । वंश र आनुवंशिक स्रोत थाहा पाउन Cell Nucleus, Organelles, Cell को Brain, Cell को Metabolic / Reproductive हरूको समन्वयको प्रक्रियाहरू जान्न अति महत्वपूर्ण हुन्छ । Nucleus मा deoxyribonucleic acid (DNA) हरू प्रोटिनहरूसँग गाँसिएर रहेको हुन्छ, जसलाई Chromosomes भनिन्छ । त्यस्तो Complexes हरूभित्र **Gene (वंश)** Cell को Nuclear Genome रहेको हुन्छ । DNA मा भएको Hereditary संरचनाको लागि छानिएको DNA को केही भागहरू विभिन्न किसिमको ribonucleic acid (RNA) मा उत्रिन्छ, जस्तै: Messenger RNA, Ribosomal RNA / Transport RNA. ती सबै RNA को विभिन्न किसिमहरू Nuclear को छिद्रबाट Cytoplasm मा जान्छन्, जसबाट Ribosomal RNA पहिले Nuclear body को Ribosomes मा गएर बस्छ जसलाई Nucleolus भनिन्छ । RNA को विभिन्न किसिमहरू सबै Protiens मा रूपान्तरण गर्न प्रयोग हुन्छ र अन्तिममा ती सबै अवयवहरू मिलेर जीवित बस्तु वा जीवाणु बन्दछ ।

आनुवंशिक स्रोत भनेको के हो ?

धान बालीको विभिन्न जाति तथा प्रजातिहरू हुन्छन् । प्रत्येक जातको विभिन्न आकार रङ, वासना, स्वाद र अन्य गुणहरू हुन्छन् । कुनै धानको जात सुख्खा र कुनै चिसो स्थानमा हुर्कन्छन । कुनै रोग र कीटाणुसँग जुध्न सक्दछन् भने कुनै सक्दैनन् । धान बालीको त्यस्तो चरित्र एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सर्दै आएको हो । ती सबै जातको बिरुवाको गुणहरू बिरुवाको वंशाणुबाट प्रकट भएको हुन्छ । बिरुवाहरूको यस्तो चरित्रलाई **आनुवंशिक स्रोत** भन्ने गरिन्छ ।

आनुवंशिक स्रोत

CBD ले आनुवंशिक स्रोतलाई जीवहरूमा पाइने वा पाउन सकिने खास किसिमको वंशाणुगत (पदार्थ) तत्वहरू भनि परिभाषित गरेको छ । त्यसमा बिरुवा, जनावर, सूक्ष्म जीवाणु आदिको क्रियाशील वंशाणुगत विशेषताहरू भएको कुनै अङ्ग (भाग) रहेको हुन सक्दछ । यसमा जीवाणु पूरै वा जीवाणुहरूको केही भाग अर्थात् जीवाणुहरूको जीवजन्तु (Tissue) को नमूनाबाट लिएको जैविक रसायन, जसमा जीवाणुको DNA (एक प्रकारको अम्ल) र कुनैमा RNA (एक प्रकारको अम्ल) रहेको हुन्छ । आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र लाभको समुचित वितरण प्रणाली (ABS Regime) मा DNA र RNA र जैविक सूचना दिने मुख्य अम्लहरू जसलाई रूपान्तरित वंशाणु जैविक तत्व र नयाँ उत्पादनहरू पत्ता लगाउन र विकास गर्नको लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

कृषकहरूले विभिन्न अवस्थामा फल्ने जस्तै (सुख्खा भिर, सिमसार, राम्रो माटो आदि र विभिन्न आवश्यकताहरू भएको (जस्तैः गन्ध, स्वाद, र पकाउने गुण) धानको जात विकास गरेका छन् । ती चरित्रहरू भएको धानको जात विभिन्न वंशाणुगत गुणको आधारमा कृषकहरूले अन्जानमा विकास गरेका हुन् ।

जैविक स्रोतको प्रयोगबारे परम्परागत तरिका

जैविक स्रोतको प्रयोगबारे परम्परागत तरिका एउटा उदाहरणबाट यहाँ वर्णन गर्न सकिन्छ । दक्षिण अफ्रिकाको समुदायहरूले बेसार खाना, औषधि (रोग निरोधक र सौन्दर्य) तथा धार्मिक कार्यहरूमा प्रयोग गर्दछन् । मारिएका जनावरहरूको शरीरमा मासुको लागि बेसार लगाउँछन् । त्यसो गर्दा मासुलाई तुरुन्त सड्न नदिन बेसारले Antibiotic को रूपमा काम गर्दछ । बेसार राम्रो रङ र स्वास्थ्यका लागि खानामा प्रयोग गर्दछन् । विवाहको बेला दुलाह र दुलही दुबैको शरीरमा धार्मिक र सौन्दर्यका लागि बेसारको मलम लगाइदिने गर्दछन् । सौन्दर्यको धेरै सामग्रीहरू जस्तै सौन्दर्य क्रिमको मुख्य तत्वमा बेसारलाई प्रयोग गरिन्छ । किनभने बेसारमा छालाको सुन्दरताको लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न रसायनिक गुणहरू रहेको हुन्छ । बेसारमा रहेको त्यस्ता धेरै राम्रा गुणहरूको ज्ञान एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सर्दै गएको छ ।

जैविक खोजी भनेको के हो ?

जैविक खोजी नयाँ प्रतिभाष (आभाष) जस्तो देखिए तापनि समाजले अरु मुलुकहरूमा जैविक व्यापार शुरू गरेदेखि यो विभिन्न रूपमा प्रस्तुत हुँदै आएको छ । १८ औं शताब्दीमा युरोपको उपनिवेशकहरूले संसारको विभिन्न मुलुकहरूको भ्रमण गरी बाहिरको बिरुवाहरू खोजी गरी आफ्नो मुलुकमा ल्याउने गर्दथे । ती बिरुवाहरूमा सजावटको लागि फूल फुल्ने बिरुवा, औषधि तथा नयाँ खाद्य पदार्थयुक्त बिरुवाहरू आदिको नमूना पर्दथ्यो । त्यस्तो भ्रमणहरूमा जीव विज्ञहरूले संसारको विभिन्न भागको जैविक ज्ञान स्थानीय जनताहरूद्वारा प्राप्त गरी ज्ञान हस्तान्तरणको एउटा बाटो बनेको थियो । त्यतिबेला ज्ञानको आदन-प्रदान गर्ने र जसबाट ज्ञान हासिल गर्थे त्यस्तो समुदायहरूलाई ज्ञान प्रदान गरे बापत् कुनै क्षतिपूर्ति (सोध भर्ना) दिईदैनथ्यो । जैविक खोजीकर्ताहरूले (Bioprospector) आफ्नो संरचनाहरू स्थापना गर्दै गए, जसबाट तिनीहरूले गरेको खोजीको सारबाट प्रशस्त फाइदा लिन्थे । ती मध्येका एक प्रख्यात जैविक अन्वेषक Sir Joseph Banks हुन् । उनले संयुक्त राज्यको Kew Gardens मा सन् 1772 मा जैविक ज्ञान बाँडफाँडको एउटा केन्द्र स्थापना गरे । जहाँबाट जैविक सामग्रीहरू संकलन गरिएको हुन्थ्यो, जैविक ज्ञानको बाँडफाँड त्यस स्थानका ठूलाबडा व्यक्तिहरूको बीचमा मात्र सीमित रहन्थ्यो । जैविक ज्ञानको बाँडफाँड समुदायको लाभको लागि गरिन्दैनथ्यो । उदाहरणका लागि: East India Company ले युरोपेली बजारको लागि उपयुक्त हुने गरी पूर्वी हिमाली क्षेत्रबाट औषधि र रङजन्य जैविक सामग्रीहरू पत्ता लगाई तिनीहरूको स्थानीय ज्ञान र स्रोत समेत जम्मा गरी संयुक्त राज्यको Kew Gardens मा ल्याउने निर्देशन दिई वनस्पति विज्ञहरू नियुक्ती गरेको थियो । सन् १८०० देखि संयुक्त राज्य अमेरीकाका अधिकार सुरक्षित (Patent Right) कार्यालयले बिरुवामा पाइने रसायन सारमा स्वाधिकार कायम गरी अनुसन्धान गर्न इच्छुक औषधि उत्पादन कम्पनी र औद्योगिक निगमहरूको विकासमा सहयोग गर्दै आयो । त्यस्तो खालको सहयोग आधुनिक विश्वको धेरै स्थानहरूमा हुँदै आएको छ । सन् १९३० मा Merck Corporation ले औषधियुक्त नमूना बिरुवाहरू सङ्कलन शुरू गरेका थिए, जसबाट तिनीहरूले औंलो उपचारको लागि प्रयोग हुने ख्याति प्राप्त क्युनाईन Quinine सम्मिश्रणको विकासमा पाए ।

जैविक खोजी

जैविक खोजी आर्थिक दृष्टिले सम्भावित लाभदायी तथा उत्पादन विकासमा अग्रता लिन सक्ने वंशाणु सम्मिश्रण तथा जीवाणु आदिको योजनाबद्ध एवम् क्रमबद्ध तरीकाले गरिने खोजीलाई बुझाउँदछ ।

उत्पादन कम्पनीहरूको विधिलाई उँदृत गर्दा जस्तै: Thomas Eisner ले जैविक खोजीलाई सन् १९८७ मा चलनमा ल्याएका थिए । उनको अनुसार जैविक खोजी भनेको सहायक शक्ति प्रदायक र सामान्य रोग निवारक गुणहरू भएको आनुवंशिक स्रोतहरूको योजनाबद्ध तरिकाले गरिने जैविक खोजी जसलाई जैविक विविधता संरक्षणको लागि आर्थिक सहयोगको रणनीतिको रूपमा लिन सकिन्छ । सारांशमा जैविक खोजीलाई आर्थिक महत्व भएको जैविक तथा आनुवंशिक स्रोतहरूको अनुसन्धान, सङ्कलन तथा उपयोग भनिन्छ तर भुटानको जैविक विविधता कानून २००३ अनुसार खास वा सम्भाव्य आर्थिक महत्व भएको रसायनिक संमिश्रण, वंशाणु, प्रोटिन र सूक्ष्म जीवाणुको योजनाबद्ध खोजी, वर्गीकरण र अनुसन्धानलाई लिएको छ । त्यसबाट ग्रहण गरेको ज्ञान वैज्ञानिक तथा व्यापारिक उत्पादनको उद्देश्यको लागि प्रयोग गर्न सक्ने विषयलाई लिइन्छ । अर्को अर्थमा जैविक खोजीमा आर्थिक महत्व भएको जैविक सामग्रीहरू जस्तै विभिन्न प्रजातिको बोटबिरुवा जनावर र वंशाणुहरू जसलाई नयाँ औषधि तथा उन्नत खाद्यबालीहरूमा विकसित मुलुकको कम्पनीहरूले औद्योगिक उत्पादनका लागि नयाँ समिश्रणको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने विषयहरू समावेश हुन्छन् । आजकाल, जैविक खोजीलाई दुईतर्फी प्रक्रियाको रूपमा लिइन्छ जस्तै: जैविक विविधता भएको विविध क्षेत्रको आनुवंशिक स्रोतको खोजी र आर्थिक सहुलियतबाट त्यस्तो स्रोतहरूको संरक्षणलाई प्रबर्द्धन गर्ने ।

ABS शब्दावली समीक्षा

ABS को केही महत्वपूर्ण शब्दहरूलाई पहिलो अभ्यासमा छलफल गरिएको भएतापनि ABS मा चलन चल्तीको अन्य धेरै शब्दहरू छन् । ICIMOD ले ABS को चलनचल्तीमा आउने शब्दहरू परिभाषा सहित ABS को शब्दावली (Glossary of ABS) प्रकाशन गरेको छ । यहाँ प्रस्तुत गरेको ती शब्दावलीहरू स्रोत सामग्रीको रूपमा लिन सकिन्छ । परिभाषाको स्रोतहरू शुरूको प्रकाशनमा दिइएको छ ।

ABS प्रणाली – पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) प्रणाली

पहुँच - आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँचलाई CBD र Bonn Guidelines ले परिभाषित गरेको छैन । त्यसैले यसको परिभाषा राष्ट्रिय कानून अनुसार फरक हुन्छ । जैविक तथा आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच भन्नाले आनुवंशिक पदार्थ र त्यस्ता स्रोत तथा पदार्थसँग सम्बन्धित स्थानीय समुदायहरूको परम्परागत ज्ञान, शीप, खोज, प्रविधि, अभ्यास तथा तिनीहरूको स्वस्थानीय र परस्थानीय अवस्थामा रहेको अवयव तथा परिमार्जित स्रोतको सङ्कलन, प्राप्ति र ग्रहण सम्झनु पर्दछ ।

आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच लिने एकाइ - भारतको जैविक विविधता ऐनको दफा ३ (१) र (२) अनुसार आनुवंशिक स्रोतहरूमा पहुँच लिने एकाइ भनेको कुनै पनि व्यक्ति (विदेशी, गैर-भारती, विदेशी कम्पनीहरू) जसले प्रदायक मुलुकको आनुवंशिक स्रोतसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञान सम्बन्धित अनुसन्धान, जैविक ज्ञान, व्यापारिक प्रयोग, अनुसन्धानको नतिजा हस्तान्तरण आदिमा पहुँच लिने अभिप्राय भएको एकाइलाई सम्झनु पर्दछ ।

कृषि जैविक विविधता - जनावर बोटबिरुवा र सूक्ष्म जीवाणुहरूको विविधता जसलाई खाद्यबाली, घरपालुवा पशु, वन, मत्स्य जस्ता खाद्य तथा कृषिमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रयोग गरिन्छ । कृषि जैविक विविधतामा आनुवंशिक स्रोतहरूको विविधता (जात, नश्ल), खाद्यान्न, घाँस, इन्धन र औषधि आदि पनि पर्दछन् । अर्थात् विभिन्न कृषिबाली, पशुको जाति, कृषि जैविक प्रजातिहरू, सूक्ष्म जीवाणुहरू र त्यसबाट विकसित अन्य जीवाणुहरूको विविधता, जसलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा खाद्यान्न, कृषि मानव पोषण, घर पालुवा वा अन्य घरपालुवा पशु आहारको विकासमा प्रयोग गरिन्छ । कृषि जैविक विविधतामा कृषिलाई फाइदा पुऱ्याउने र पारिस्थितिकीय प्रणाली अभिवृद्धि गर्ने कार्यहरू पनि पर्दछन् ।

लाभको समुचित बाँडफाँड - लाभको समुचित वितरण भनेको आनुवंशिक स्रोतको प्रदायकले आफ्नो जैविक स्रोत उपयोग गरे बापत निष्पक्ष र न्यायोचित लाभको हिस्सा प्राप्त गर्नु हो । लाभ आर्थिक रूपमा पाउन सकिने वा नसकिने दुबै किसिमको हुन्छन् । आनुवंशिक स्रोतको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको समुचित बाँडफाँडको पहुँचमा बोन निर्देशिका अनुसार त्यस्तो स्रोत तथा पदार्थ वा सोसँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान, शीप, खोज, प्रविधि र अभ्यासको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकास गरे बापत् लाभको समुचित बाँडफाँड भन्ने बुझिन्छ ।

लाभ - आनुवंशिक स्रोतको उपयोग र सो सम्बन्धमा गरिएको अुनसन्धानबाट प्राप्त आर्थिक वा शैक्षिक फाइदाहरू ।

जैविक स्रोत - आनुवंशिक स्रोत वा आनुवंशिक पदार्थबाट प्राप्त गर्न सकिने वास्तविक वा सम्भावित उपयोग वा महत्व हुने पर्यावरणीय पद्धतिको जैविक अङ्ग: CBD ले परिभाषित गरे अनुसार जैविक स्रोत भनेको मानव कल्याणका लागि वर्तमान वा भविष्यमा उपयोग गर्न सकिने आनुवंशिक स्रोत जीव तथा तिनीहरूको भागहरू, जीव समूह तथा कुनै पारिस्थितिकीय प्रणालीको जीवित भागहरू, जीवित गुण भएको बस्तुहरू जस्तै, प्राणी, वनस्पति आदि ।

जैविक विविधता ऐन - आनुवंशिक स्रोत र सोसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानमा पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडको नियमावली सहित CBD को दायित्वहरू कार्यान्वयन गर्न विकास गरिएको राष्ट्रिय कानूनी संयन्त्रहरू । त्यस्तो राष्ट्रिय कानूनहरू हाल भारत र भुटानमा लागू गरिएका छन् ।

जैविक विविधता व्यवस्थापन समिति - आनुवंशिक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानलाई स्थानीय-स्तरमा व्यवस्थापन गर्न राष्ट्रिय सरकार अन्तर्गत स्थापना गरिएको समिति ।

जैविक विविधता - जीवहरूको भिन्नता प्रकार र जम्मा संख्या तथा तिनीहरू बीचको अन्तरसम्बन्ध एवम् प्राणी, वानस्पतिक तथा सूक्ष्म जीवाणुहरूमा पाइने विविधता र तिनीहरूको संयोजन । सो शब्दले आनुवंशिक विविधता (Genetic Diversity) जाति/प्रजातीय विविधता (Variety/Species Diversity) र पारिस्थितिकीय प्रणालीको विविधतालाई समेत जनाउँछ ।

जैविक चोरी - आनुवंशिक स्रोतमा पहुँचको आवश्यक इजाजत नलिई (जैविक चोरी) अर्थात् सम्झौताका सर्तहरू पालना नगरी अबैध तरिकाले प्रयोग गर्नु वा स्वामित्व हत्याउनुलाई जैविक चोरी सम्झनु पर्दछ ।

जैविक खोजी - आर्थिक महत्वका वानस्पतिक प्रजाति तथा वस्तुहरू जस्तै: नश्ल/जीवाणु, बोटबिरुवा तथा जनावरहरू जसलाई भविष्यमा औषधि उत्पादन, उन्नत खाद्यान्न बाली, औद्योगिक उत्पादनका लागि नयाँ समिश्रणहरू विकास गर्न खोजिने वा जम्मा गरिने आनुवंशिक स्रोतलाई सम्झनु पर्दछ ।

जैविक सुरक्षा - जैविक प्रविधि र त्यसबाट उत्पादित बस्तुहरूबाट हुने खतरा न्यून गर्न वा हटाउन गरिने प्रयास ।

जीव मण्डल आरक्ष - UNESCO को MAB (Man and Biosphere) कार्यक्रमको संरचनाभित्र अन्तर्राष्ट्रिय-स्तरबाट पहिचान भएको जमिन, समुन्द्र, जलस्रोत वा तिनीहरूको समिश्रणको पारिस्थितिकीय प्रणाली ।

जैविक प्रविधि - कुनै खास प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिने वनस्पति, जीवित सूक्ष्म जीव वा तिनीहरूको उत्पादन वा रूपान्तरणको लागि प्रयोग गरिने प्रविधि ।

जैविक व्यापार - वातावरणीय, आर्थिक तथा सामाजिक दीगो विकासको आधारमा रही रैथाने जैविक विविधताबाट उत्पादन गरिएका बस्तुहरूको सङ्कलन, उत्पादन, रूपान्तरण गरिएको सामान तथा सेवाहरूको व्यवसायीकरण ।

बोन निर्देशिका – सन् २००२ मा जैविक विविधता महासन्धि (CBD) अन्तर्गत भएको पक्ष राष्ट्रहरूको छैठौं सम्मेलनको निर्णय VI/24 ले पारित गरेको निर्देशिका । आनुवंशिक स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त लाभको बाँडफाँडमा पहुँचको लागि Bonn Guidelines तयार भएको छ ।

सहोत्पादन - जैविक तथा आनुवंशिक स्रोतहरूबाट लिइने कुनै पनि अङ्ग जस्तै सूक्ष्म जीवहरूको प्रशोधित तत्व लगायत जीवित बस्तुहरूको रसायनिक प्रक्रियाबाट निस्कने अति सूक्ष्म (अणु) वा प्राकृतिक अणुहरूको समिश्रण अर्थात् वानस्पतिक तथा आनुवंशिक जैविक तथा आनुवंशिक स्रोतहरूबाट निस्कने कुनै पनि अङ्ग जस्तै- छाला, सिङ्ग, खाग, प्वाँख, ऊन, भित्री अङ्ग, जरा, फेद, हाँगा, पात, फूल लगाएत जैविक रसायनिक प्रशोधनबाट अप्रत्यक्ष रूपमा निस्कने समिश्रणहरू ।

उद्गम केन्द्र - आफ्नै विशिष्ट गुण तथा चरित्र भएका जङ्गली वा घरेलु बिरुवा, जनावर वा सूक्ष्म प्रजातिहरू सर्वप्रथम उत्पन्न भएको भौगोलिक क्षेत्र ।

जैविक स्रोतहरूको व्यापारिक उपयोग - भारतीय जैविक विविधता कानूनको दफा २ (च) ले परिभाषित गरे अनुसार व्यापारिक प्रयोजनका लागि जैविक विविधताको अन्तिम प्रयोग जस्तै औषधि, औद्योगिक रसायन खाद्यान्न, सुवास सुगन्ध, सौन्दर्य प्रसाधन, मिश्रण गर्ने द्रव्य, तेलहन, रङ्ग, सारतत्व र खाद्यबाली तथा जनावरको विकासका लागि प्रयोग हुने वंशाणु ।

सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेख - सामुदायिक जैविक विविधता दर्ता अभिलेखीकरण गर्ने कुनै तरिकाद्वारा समुदायहरूले आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको संरक्षण गर्न खोजिएको प्रक्रियाहरू ।

आधिकारिक एकाइहरू - स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड र पहुँचको अनुमतिमा सहज र सहमति/सम्झौता कायम गर्ने राष्ट्रिय नियम/कानूनले जिम्मेवारी दिएको एकाइहरू ।

पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन - जैविक विविधता महासन्धिको सर्वोच्च निकाय पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलनले अध्यावधिक बैठकहरूमा भएको निर्णयद्वारा सम्मेलन कार्यान्वयनलाई अघि बढाउँछ । सन् २००७ मा पक्ष राष्ट्रहरूको साधारण बैठक नवौं पटक र एउटा बिशेष बैठकको आयोजना भईसकेको छ । हालसम्ममा पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलनले जम्मा २१६ वटा निर्णयहरू गरिसकेका छन् ।

जैविक विविधता महासन्धि - जैविक विविधताको संरक्षण र त्यसको दीगो उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभको न्यायोचित बाँडफाँड जस्ता प्रावधानहरू समावेश भएको ब्राजिलको रियो द जेनेरियोमा सन् १९९३ मा सम्पन्न महासन्धि ।

उद्गम मुलुक - स्थानीय संरक्षण सकेसम्म जैविक विविधता तथा यसको अवयवहरूको उत्पत्ति भएको मुलुक ।

आनुवंशिक स्रोत उपलब्ध गराउने मुलुक - आफ्नै स्वस्थान र परस्थानबाट जम्मा भएका जङ्गली तथा घरेलु प्रजातिहरू आपूर्ति गर्ने मुलुक ।

खेती गरिने वनस्पति - खेती प्रणालीभित्र कायम रहने उत्पत्ति भएको विभिन्न वानस्पतिक अर्थात् खेती प्रणालीको लागि विशेष रूपले प्रयोग गरीने वनस्पति ।

साँस्कृतिक विविधता - विभिन्न खालको साँस्कृतिक रहनसहन, भेषभूषा आदिको विविधता ।

अन्य स्रोतबाट प्राप्त हुने बस्तु – वानस्पतिक वा आनुवंशिक स्रोतहरूबाट प्रशोधन गरिएको विभिन्न जातका, धेरै किसिमका बस्तुहरू जस्तै- नश्ल, रगत, प्रोटिन, तेल, रेजिन, गम, वंशाणु, जीवाणु, बीऊ, बोक्रा, काठपात वा फर्मूला आदि ।

तोकिएको आधिकारिक निकाय - आधिकारिक एकाइले आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड सम्बन्धी नीति एवम् कानून लागू भए नभएको अनुगमन गर्ने अधिकार तोकिएको एकाइ ।

प्रकट गर्ने/देखाउने - खोजकर्ताले खोज सम्बन्धी शीप भएको प्रदायकलाई देखाउनु पर्ने प्रावधान । आनुवंशिक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानको अनुमति प्रापकले प्रदायकलाई त्यसको उत्पत्ति मुलुक खोल्ने वा देखाउने प्रावधान ।

प्राकृतिकरण - प्रजातिहरू जसको क्रमिक विकास प्रक्रियालाई मानिसले आफ्नो आवश्यकता पूर्तिका लागि प्रभावित बनाउने कार्य ।

पारिस्थितिकीय प्रणाली - वनस्पति सूक्ष्म जीवाणु, जीवजन्तुको समुदायहरू आजीवित वातावरणसँग परस्पर क्रियाशील भएर रहने स्वचालित प्राकृतिक संरचना ।

परस्थानीय संरक्षण - आफ्नो प्राकृतिक बासस्थानभन्दा बाहिर सुहाउँदो नयाँ बासस्थानमा संकटापन्न प्रजातिको संरक्षण गर्ने जस्तै- चिडियाखाना, वनस्पति उद्यान, नश्ल बैंक आदि ।

आनुवंशिक विविधता - कुनै खास प्रजाति, नश्ल वा जीवाणुभित्र हुने विविध खालका वंशाणु । कुनै पनि जीवित प्रजातिभित्र हुने नश्लको विविधता, जसलाई वंशाणुगत विविधता पनि भनिन्छ ।

आनुवंशिक पदार्थ - जीवजन्तु वनस्पति सूक्ष्म जीवाणु वा जीवाणुको वंशाणुगत गुण रहेको पूर्ण वा आंशिक भाग वा सोको क्रियात्मक एकाइ ।

आनुवंशिक स्रोत - स्वस्थानीय अवस्थामा रहेको वास्तविक र सम्भावित महत्वको आनुवंशिक पदार्थ सम्झनु पर्दछ, यो शब्दले त्यस्तो आनुवंशिक स्रोतको अवयव वा त्यसको परिवर्तित एवम् परिमार्जित स्वरूप समेतलाई जनाउँछ ।

वंशाणुगत परिवर्तित जीवाणु - सूक्ष्म जीवाणु वनस्पति वा जीवजन्तु, जसको वंशानुगत चरित्रलाई परिवर्तित वंशाणु वा अरु प्रजातिको वंशाणु प्रवेश गराई परिवर्तन गर्ने कार्य ।

बासस्थान - कुनै पनि जीवाणु वा जीवजन्तुको संख्या रहेको प्राकृतिक क्षेत्र जस्तै वनजङ्गल, नदी, तालतलैया आदि । यो परिभाषा अप्राकृतिक रूपमा प्रवेश गराइएको जीवाणुहरूमा लागू हुँदैन ।

आदिवासी जनजाती - स्वतन्त्र देशको अन्य समुदायहरूको सामाजिक, साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थासँग भिन्न रहेको जातिहरू, जसको प्रतिष्ठान पूरै वा केहि हदसम्म आफ्नै परम्परा, रीतिरिवाज वा विशेष खाले ऐन/नियमद्वारा नियन्त्रित हुन्छ ।

स्वस्थानीय संरक्षण - जीवजन्तु, जीवाणु, वनस्पति आदिलाई तिनीहरूको आफ्नै प्राकृतिक वासस्थान वा वातावरणमा संरक्षण गर्ने कार्य जस्तै विभिन्न संरक्षित क्षेत्रहरूमा गर्ने संरक्षण कार्य ।

अप्रत्यक्ष अवयव - आनुवंशिक स्रोतसँग आबद्ध कुनै ज्ञान नवीन कार्य वा आविष्कारमा खास वा सम्भावित महत्वमाथि व्यक्ति विशेषमा अर्थात् साझा रूपले गरिने अभ्यास/प्रयासहरू ।

बौद्धिक सम्पत्ति - आफ्नो बौद्धिकताबाट सृजित व्यापारिक प्रयोजनका लागि प्रयोग हुने आविष्कार, लेख, कला, चिन्ह, नाम, प्रतिभा, खाका आदि ।

बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकार - आफ्नो कृति, नवीन कार्य, सृजना, आविष्कार र त्यसको प्रयोगलाई कानूनी रूपमा सुरक्षित गर्न व्यक्ति वा संस्थाहरूलाई केही समयको लागि प्रदान गरिने एकान्तिक अधिकार ।

खाद्य तथा कृषिको लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतमा भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि - खाद्य सुरक्षा तथा दीगो कृषि विकास सुनिश्चित गर्न सन् २००१ नोभेम्बरमा खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (FAO) को ३१ औं सत्रले पारित गरेको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि ।

बोटबिरुवाको नयाँ जातिहरूको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन - समाजको फाइदाको लागि बोटबिरुवाको नयाँ जातिको विकास र संरक्षण गर्ने उद्देश्यले बोट/बिरुवाको नयाँ जातिहरूको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले स्थापित गरेको अन्तर सरकारी अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन ।

आविष्कार - भारतको एक स्वाधिकार संशोधन ऐनको दफा १ (I) अनुसार पूर्ण विवरण सहितको एक स्वाधिकारको निवेदन दर्ता हुनुभन्दा अगाडि कुनै अभिलेखमा प्रकाशन नभएको वा विश्वको कुनै मुलुक वा यत्रतत्र प्रयोगमा नआएको कुनै आविष्कार, प्रविधि, नवीन कार्य, कृति आदि ।

आविष्कारिक कदम - नवीन कार्य, कृति, आविष्कारको विशेष आकर्षक लक्षण, जसमा आर्थिक महत्व वा मौजुदा ज्ञान वा दुबैभन्दा प्राविधिक दृष्टिकोणले फरक विकसित तथा उन्नत क्रियाकलापहरू भएको आकर्षक लक्षण ।

वंशाणुको प्रयोगबाट विकास गरेको नश्ल - प्राचीन वा परम्परागत कृषि विज्ञ वा कृषक र तिनीहरूको उत्तराधिकारीहरूले वंशाणुगत रूपले विकास गरेको खेती वा बालीको प्रकार वा जनावरको जाति (नश्ल, वंश, प्रकार जसलाई आधुनिक नश्ल सुधार पद्धतिले असर पार्दैन) ।

स्थानीय ज्ञान - 'परम्परागत ज्ञान' हेर्नु होला ।

सामग्री हस्तान्तरण सम्झौता - आनुवंशिक सामग्रीहरूको मालिक वा प्रदायक र सामग्री लिने पार्टी/व्यक्तिहरू बीचको कानूनी सम्झौता जसलाई आनुवंशिक सामग्री र ज्ञान हस्तान्तरण गर्ने कार्यमा प्रयोग गरिन्छ र त्यसमा सामग्री हस्तान्तरण गर्ने सर्तनामाहरू रहेका हुन्छन् ।

आपसी सहमतिका सर्तहरू - कुनै विषयको आपसी सम्झौताका सर्तहरू (ठेक्का सम्झौता गर्ने टोलीले सहमति जनाएको सर्तनामाहरू)

राष्ट्रिय जैविक विविधता एकाइ - भारतको जैविक विविधता ऐनको दफा ८ (२) ले परिभाषित गरे अनुसार शास्वत: अनुक्रम गति भएको, सामान्य सिल, छाप भएको जसले चल वा अचल सम्पत्ति अधिग्रहण, नियन्त्रण, बिक्री वितरण गर्न र सम्झौतामा रही कसैको नाममा मुद्दा चलाउन सक्ने अधिकार भएको शासित एकाइ ।

स्वाधिकार - कुनै व्यक्ति वा संस्थाले पाएको मौलिक ज्ञानको अधिकार/एकस्व अधिकार ।

बोट बिरुवाहरूको प्रकार वा जाति - थाहा भएको सबैभन्दा तल्लो दर्जामा वानस्पतिक जीव वर्गीकरणभित्र बोट/बिरुवाहरूलाई समूहकृत गर्ने ।

पूर्वकार्य - नयाँ आविष्कार, नवीन कार्य, कृति पत्ता लगाउनु पूर्व विद्यमान ज्ञानको आधार अर्थात् त्यस्ता आविष्कार, नवीन कार्य, कृति घोषणा गर्नु अगाडि एक स्वाधिकार निवेदन दर्ता गर्ने ।

पूर्व सूचित अनुमति - कसैको आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच राख्दा र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोग गर्नु अघि सम्बन्धित पक्षले लिइने स्वीकृति ।

सम्पत्तिमाथिको अधिकार - राज्यले स्थापना गरेको सम्पत्ति ऐन कानूनी प्रणालीभित्र रहेर सम्पत्ति आफ्नो स्वामित्वमा राख्ने, नियन्त्रण गर्ने र अलग बनाउने अधिकार । सम्पत्तिमाथिको अधिकार प्रत्याशील (जमिन/बाली आदि) र अप्रत्याशील (ज्ञान, सूचना, आविष्कार आदि) दुबै हुन्छ ।

संरक्षित क्षेत्र - जमिन वा समुन्द्रको केही भाग जसमा भएको प्राकृतिक जैविक विविधता र आबद्ध साँस्कृतिक स्रोतहरूको कानूनी वा अन्य प्रभावकारी ढङ्गले संरक्षण वा व्यवस्थापन गर्ने पद्धति ।

प्रदायक/प्रदायक मुलुकहरू - जैविक विविधता महासन्धिको सबै पक्ष राष्ट्रहरूले आफ्नो मुलुकको आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच उपभोक्ताहरूलाई उपलब्ध गराउँछ ।

जनसाधारणको अधिकार क्षेत्र - स्वाधिकार वा प्रतिलिपि अधिकारले संरक्षण नगरेको कुनै पनि प्रकाशन, नवीन कार्य, कृति, आविष्कार, प्रशोधन तथा प्रकाशन सामग्री वा अन्य किसिमले जनसाधारणलाई उपलब्ध गराउने सामग्रीहरू ।

जनसाधारणको पञ्जिकरण - जनसाधारणलाई कुन सूचना वा ज्ञान उपलब्ध गराउँदा प्रकाशमा आएका त्यस्तो सूचना वा ज्ञानलाई प्रतिरक्षाको काम गर्नेलाई जनसाधारणको पञ्जिकरण भनिन्छ । त्यस्तो पञ्जिकरण भएको सूचनामाथिको पहुँच कुनै आदेश वा अनुमति विना प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

व्यवस्था - निर्धारित नियम, कानून नीति आदि जसले कुनै कानूनी समस्यालाई सुरक्षित गर्दछ र त्यस्तो समस्याहरूमा निर्णय गर्नका लागि प्रक्रियात्मक कार्यविधि व्यवस्था गर्न सहज बनाउँछ ।

सार्भभौम अधिकार - स्वतन्त्र सार्वभौम राष्ट्रहरूको प्राकृतिक स्रोतमाथि भएको पहुँचको कानून, व्यवस्था, उपभोग र नियन्त्रण गर्ने अधिकार ।

शासन - राज्यले स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो आन्तरिक र बाह्य मामिलाहरू नियन्त्रण गर्ने अधिकार तर यो स्वामित्व हैन, स्वामित्वलाई नियन्त्रण गर्ने अधिकार हो ।

प्रजाति विविधता - पृथ्वीको सम्पूर्ण प्रजाति (जीव, जन्तु, जीवाणु तथा वनस्पति आदि) हरूको विविध समूहहरू ।

प्रजातिहरू - एक आपसमा प्रजनन गर्ने जीवहरू । जीवहरूको वर्गीकरणमा जाति पछि प्रजाति आउँछ । जस्तै- मानिसको जाति 'होमो' र प्रजाति 'सेपियन्स' हो ।

मौलिक कानूनी पद्धति - जैविक विविधता संरक्षणका लागि स्थानीय परिपेक्ष्य सुहाउँदो कानून ।

दीगो प्रयोग - कालान्तरमा जैविक विविधतामा ह्रास हुन नदिन वर्तमान र भावी पुस्ताहरूको आवश्यकताहरूलाई परिपूर्ति हुने किसिमले प्रयोग गरिने जैविक विविधताको अवयव/अङ्गहरू ।

परम्परागत ज्ञान - पूर्वजहरूबाट एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सिधै हस्तान्तरण हुँदै आएको शीक्षा, शिप, ज्ञान र प्रविधिको निरन्तरता ।

विश्व बौद्धिक स्वामित्व संघ - पक्ष राष्ट्रहरूको सहयोग र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरूको साझेदारीमा विश्वभरिको बौद्धिक सम्पत्तिको सुरक्षालाई पक्ष राष्ट्रहरूले प्रेरित गर्ने उद्देश्यले सन् १९६७ मा स्थापना भएको विश्व बौद्धिक सम्पत्ति संघ ।

विश्व व्यापार सङ्गठन - राष्ट्रहरू बीचको व्यापार नियमहरू प्रतिपादनको लागि कार्य गर्ने विश्वको प्रारम्भिक संगठन, 'विश्व व्यापार संगठन (WTO)' । हाल यसमा १५० मुलुकहरू सदस्य रहेको यो संगठन Switzerland को Geneva मा अवस्थित छ ।

सत्र ४

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा जैविक विविधता र आनुवंशिक स्रोतको अवस्था

समयः ४५ मिनेट

उद्देश्य

हिन्दूकुश हिमाली (HKH) क्षेत्र र पूर्वी हिमाली क्षेत्रको जैविक विविधताको अवस्था समीक्षा गर्ने ।

- हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्र र पूर्वी हिमाली क्षेत्रको जैविक विविधता र आबद्ध परम्परागत ज्ञान अनुभूति गर्ने ।
- हिमाली क्षेत्रमा जैविक विवधताको संवेदनशील क्षेत्रबारे थाहा पाउने ।

प्रशिक्षण विधि

समूह अभ्यास र प्रस्तुति सामग्रीहरू

प्रशिक्षण सामग्रीहरू

ब्राउन पेपर, मार्कर, टेप र बोर्ड

प्रशिक्षकलाई सुझाव

यो सत्र खासगरी प्राविधिक सत्र हो । यो सत्रको शुरूवात् समूहको जैविक विविधताको संग्रह (सूची) को अभ्यासबाट गर्न सकिन्छ (जस्तै, अभ्यास १: स्थानीय-स्तरमा जैविक स्रोतको समूह सूची) । यो अभ्यासको नतिजाले राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय-स्तरमा जैविक विविधताको अवस्थाबारेको औपचारिक प्रस्तुतिलाई अग्रता दिनु पर्दछ ।

यसलाई स्थानीय-स्तरको जैविक विविधता (अभ्यासको नतिजा) र राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय-स्तरको जैविक विविधता बीच जोड्ने माध्यम बनाउनु पर्दछ, जसले गर्दा सहभागीहरूलाई आफ्नो स्थानको जैविक विविधता र क्षेत्रीय-स्तरमा बृहत् मात्रामा पाइने जैविक विविधताको महत्व बुझ्न सहयोग हुन्छ । कुनै विषयहरू प्रष्ट नभएमा प्रस्तुति र छलफलको बेला सहभागीहरूलाई प्रष्ट बनाई दिनु पर्दछ ।

कार्यक्रम

कार्यक्रम १: अभ्यास- स्थानीय-स्तरको जैविक स्रोतको संग्रह (सूची)

समयः १५ मिनेट

लक्ष्य

सहभागीहरूलाई आफ्नो क्षेत्र (समुदाय) मा बृहत् मात्रामा भएको जैविक स्रोतबारे अनुभूति गराउन र त्यस्तो जैविक स्रोतलाई राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय-स्तरको जैविक स्रोतहरूसँग संलग्न गराउन सहयोग गर्ने ।

- सहभागीहरू स्थानीय-स्तरमा भएको बृहत् जैविक स्रोतबारे अनुभूति गर्ने र जिविकोपार्जनको लागि धेरै प्रयोग हुने त्यस्ता स्रोतहरू पहिचान गर्नमा सक्षम हुने छन् ।

- सहभागीहरू जैविक स्रोतको संग्रह (सूची) द्वारा स्रोतको अवस्था र पूर्णता बुझ्न सक्षम हुने छन् ।
- सहभागीहरू स्थानीय-स्तर, राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय-स्तरको जैविक विविधताको अवस्था र पूर्णतालाई तुलना गर्न सक्षम हुने छन् ।

प्रशिक्षण विधि

समूह अभ्यास

प्रशिक्षण सामग्रीहरु

ब्राउन पेपर, मार्कर पेन

चरण

पहिलो चरण : सहभागीहरूलाई समूहहरूमा बिभाजन गर्ने ।
दोस्रोचरण : अभ्यासको लक्ष्य परिचित गराउने ।
तेस्रो चरण : प्रत्येक समूहलाई ब्रोउन पेपर र मार्कर कलम वितरण गर्ने ।
चौंथो चरण : प्रत्येक समूहलाई आ-आफ्नो समुदायमा भएको जैविक स्रोत पहिचान गर्न र त्यस्तो स्रोतहरूको सूची तयार पार्न अनुरोध गर्ने ।
पाँचौं चरण : सबै समूहले चौंथो चरणको काम समाप्त गरेपछि प्रत्येक समूहलाई आफूले तयार पारेको सूची भित्तामा टाँस्न अनुरोध गर्ने ।
छैठौं चरण : त्यसरी तयार पारेको सूचीलाई प्रत्येक समूहले आफ्नो क्षेत्र वा समुदायमा भएको जैविक विविधताबारे प्रस्तुत गर्नु पर्दछ ।

कार्यक्रम २ः मुलुकको जैविक विविधताको अवस्था, उचित भएमा हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्र र खासगरी पूर्वी हिमाली क्षेत्रको जैविक विविधताको अवस्था प्रस्तुत गर्ने ।

प्रश्नहरु, स्पष्टिकरण र छलफल गर्न लगाउने ।

सत्र ४ : स्रोत सामग्रीहरू

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रको जैविक विविधताको अवस्था र आबद्ध परम्परागत ज्ञान

पहाडी क्षेत्रको जैविक विविधताले पहाडी समुदायहरूलाई खाद्यान्न र जीविकोपार्जनको आधार उपलब्ध गराएको छ (Stepp et al, 2005) । हिन्दूकुश हिमाली (HKH) क्षेत्र विश्वको जैविक विविधता भएको क्षेत्रहरू मध्ये दशौं सबै भन्दा धेरै जैविक विविधता भएको क्षेत्र हो, जसमा असंख्यक जैविक प्रजाति र आनुवंशिक स्रोतहरू पाइन्छ । विश्वको ३४ वटा जैविक स्रोतको संवेदनशील क्षेत्रहरू मध्ये ४ वटा (पूरै वा केहि भाग) संवेदनशील क्षेत्र यस क्षेत्रमा पर्दछ (CI २०००) । तालिका १ मा हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रको मुलुकहरूमा भएको वानस्पतिक विविधताको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । तालिकामा देखाएइको तथ्याङ्क सम्पूर्ण मुलुककै हो, तापनि पहाडी क्षेत्रहरूमा वानस्पतिक प्रजातिहरू धेरै मात्रामा पाइन्छ । त्यसैगरी हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्र बृहत् परम्परागत ज्ञान खासगरी जैविक स्रोतको ज्ञानको भण्डार हो, जुन एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा मौखिक रूपले सर्दै आएको छ । विशाल हिमाली क्षेत्र बृहत् साँस्कृतिक तथा भाषिक विविधता भएको करोड भन्दाबढी मानिसहरूको घर हो । हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा भएको मुलुकहरूमा करीब १००० वटा भाषाहरू बोलिन्छ ।

तालिका १: हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रको मुलुकहरुको वानस्पतिक विविधता

मुलुक	भौगोलिक क्षेत्र (व.कि.मि.)	फुलफुल्ने जातको बिरुवा र उन्यू (संख्या)
अफगानिस्तान	६५२,०९०	४,५००
बङ्गलादेश	१४४,०००	७,४००
भुटान	४६,५००	५,०००
चीन	९,५९६,९६०	२९,७००
भारत	२,३८७,५९०	१७,०००
म्यानमार	६७६,५७७	७,७६६
नेपाल	१४७,१८१	५,५६८
पाकिस्तान	७९६,०९५	६,०००
स्रोतः चेन ञ्वाङ्वे २००२		

अफगानिस्तानमा ४५, बङ्गलादेशमा ३८, भुटानमा २४, चीनमा २०२, भारतमा ३८७, म्यानमारमा १०७, नेपालमा १२३ र पाकिस्तानमा ६९ भाषाहरू बोलिन्छ । (Gordon 2005, Turin 2005, 2007) जसमध्ये ६०० भाषाहरू पहाडी क्षेत्रहरूमा बोलिन्छन् । धेरैजसो परम्परागत ज्ञान ती स्थानीय भाषाहरूमध्ये एउटा भाषाले समेटेको छ । भाषा लोप हुँदा त्यसले परम्परागत ज्ञानलाई पनि लोप बनाउँदछ तर ६०० भाषाहरू मध्ये ४०० भाषाहरू हिमाली क्षेत्रमा १ लाख भन्दा कम मानिसहरूले बोल्दछन् (Turin २००७) ।

पूर्वी हिमाली क्षेत्रको जैविक विविधताको अवस्था

जैविक विविधताको दृष्टिकोणले पूर्वी हिमाली क्षेत्र खास महत्वको छ । यो क्षेत्रमा पश्चिम नेपालको तल्लो भाग र मध्य तथा पूर्वी नेपालको उच्च पहाडी भागहरु सिक्किम राज्य, भारतको पश्चिम बङ्गालको दार्जिलिङ सहितको उत्तरी क्षेत्र, समस्त भुटान, भारत राज्य आसामको उत्तरपूर्व, अरुणाञ्चल प्रदेश, मनीपुर, मिजोरम, त्रिपुरा, मेघालय र नागाल्याण्ड पर्दछ (WWF-US 2005) । ICIMOD को 'पूर्वी हिमाली' क्षेत्रको म्यानमारको पहाडी भाग पनि यसभित्र पर्दछ (चित्र नं. ४) । पूर्वी हिमाली क्षेत्रमा हिमाली र इण्डोबर्माको केही जैविक विविधताको संवेदनशील क्षेत्रहरू पनि पर्दछन् (CI 2000) । यो संसारकै अति महत्वपूर्ण पारिस्थितिकीय क्षेत्रमा प्रशस्त मात्रामा विविध प्रजाति, वंशाणु, परिस्थितिकीय प्रणाली र संस्कृतिहरू रहेका छन् ।

तालिका २ मा पूर्वी हिमाली क्षेत्रमा भएको जैविक विविधको पूर्णतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । संरक्षणको लक्ष्यलाई प्रतिफलमा परिभाषित गरिन्छ, जसले जैविक विविधताको संवेदनशील स्थलहरूमा गरिने निर्धारित संरक्षणको लक्ष्यहरूद्वारा जैविक विविधताको ह्रास हटाउने प्रतिफल प्राप्त गर्न सक्दछ । प्रतिफलहरू प्रजाति, स्थान अर्थात् भूपरिधीय हुन सक्दछन् । पूर्वी हिमाली क्षेत्रको प्रजातिको प्रतिफलहरूमा त्यस्ता प्रजातिहरू पर्दछन्, जुन विश्वमा संकटापन्न अवस्थामा

चित्र ४: पूर्वीय हिमाली क्षेत्र

NB: The map inset shows the Indo-Burma Hotspot as it was originally defined before the hotspots reappraisal. The ICIMOD definition of Eastern Himalayas also includes montane Myanmar.

श्रोत: WWF-US 2005 मा आधारित

रहेका छन् । (जस्तै: चिन्ताजनक संकटापन्न, संकटापन्न र संवेदनशील अवस्था) समग्रमा विश्वमा १६३ प्रजातिहरू संकटापन्न अवस्था छन्, जसमा ४५ स्थनधारी, ५० चराचुरुङ्गी, १२ स्थलजलचर, ३ मेरुदण्ड नभएको प्राणी र ३६ वनस्पतिहरू पर्दछन् । ती मध्ये १४६ (९०%) उत्तर भारतमा पाइन्छ, जसमा ७० प्रजातिहरू पूर्वी हिमाली क्षेत्रको रैथाने प्रजातिहरू हुन् ७५ (४६%) प्रजातिहरू नेपालमा पाइन्छन्, र ४९ (२९%) प्रजातिहरू भुटानमा पाइन्छन् (WWF-US 2005)

तालिका २: केही पूर्वी हिमाली मुलुकहरूमा पहिचान भएको प्रजातिहरू १९९२-२००२)

	भुटान	भारत	म्यानमार	नेपाल
बोट बिरुवा	५,४६८	१८,६६४	७,०००	६,९७३
स्तनधारी जनावर	१६०	३९०	३००	१८१
चराचुरुङ्गी	२०९	४५८	३१०	२७४
घस्रने जन्तु	२९	५२१	२६२	११९
जलथरचर	१	२३१	८०	५०
माछा	३	५,७४९	२८१	१३

स्रोत: WWF-US 2005

भारतको पूर्वी हिमाली भागमा करीब ५,८०० वानस्पतिक प्रजातिहरू छन्, जसमध्ये २,००० (३६%) प्रजातिहरू नेपालको रैथाने प्रजातिहरू हुन् । नेपालमा ७,००० वानस्पतिक प्रजातिहरू छन्, जसमध्ये कम्तिमा ५०० (करीब ८%) प्रजातिहरू नेपालको रैथाने प्रजातिहरू हुन, भन्ने विश्वास गरिन्छ । भुटानमा ५,५०० वानस्पतिक प्रजातिहरू अनुमान गरिएको छ, जसमध्ये ७५० (१५%) भन्दाबढी प्रजातिहरू पूर्वी हिमाली क्षेत्रको रैथाने प्रजातिहरू हुन् भनी विश्वास गरिएको छ । पहाडी समुदायहरूले नयाँ खाद्यान्न बालीको धेरै जाति र गाईवस्तुहरूको नयाँ नश्ल विकास गर्न योगदान गरेका छन् र त्यस क्षेत्रको मूल्यवान औषधिजन्य वनस्पतिहरूको व्यापक प्रयोग गर्नमा अगुवाई गरेका छन् । उदाहरणको लागि खाद्य बालीमा गाँजर, तोरी, ऐँसेलु, स्याउ, नासपाती , खुर्सानी, सुन्तला, कागती र ठूलो अलैंची, जसको शुरूवात् हिमाली क्षेत्रमा भएको हो र हाल संसारको सबै ठाउँमा विकास गरिएको छ । त्यसको साथै जैविक स्रोतहरू निम्न विषयहरूमा प्रयोग भएका छन् जस्तै: औषधिको लागि कुटकी र चिराइतो, धार्मिक प्रयोजनको लागि: जौ, दुबो, नरिवल, बेल, पिपल, पान, सौन्दर्य र धार्मिक प्रयोजनका लागि:

बावरीको फूल र श्रीखण्ड । हिमाली क्षेत्रमा प्रचूर मात्रामा भएको जैविक विविधता र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको महत्व बढ्दै गैरहेकोले राष्ट्रिय तथा प्रान्तीय सरकारको जैविक विविधता रणनीति र कार्य योजना (NBSAP) मा यो क्षेत्र प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र भएको छ ।

सत्र ५
जैविक विविधता, आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको महत्व

समय: ६० मिनेट

उद्देश्य

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा भएको जैविक विविधता, आनुवंशिक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानको समीक्षा र छलफल गर्ने ।

- स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) को सन्दर्भमा जैविक विवधता संवेदनशील क्षेत्रको प्रभावबारे चेतनशील हुने ।
- जैविक खोजको परिस्थिति र सम्भाव्य अवसरहरू प्रकाश पार्ने ।
- लाभको समुचित बाँडफाँड सम्बन्धी समस्याहरूको सूची बनाउने ।
- स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) ले कसरी गरिबी निवारणको अवसरहरू प्रदान गर्दछ भन्नेबारे अनुभूति गर्ने (जान्ने) ।

प्रशिक्षण विधि

समूह अभ्यास र प्रस्तुति

प्रशिक्षण सामग्रीहरू

दुईवटा जैविक खोजीको घटना अध्ययनहरू (एउटामा लाभको समुचित बाँडफाँड र अर्कोमा लाभको समुचित बाँडफाँड नभएको अवस्थालाई लिने) ।

कार्यक्रमहरू

प्रशिक्षकलाई सुझाव

प्रशिक्षकले सत्र सञ्चालनको तरिका (विधि) बारे पूर्व निर्णय गर्ने । यो सत्र प्राविधिक सत्र भएकोले सत्र शुरू हुँदाको बेला समूह छलफल गराउँदा सहभागीहरूलाई व्यस्त बनाउने कार्यलाई अगाडि बढाउन सकिन्छ । सत्रको प्रकरण (विषय बस्तु) बारे विस्तृत प्रस्तुति गर्नुअघि सत्र शुरू हुँदा आय आर्जनको लागि आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगको बारेमा र अन्यायपूर्ण लाभको बाँडफाँड बारेमा यथार्थ घटना (मामिला) अध्ययनहरू प्रयोग गर्ने । यो अभ्यासको प्रतिफल सत्रको प्रकरण (विषय-बस्तु) को सूचकको रूपमा कार्य गरेको हुनु पर्दछ । प्रस्तुति र छलफलको बेला अस्पष्ट भएको कुनै विषयहरू छन् भने प्रष्ट पारि दिने । पूर्वी हिमाली वा संसारको कुनै स्थानमा जहाँ स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानको उपयोग भएको र त्यसमा स्वामित्व रहेको मुलुक तथा समुदायहरूसँग लाभको समुचित वितरणमा अग्रता लिएको जैविक खोजी सम्बन्धी यथार्थ घटना वा मामिलाहरू सहभागीहरूसँग आदान-प्रदान गर्दा सत्रलाई अझ बढी रोचक बनाउन सकिन्छ । उत्कृष्ट र जीवनमा यथार्थ रूपमा घटेका घटना अध्ययनहरूको प्रस्तुतिले सहभागीहरूको ध्यान आकर्षण हुन्छ । भविष्यमा आनुवंशिक स्रोतबाट प्राप्त लाभको निष्पक्ष तथा न्यायपूर्ण बाँडफाँड सुनिश्चित गर्न र गरिबी निवारण तथा ABS प्रणालीको संसाधनको लागि जैविक विविधता स्रोतको कार्यक्षेत्र र महत्वसँग ती घटना अध्ययनहरूलाई समायोजन गर्ने ।

कार्यक्रम १ः अभ्यास-घटना अध्ययन (Case studies), छलफल र प्रतिफल निकाल्ने सिकाइ

समयः ३० मिनेट

लक्ष्य

सहभागीहरूलाई जैविक विविधता, आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञान तथा हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा ABS प्रणालीको प्रभाव बुझ्न सहयोग गर्ने ।

- सहभागीहरू जैविक खोजी र आनुवंशिक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानमा परिचित हुन सक्षम हुने छन् ।
- सहभागीहरू ABS र गरिबी निवारणलाई समायोजन गर्न सक्ने छन् ।
- सहभागीहरू आफ्नो क्षेत्रमा स्रोतको अन्यायपूर्ण लाभ वितरणको विषयहरू सम्बोधन गर्न ABS प्रणालीको महत्व र भूमिका बुझ्न सक्षम हुने छन् ।
- सहभागीहरू निष्पक्ष र न्यायपूर्ण स्रोतको समुचित बाँडफाँडसँग सम्बन्धी ABS प्रणालीको प्रभाव (असर) बुझ्न सक्षम हुने छन् ।

प्रशिक्षण विधि

समूह अभ्यास

प्रशिक्षण सामग्रीहरू

घटना अध्ययनहरूको लिखित सामग्रीहरू

चरण

पहिलो चरण सहभागीहरूलाई तिन समूहमा बाँड्ने ।

दोस्रो चरण सहभागीहरूलाई अभ्यासको उद्देश्य परिचित गराउने ।

तेस्रो चरण समूहहरूलाई घटना अध्ययनहरू वितरण गर्ने ।

चौँथो चरण प्रत्येक समूहलाई घटना अध्ययनहरूमा छलफल गराउने र निम्न प्रश्नहरूको उत्तर दिन अनुरोध गर्ने ।

- घटना अध्ययनहरूमा आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको सान्दर्भिकता के के हुन् ?
- स्रोतको स्वामित्व भएको व्यक्ति को को हुन् ?
- स्रोतको प्रयोग प्रक्रियाबाट के स्वामित्व भएको व्यक्तिहरूले लाभ लिएका थिए ?
- के स्रोतको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको समुचित बाँडफाँड निष्पक्ष र न्यायपूर्ण तरिकाबाट भएको थियो ? यदि थियो भने कसरी भएको थियो ?
- घटना अध्ययनहरूको बुझाइबाट ABS प्रणालीमा के कस्तो प्रभाव (असर) हरू परेका छन् ?
- सहभागीहरूले देखेका अन्य कुनै सान्दर्भिक विषयहरू छन् कि ?

पाँचौं चरण सबै समूहहरूले उल्लेखित कार्यहरू सम्पन्न गरेपछि छलफल शुरू गर्ने ।

छैठौं चरण यो अभ्यासको प्रतिफल (निष्कर्ष)ले अरु बढी छलफल गर्न र सत्रको विषय वस्तुमा अस्पष्ट कुनै प्राविधिक पक्षलाई स्पष्ट गराउने मौका प्रशिक्षकले लिन वा दिन अगुवाई गर्नु पर्दछ ।

कार्यक्रम २ः जैविक खोजी र जैविक चोरी समेत समावेश गरी जैविक विविधता, आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रस्तुति

अभ्यासको नतिजालाई ध्यानमा राखी, सत्रको अवधारणालाई स्पष्ट पार्ने र सहभागीहरूलाई प्रश्न सोध्ने र छलफल गर्ने मौका दिने ।

सत्र ५ : स्रोत सामग्रीहरू

मामिला १ : परम्परागत औषधिमा लाभको वितरण

Samoa को Pactic Island मा Paul Cox भन्ने व्यक्तिले धर्मप्रचारकको रूपमा काम गर्दा बिमारी भएपछि उसलाई परम्परागत औषधि गर्ने एउटा महिलाले स्थानीय रुखको जराको प्रयोग गरी उसको बिमारी निको पारिन् । Paul Cox संयुक्त राज्य अमेरिका फर्किएपछि उसको आमाको स्तन क्यान्सरबाट मृत्यु भयो । Paul Cox फेरी Samoa फर्केर गए र स्तन क्यान्सरको औषधि पत्ता लगाउन उनी प्रेरित भए ।

सन् १९८५ मा Paul Cox ले अमेरिकाको राष्ट्रिय क्यान्सर संस्था (US National Cancer Institute, NCI) जसले भरखर मात्र HIV प्रतिरोधात्मक औषधि विकास गरेको थियो, त्यो संस्थासँग सम्पर्क गरे । NCI ले HIV निको पार्न कुनै परम्परागत औषधिबारे जाँचबुझ गरिरहेको थियो । Paul ले Samoa को परम्परागत औषधिद्वारा उपचार गर्ने वैद्यहरू (व्यक्तिहरू) सँग सम्पर्क गरी विभिन्न नमूनाहरू NIC मा पठाउने गर्दथ्यो, जसमा समुदायहरूले जण्डिस रोग निको पार्ने औषधियुक्त चिया प्रयोग गर्ने गरेको मामाला (Mamala) भन्ने वृक्ष *(Homalanthus nurtans)* पनि पर्दथ्यो ।

NCI ले मामाला वृक्षको रसायनिक तत्वहरू विश्लेषण गरेर Prostratin भन्ने तत्वलाई छुट्याई औषधिको रूपमा बिरामीमा सफल औषधिको रूपमा परीक्षण गऱ्यो । NCI ले Samoa को समुदायलाई उनीहरूको स्वामित्वमा रहेको आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञान प्रयोग गरे बापत् ३० प्रतिशत राजश्व दिन मञ्जुर भएको थियो । (स्रोत: Vastag 2006 (New Scientist) ।

मामीला २ : जैविक चोरी ? लाभको समुचित बाँडफाँड बिनाको आयाहोयस्का

पुस्तौंदेखि Amazon Basin भरी रहेको Shamans नामक आदिवासी जनजातिहरूले औपचारिक समारोहहरूमा प्रयोग गर्ने Ayahuasca नामक पेय पदार्थ *Banisteriopsis Caapi Mort* भन्ने वृक्षको बोक्रालाई प्रशोधन गरी पेय पदार्थ उत्पादन गर्ने गरेका छन् । Shamans हरूले Ayahuasca जसको अर्थ 'आत्माको रक्सी' भन्ने छ, त्यसलाई धार्मिक तथा रोग निको पार्ने समारोहमा बिरामी जाँच्ने, उपचार गर्ने, भविष्यमा आत्मा र दैविक शक्तिसँग भेट्ने आदि धार्मिक क्रियाकलापहरूमा प्रयोग गर्ने गर्दछन् ।

सन् १९८६ मा LovenMiller भन्ने अमेरिकी नागरिकलाई US Plant Potent (No571) द्वारा प्रतिबन्धित *B. Caapi Mart* जातको बिरुवाको एकाधिकार (Patent Right) सुम्पेको थियो । Loren Miller ले सो बिरुवा Amazon को एउटा घरेलु बगैंचाबाट संकलन गरेका थिए, जसलाई 'Da Vine' पनि भनिछ । Loren Miller ले सो बिरुवामा भएको महत्वपूर्ण औषधियुक्त गुण विश्लेषण गरेका थिए । Loren Miller लाई दिइएको सुरक्षित एकाधिकारले घरेलु बगैचाबाट सङ्कलन गरेको "Da Vine" को फूलको रङ्ग फरकले गर्दा प्रतिबन्धित *B. caapi Mort* जातको बिरुवा 'Da Vine' भन्दा अलग जातको बिरुवा प्रतिनिधित्व गर्छ भनी दावी गरे । Amazon क्षेत्रको ४०० भन्दाबढी आदिवासी जनजाति र अन्य समूहहरू प्रतिनिधित्व गर्ने आदिवासी जनजाति सङ्गठन समन्वयन निकाय (Co-ordinating Body of Indigenous Organization of the Amazon Basin COICA) ले Miller लाई सुम्पेको एकाधिकारको विरोध गऱ्यो । तिनीहरूको अनुसार Ayahuasca पेय पदार्थ Amazon जङ्गलको रैथाने भनी चिनिदै आएको, त्यसको परम्परागत औषधिमा प्रयोग हुँदै आएको र यसलाई सोही उद्देश्यको लागि पुस्तौंपुस्तादेखि सो बिरुवाको खेति गर्दै आएकोले Loren Miller ले सो बिरुवाको औषधियुक्त गुणको खोजी गर्न हुदैनथ्यो र एकाधिकार पनि सुम्पिन मिल्दैनथ्यो, जसले गर्दा आदिवासीको परम्परागत ज्ञानलाई हत्याउने कार्य भएको भनी दावी गरे । त्यसमा पुन: जाँच गर्दा US Patent and Trademark Office (USPTO) ले Miller को एकाधिकार (Patent) लाई ३ नोभेम्बर १९९९ मा निस्तेज गरि दियो । Miller ले उसको पुरानो एकाधिकार दावी पुन: कायम गर्न र प्राप्त एकाधिकार पुन: स्थापना गर्नको लागि १७ अप्रिल , २००१ मा USPTO लाई विश्वस्त पार्न सक्षम भएका थिए । (स्रोत: TKDL no date)

जैविक विविधता, आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको महत्व

हिमाली क्षेत्रको लाखौं मानिसहरूको जीविकोपार्जन जैविक विविधता तथा आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानमा निर्भर रहेको छ, जुन भविष्यमा पनि रहिरहने छ । हिमाली क्षेत्रको करीब ६० देखि ७० प्रतिशत मानिसहरू जीवन निर्वाहको लागि त्यस्ता स्रोतहरू र मूल्यवान् जैविक विविधताको परम्परागत ज्ञानमा भर पर्दछन् । त्यहाँका मानिसहरूले आफ्नो परम्परागत ज्ञानलाई एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा प्रवेश गराई आफूहरूलाई सुरक्षित गराई राखेका छन् । जैविक स्रोतहरू र आबद्ध परम्परागत ज्ञान पहाडको समुदायहरूले संरक्षण र सम्भार गरी आफ्नो जीविकोपार्जन र पारिस्थितिकीय सुरक्षा प्रबर्द्धन र संरक्षण गर्दै आएका छन्, जुन तिनीहरूको लागि जीवन धान्ने भरपर्दो उपाय भएको छ ।

ABS को धारणा तुलनात्मक दृष्टिकोणले भर्खरै आएको हुन सक्दछ, तर आनुवंशिक स्रोतको व्यापार हजारौं वर्ष अगाडिदेखि हुँदै आएको र त्यसले विश्वको औषधि उत्पादन, जैविक प्रविधि र खाद्यान्न उद्योगको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ (Oli and Dhakal 2008) । हिमाली क्षेत्रमा आनुवंशिक स्रोतहरूको आर्थिक अनुमानित फाइदा सम्बन्धी अभिलेख तैयार भएको छैन, तापनि त्यस्तो स्रोतहरूबाट हुने आर्थिक फाइदा सारगर्भित नै हुन सक्छन् । आनुवंशिक स्रोतहरूको विश्वव्यापी आर्थिक महत्व धेरै नै सारगर्भित छ, जुन US$ 500 - 800 billion भित्र पर्न सक्ने अनुमान गरिएको छ (Kate and Laird, 1999) । तर जेसुकै भएतापनि आनुवंशिक स्रोतबाट प्राप्त लाभको वितरण प्रदायक मुलुक वा समुदायहरूमा नगन्य वा अति कम मात्रामा पुगेको छ । विकासोन्मुख मुलकमा बढ्दो गरिबी र प्रचूर मात्रामा आनुवंशिक स्रोतहरू पाइन्छ भने विकसित मुलुकहरूमा आर्थिक तथा प्राविधिक स्रोतहरू रहेको यथार्थलाई बुझ्दा ABS को सम्झौता गरिबी निवारणको एउटा महत्वपूर्ण उपकरण हुन सक्दछ । ABS प्रणालीले आनुवंशिक स्रोतको हस्तान्तरण र त्यसको बदलामा गरिबी निवारणको लागि आर्थिक तथा प्राविधिक लाभ जुटाउन सजिलो बनाउँछ । ABS अनुसारको सम्झौताहरूले विभिन्न पक्षहरू बीच आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र प्रयोगको अधिकारलाई नियन्त्रण गर्ने हुनाले यसले आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको समुचित बाँडफाँडमा महत्वपूर्ण साधनको रूपमा काम गर्न सक्दछ । लाभको समुचित बाँडफाँडमा सम्झौता नभएको अवस्थामा आनुवंशिक स्रोत प्रयोग गर्ने उद्योगहरूलाई उच्च अनुसन्धान तथा विकास खर्च व्यहोर्न प्रोत्साहित गरीनु पर्दछ ।

जैविक खोजी तथा गरिबी निवारण

ABS को सम्झौताले आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानमा पहुँच र प्रयोग सहज (सजिलो) बनाउन सक्दछ । ABS संयन्त्रको उद्देश्य आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको बाँडफाँडलाई निष्पक्ष एवम् न्यायोचित रूपले गर्न सहजता प्रदान गर्न र फलस्वरूप गरिबी निवारणको महत्वपूर्ण साधनको रूपमा रही काम गर्न सक्ने रहेको छ ।

हिमाली क्षेत्रहरूमा प्रचूर मात्रामा जैविक विविधता रहेको कारण र त्यस्ता स्रोतहरूलाई गरिबी निवारणमा प्रयोग गर्न सकिने धेरै सम्भावना भएकोले ABS त्यस क्षेत्रको लागि धेरै नै आवश्यक छ । त्यस क्षेत्रमा ABS प्रणालीको कार्यान्वयनले आनुवंशिक स्रोतका दीगो प्रयोगलाई पनि प्रोत्साहन गर्दछ । आनुवंशिक स्रोत आर्थिक दृष्टिले धेरै नै महत्वपूर्ण भएकोले त्यस्तो स्रोतहरू भविष्यमा समेत उपलब्ध हुने गरी स्रोतको दीगो प्रयोगलाई प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ । स्थानीय तथा आदिवासी समुदायहरूले आनुवंशिक स्रोतहरूबाट आर्थिक लाभ हुन्छ भन्ने कुरा महशुस गरेपछि त्यस्ता स्रोतहरू संरक्षण गर्न तिनीहरू उत्साहित हुने छन् ।

जैविक चोरी र लाभको अन्यायपूर्ण समुचित बाँडफाँड

खास प्रकारको बोट बिरुवा, जनावर, सूक्ष्म जीवाणु, र अन्य जीवित वा अजीवित जीवाणुहरू औषधि उद्योग र अन्य प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिने ज्ञान परम्परागत ज्ञानको एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग हो । जडीबुटीहरूबाट बनेको आधुनिक आयुर्वेदिक औषधिहरूको विकास, बेसार तथा Taxol जस्ता बिरुवाहरूमा आधारित अर्बूद प्रतिरोधक (anti cancer) औषधिको विकासले गर्दा सौन्दर्य सामग्री तथा खाद्य उत्पादन उद्योगहरूले पनि त्यस्ता बिरुवा तथा पशुहरूको आनुवंशिक स्रोत र तिनीहरूको खेती तथा र प्रशोधनहरूमा रुची देखाउँदै आएका छन् । जडीबुटी ज्ञानको प्रयोगमा रुची भएको उद्योगहरूले विना क्षतिपूर्ति त्यस्तो परम्परागत ज्ञानको प्रयोग बढ्दो मात्रामा गर्दै आएका छन् ।

क्षतिपूर्तिको प्रावधान भएको जैविक खोजीमा जैविक विविधताको दीगो प्रयोग प्रबर्द्धन गर्न आपसी सम्झौताको सर्तहरूको अधिनमा रही प्रदायक मुलुक वा आनुवंशिक स्रोत तथा ज्ञानको स्वामित्व भएकाहरूबाट पूर्व सूचित अनुमति लिनु पर्दछ । परम्परागत ज्ञान भएकाहरू जुन विषयमा संलग्न हुन्छन्, त्यतिबेला तिनीहरूको अधिकारलाई सम्मान र सुरक्षित गर्न र लाभको समुचित बाँडफाँडको लागि प्रयत्न गरिनु पर्दछ ।

क्षतिपूर्तिको प्रावधान नभएको जैविक खोजीमा लाभको समुचित बाँडफाँड कार्य हुँदैन, त्यस्तो अवस्थामा उपभोक्ताहरूले आनुवंशिक स्रोतको नमूना वा सोसँग आबद्ध ज्ञान प्रदायकको पूर्व अनुमति विना लिने गर्छन्, जसलाई जैविक चोरी भनिन्छ । त्यस्तो अवस्थामा आनुवंशिक स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानको प्रचूर मात्रामा दुरूपयोग हुन्छ । ABS प्रणालीले त्यस्तो स्रोत तथा ज्ञानको संरक्षण गर्नुको साथै भविष्यमा न्यायोचित लाभ बाँडफाँड सुनिश्चित गर्दछ ।

दोस्रो दिन

पहिलो दिनको समीक्षा सत्र

सत्र ६

ABS प्रणाली तथा त्यसको मुख्य अङ्गहरू

सत्र ७

स्रोतमाथिको पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू

सत्र ८

ABS मा प्रथाजनित व्यवस्था

सत्र ९

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा ABS को नीति र राष्ट्रिय कानूनको बिस्तार

सत्र १०

ABS प्रक्रियामा कानूनी गतिविधि तथा संयन्त्रहरूमा संलग्न पक्षहरू

पहिलो दिनको समीक्षा सत्र

समय: ३० मिनेट

उद्देश्य

अघिल्लो दिनको सत्रमा सहभागीहरूको धारणा समीक्षा गर्ने

- अघिल्लो दिनको सत्रबाट सहभागीहरूले के कुरा सिके पत्ता लगाउने
- सहभागीहरूलाई प्रश्न सोध्ने र प्रशिक्षकलाई स्पष्ट पार्ने मौका दिने
- तालिम तथा सत्रको प्रकरणमा सहभागीहरूबाट जानकारी लिने
- कुनै जटिल समस्या छ भने त्यसको पहिचान गर्ने

प्रशिक्षण सामग्रीहरू

फ्लिपचार्ट, मार्कर, टेप, बोर्ड

प्रशिक्षण विधि

फ्लिपचार्टमा सहभागीहरूको छलफल लेख्ने

सुझाव गरिएको प्रश्नहरू

- हिजोको सत्रबाट तपाईले के सिक्नु भयो ?
- कुनै कुराको स्पष्टता आवश्यक छ कि ?
- प्रयोग गरिएको तरिकाले तपाईलाई व्यस्त राख्न कस्तो सहयोग भयो ?
- तपाईसँग कुनै अरु सुझावहरू छन् कि ?

उल्लेखित प्रश्नहरू मात्र सहभागीहरूलाई सोध्नु पर्ने आवश्यक पर्दैन । यदि कुनै अरु प्रश्न उठेमा प्रशिक्षकले तिनीहरूको रेकर्ड गर्ने र भद्र भाषामा जानकारी गराउने । समय र सत्रको उद्देश्यलाई ध्यानमा राखी समीक्षा सत्रमा प्रशिक्षकले प्रत्येक प्रश्नमा लामो समय बिताउनु पर्दैन ।

समीक्षा पछि प्रशिक्षकले तुरुन्तै सो दिनको पहिलो सत्र शुरू गर्नु पर्दछ ।

प्रशिक्षकलाई सुझाव

तालिमको सत्र कुनै उर्जा दिने विषयको अभ्यासबाट सुरू गर्ने त्यो अभ्यास प्रशिक्षक आफैले छानेको वा सहभागीहरूले सुझाव दिएको विषय हुन सक्दछ । यदि आवश्यक भएमा उर्जा दिने विषयको अभ्यास सधैँ तैयार पारीराख्ने उर्जा दिने विषयको अभ्यासपछि सत्र शुरू गर्ने एउटा फ्लिपचार्टलाई बोर्डमा झुण्ड्याउने र सहभागीहरूबाट आएको विषयहरू रेकर्ड गर्ने ।

सत्र ६

ABS प्रणाली तथा त्यसको मुख्य अङ्गहरू

समय: ९० मिनेट

उद्देश्य

ABS प्रणाली पूर्ण रूपमा छलफल गर्ने र त्यसको मुख्य अङ्गहरू समीक्षा गर्ने ।

- जैविक विविधता महासन्धि (CBD) को ABS प्रणालीको सिकाइ गर्ने ।
- जैविक विविधता महासन्धि (CBD) मा ABS को प्रावधानहरू थाहा पाउने ।
- ABC को महत्वपूर्ण अङ्गहरूबारे थाहा पाउने ।

प्रशिक्षण विधि

प्रशिक्षकले यो सत्रको तरिका छान्नु पर्दछ । सत्रको उद्देश्यहरू मौखिक वा पावर प्वाइन्टद्वारा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

प्रशिक्षकलाई सुझाव

ABS को लागि CBD को संरचना (Framework) र CBD को सान्दर्भिक धाराहरूको समीक्षाबाट सत्र शुरू गर्ने । त्यसपछि ABS को महत्वपूर्ण अङ्गहरू छलफल गर्ने । सत्र ५ को लागि तैयार गरेको जैविक स्रोतको जैविक खोजको घटना अध्ययन वा कुनै अन्य उदाहरणहरू प्रयोग गरी पूर्व सूचित अनुमति (PIC), आपसी सम्झौताका सर्तहरू (MAT) र स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड बिस्तृत रूपमा छलफल गर्ने । ABS को प्रत्येक अङ्गहरूको अनुमति प्रक्रियाको तत्वहरू प्रकास पार्न जरुरी हुन्छ । प्रत्येक प्रकरणको लागि छलफलको विस्तृत प्रक्रिया पछिल्लो सत्रहरूमा छुट्टै गरिने कुरा सहभागीहरूलाई बताउने । सत्रको लागि स्रोत सामग्रीहरू यो पुस्तिकामा उपलब्ध गर इएको कुरा सहभागीहरूलाई सम्झना गराउने ।

ध्यान दिनु पर्ने कुराहरु

यो सत्र पूरै प्राविधिक विषय भएकोले प्रशिक्षकलाई विषय बस्तुको राम्रो ज्ञान भएको हुनु पर्दछ । यदि प्रशिक्षक यो विषय बस्तु छलफल गर्न पूरै तैयार छैन भने छुट्टै स्रोत व्यक्तिहरुलाई यो सत्र सञ्चालन गर्न आमन्त्रण गर्न सकिन्छ ।

कार्यक्रम

कार्यक्रम १ः ABS र त्यसका मुख्य भागहरू प्रस्तुत गर्ने ।

के सहभागीहरूलाई उर्जाशील अभ्यासको आवश्यक पर्दछ ?

सत्र ६: स्रोत सामग्रीहरू

स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड

जैविक विविधता महासन्धि (CBD) ले जैविक विविधता र उपयोगको विशेषतामा प्रत्येक पक्ष राष्ट्रहरूको सार्वभौम अधिकार सुरक्षित गर्दछ । CBD अन्तर्गतको स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) प्रणालीमा पक्ष राष्ट्रहरू उत्कृष्ट वातावरणीय उद्देश्यको लागि आफ्नो राष्ट्रको आनुवंशिक स्रोतमाथि पहुँच नियन्त्रणमा हकदार हुने छन्, तर नियन्त्रणमा CBD को उद्देश्य विपरित हुने गरी पक्ष राष्ट्रहरूले प्रतिबन्ध लगाउन सक्ने छैनन् । CBD ले ABS र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको लागि एउटा अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था गरेको छ । समष्टिमा त्यसको लक्ष्य राज्यले आफ्नो स्रोतमाथिको पहुँच प्राप्त गर्ने पक्षलाई दिए बापत् स्रोत प्रदायक राष्ट्रले लाभको अंश निष्पक्ष रूपमा पाउँछ भन्ने विषयलाई सुनिश्चित गर्ने रहेको छ । (CBD, धारा १५)

CBD को धारा १५(१,२,३) अनुसार जैविक स्रोतमाथि प्रत्येक राष्ट्रको सार्भभौम अधिकार रहन्छ भन्ने आधारमा राष्ट्रिय सरकारहरूमा भएको कानूनी व्यवस्था अन्तर्गत आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच निर्णय गर्ने अधिकार राष्ट्रिय सरकारहरूमा सुरक्षित रहन्छ भन्ने उल्लेख छ । CBD को धारा १५(४,५) ले व्यक्त गरे अनुसार स्रोतमाथिको पहुँच पक्ष राष्ट्रहरूको आपसी सम्झौताका सर्तहरू (MAT) र पूर्व सूचित अनुमति (PIC) को आधारमा हुनु पर्दछ । CBD को धारा १५(६) ले आनुवंशिक स्रोतहरूको वैज्ञानिक अनुसन्धानमा आनुवंशिक स्रोत प्रदायकहरूको पूर्ण सहभागिता हुनु पर्ने कुरालाई जोड दिएको छ । CBD को धारा १५(७) मा पहुँच उपलब्ध गराउने पक्ष राष्ट्रहरू (प्रदायकहरू) ले उपयुक्त कानूनी तथा प्रशासनिक नीतिगत उपायहरू CBD को धारा १६ तथा १९ अनुसार अवलम्वन गर्ने, र आवश्यकता अनुसार निष्पक्ष तथा न्यायोचित लाभको समुचित बाँडफाँडका लागि CBD को धारा २० र २१ ले स्थापित गरेको आर्थिक संयन्त्रद्वारा गर्ने र त्यस्तो लाभको समुचित वितरण:AT अनुसार हुनु पर्ने विषय व्यक्त गरेको छ । CBD को पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँडसँग सम्बन्धित प्रस्तावनाहरू तालिका ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सन् २००२ मा भएको छैठौं पक्ष राष्ट्रहरूको सम्मेलन (COP) ले ABS व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा सघाउन वोन निर्देशिकाहरु (Bonn Guidelines) अनुमोदन गरेको थियो । समग्रमा Bonn Guidelines ले आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच, लाभको समुचित बाँडफाँडको रणनीति विकास र पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड उपलब्ध गराउने प्रक्रियाको विभिन्न चरणहरूको प्रक्रियाहरू पहिचान गर्न पक्ष राष्ट्र र अन्य सरोकारवालाहरूलाई सहयोग गर्दछ । ती निर्देशिकाहरूले आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडको कानूनी, प्रशासनिक र नीतिगत उपायहरू स्थापना गर्न पनि सजिलो बनाउँछ ।

ABS को मुख्य अङ्गहरू

जैविक विविधता महासन्धि (CBD) मा स्रोतमाथिको पहुँच, नयाँ जैविक खोजी (Bioprospecting) र लाभको समुचित बाँडफाँडसँग सम्बन्धी ABS प्रणालीको विभिन्न अङ्गहरूमा चाल्नु पर्ने कदमको प्रावधानहरू रहेका छन् । ती अङ्गहरू कुनै पनि ABS प्रणालीको महत्वपूर्ण पक्षहरू हुन, जसलाई पक्ष राष्ट्रहरूले आफ्नो सम्बन्धित क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय ABS सम्बन्धी कानूनमा समावेश गर्नु पर्दछ । ती अङ्गहरू यदि ABS को कानूनी संरचना भित्र रहेर ठीक तरिकाले कार्यान्वयन भएमा जैविक खोजको विकास (Bioprospecting) प्रक्रियामा संलग्न पक्ष राष्ट्रहरू बीच विश्वास र सहयोग प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ । ABS को विभिन्न अङ्गहरूमा विभिन्न अनुसन्धान गर्ने संस्था, जैविक खोजको विकासमा संलग्न व्यापारिक कम्पनी र राष्ट्रिय सरकारहरूले अग्रता लिएका छन् । तर ती सबैलाई एउटै ABS को कानूनी संरचनाभित्र एकीकृत गरिएको छैन । ABS प्रणालीलाई सम्वोधन गर्न धेरै पक्ष राष्ट्रहरूमा उपयुक्त कानूनी संरचनाको अभावले गर्दा केही प्रावधानहरू आचार संहिताको रूपमा मात्र रहेका छन्, भने केही पक्ष राष्ट्र वा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको मुख्य सदस्यहरूको आफ्नो स्वविवेक अधिकारको रूपमा रहेको छ । CBD को अनुमोदनपछि त्यसका प्रावधानहरूलाई राष्ट्रको ABS कानूनभित्र समावेश गरी कानून बनाउने कार्य अनिवार्य गर्न CBD ले प्रयास गरेको छ ।

तालिका ३: स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड सम्बन्धी CBD को प्रावधानहरु

धारा	व्याख्या
प्रस्तावना:	जैविक विविधता संरक्षण र त्यसको दीगो उपयोगसंग सान्दर्भिक परम्परागत ज्ञान, नवीन कार्य, खोज, आविष्कार, कृति, संस्कृति र रहन-सहन तथा चलनचल्तीको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको न्यायोचित बाँडफाँड अपरिहार्य भएको ।
धारा १	CBD को ३ उद्देश्यहरु मध्ये एउटा उद्देश्य आनुवंशिक स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त लाभ, स्रोतमाथिको पहुँच र प्रविधि हस्तान्तरणद्वारा निष्पक्ष र न्यायपूर्ण रुपले बाँडफाँड गर्ने ।
धारा ८(j)	CBD को पक्ष राष्ट्रहरुले आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरुको ज्ञान, आविष्कार, कृति, खोज, प्रथा आदिलाई कदर गर्ने, संरक्षण गर्ने र कायम राख्ने, आनुवंशिक स्रोतमा स्वामित्ववालाहरुको स्वीकृति र संलग्नतामा आनुवंशिक स्रोतको विस्तृत प्रयोगलाई प्रोत्साहन गर्ने, आनुवंशिक स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त लाभको बाँडफाँड न्यायोचित रुपमा गर्न प्रोत्साहन गर्ने ।
धारा १०(c)	CBD को पक्ष राष्ट्रहरुले परम्परागत सांस्कृतिक र चलनचल्ति अनुसार संरक्षण र दीगो प्रयोगको आवश्यकताहरुसंग मेल खाने प्रथाजनित जैविक स्रोतहरुको प्रयोगलाई प्रोत्साहन र संरक्षण गर्ने ।
धारा १५(१)	आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँचको नियन्त्रणमा पक्ष राष्ट्रहरुको सार्वभौम अधिकार रहने ।
धारा १५(२)	CBD को पक्ष राष्ट्रहरुले CBD को उद्देश्य विपरित हुने गरी प्रतिबन्ध नलगाई स्वच्छ वातावरणीय उद्देश्यको लागि स्रोतमाथिको पहुँचलाई सहज बनाउने ।
धारा १५(३)	CBD को नियम अनुसार आनुवंशिक स्रोत प्रदायक वा स्रोत उद्गम राष्ट्रहरुले मात्र आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँचको अनुमति दिन सक्ने छन् ।
धारा १५(४)	CBD को पक्ष राष्ट्रहरुले आपसी सम्झौताको सर्तहरु (MAT) को आधारमा मात्र स्रोतमाथिको पहुँचमा अनुमति दिने छन् ।
धारा १५(५)	CBD को पक्ष राष्ट्रहरुले पूर्व सूचित अनुमतिको आधारमा स्रोतमाथिको पहुँचमा अनुमति दिने छन् ।
धारा १५(६)	उपलब्ध गराइएको आनुवंशिक स्रोतहरुको वैज्ञानिक अनुसन्धानमा स्रोत प्रदायकहरुको पूरा सहभागिता रहने छ ।
धारा १५(७)	CBD को पक्ष राष्ट्रहरुले आनुवंशिक स्रोतहरुको अनुसन्धान, विकास र व्यापारीकरणबाट प्राप्त लाभ न्यायपूर्ण र आपसी सम्झौताको सर्तहरुमा कानूनी प्रशासनिक वा नीतिगत उपायहरु अवलम्वन गर्ने छन् ।
धारा १६(३)	CBD को पक्ष राष्ट्रहरुले स्रोत माथिको पहुँच र प्रविधि हस्तान्तरणमा कानूनी, प्रशासनिक वा नीतिगत उपायहरु पहिल्याउने छन्, जसबाट पहुँच भएको आनुवंशिक स्रोतहरुको प्रयोग, आपसी सम्झौताको सर्तहरु र अन्तर्राष्ट्रिय नियमहरुको पालना हुनेछ ।
धारा १८(४)	CBD को पक्ष राष्ट्रहरुले आदिवासीहरुको परम्परागत प्रविधिहरु समेत संलग्न हुने गरी विकास तथा प्रविधिहरुको प्रयोगका लागि सहयोगका प्रावधानहरु प्रोत्साहन र विकास गर्ने छन् ।
धारा १९(१)	CBD को पक्ष राष्ट्रहरुले आनुवंशिक स्रोतहरुको जैविक खोज र प्रविधि अनुसन्धानमा प्रदायकहरुको प्रभावकारी सहभागिता सुनिश्चित गर्न कानूनी, प्रशासनिक वा नीतिगत उपायहरु अवलम्वन गर्ने छन् ।
धारा १९(२)	उपलब्ध गराइएको आनुवंशिक स्रोतहरुमा आधारित जैविक विधिबाट प्राप्त नतिजा र लाभमाथिको पहुँचलाई प्राथमिकता दिने ।

स्रोत: CBD १९९३

ABS प्रणालीको विकास र कार्यान्वयनको लागि निम्न अनुसारका महत्वपूर्ण अङ्गहरू पर्दछन्:

- Prior informed consent (PIC) जैविक स्रोतहरूमा पहुँचको लागि पूर्व सूचित अनुमति,
- Benefit sharing from access आनुवंशिक स्रोतहरू र सोसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानमाथिको पहुँच र प्रयोगबाट प्राप्त लाभको समुचित बाँडफाँड र
- Mutually agreed terms (MAT) जैविक स्रोतहरू र सोसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानमाथिको पहुँच र प्रयोगको लागि आपसी सम्झौताको सर्तहरू ।

उल्लेखित अङ्गहरू **बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकार** र **परम्परागत ज्ञान**को सिद्धान्तहरूमा आधारित छन् । प्रत्येक अङ्गलाई निम्न अनुसार छोटकरीमा वर्णन गरिएको छ । प्रत्येक अङ्गको विस्तृत छलफल ABS प्रणालीको कानून सम्बन्धी पछिल्लो सत्रमा गरिनेछ ।

पूर्व सूचित अनुमति

CBD को धारा १५(५) अनुसार स्रोतमाथिको पहुँच सम्बन्धी सम्झौता प्रदायक मुलुकहरूको पूर्व सूचित अनुमति (PIC) को अधिनमा रहन्छ र पूर्व सूचित अनुमति आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको स्वामित्व भएको समुदायहरूबाट पनि लिनु पर्दछ । त्यस्तो पूर्व सूचित अनुमतिको प्रावधानहरू मुलुकको आफ्नो कानूनमा समावेश भएको हुनु पर्दछ । पूर्व सूचित अनुमति CBD मा परिभाषित भएको छैन तर त्यसको मुख्य अङ्गहरू निम्न प्रकार रहेका छन् ।

Prior: आनुवंशिक स्रोत र सोसँग आबद्ध पराम्परागत ज्ञानमा पहुँच लिनु अघि Informed सत्य सूचनाको आधारमा सम्बन्धित एकाइलाई आनुवंशिक स्रोत र सोसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट निस्कने नतिजा प्रष्ट पार्ने प्रयाप्त आधार, Consent: राष्ट्रिय कानून अनुसार सरकार, सरोकार वा अधिकारवालाहरूको सुस्पष्ट अनुमति (ICCBD Canada 2000) । त्यस प्रकार पूर्व सूचित अनुमति आनुवंशिक स्रोत र सोसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोग गर्नु अघि लिइने स्वीकृति भन्ने बुझ्नु पर्दछ (Hansen and Fleet 2003)

पूर्व सूचित अनुमति (PIC) केही अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरूमा स्थापित नियम (प्रचलन) को रूपमा रहेको छ । उदाहरणको लागि खतरापूर्ण फोहर मैला स्रोत मुलुकबाट अन्य मुलुकमा लैजादा मुलुकमा लैजानुअघि पूर्व सूचित अनुमति आवश्यक पर्दछ । औषधि उपचारको क्षेत्रमा कुनै बिमारीको शल्यक्रिया गर्दा बिमारी अथवा उसको अभिभावकबाट शल्यक्रियाको परिणामको लागि पूर्व सूचित अनुमति लिनु पर्दछ । त्यसैगरी CBD अन्तर्गत जैविक खोजीको विकासमा जुन मुलुकबाट आनुवंशिक स्रोत र सोसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञान उपलब्ध गर्ने हो, सोसँग सम्बन्धित मुलुकबाट पूर्व सूचित अनुमति लिनु पर्दछ । पूर्व सूचित अनुमति लिनका लागि आनुवंशिक स्रोत र सोसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानको स्वामित्व रहेको जिम्मेवार सरकारी निकाय र आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरू पर्दछन् । CBD को धारा १५ मा उल्लेख भए अनुसार पूर्व सूचित अनुमति लिनु पर्ने प्रावधान मुलुकहरूको लागि अत्यन्तै आवश्यक पक्ष मानिन्छ । त्यस्तो अति महत्वपूर्ण आवश्यकताहरू राष्ट्रिय आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच (ABS) सम्बन्धी कानूनमा आधारित हुन्छ । कुनै मुलुकको कानूनमा पूर्व सूचित अनुमति सरकारी एकाइहरूबाट मात्र लिन सकिन्छ भन्ने उल्लेख गरिएको छ भने कुनै मुलुकमा त्यस्तो अनुमति विभिन्न स्तरबाट जस्तै स्थानीय, आदिवासी तथा सिमान्ताकृत समुदायहरूबाट पनि लिन सकिन्छ भन्ने उल्लेख भएको छ ।

लाभको समुचित वितरण

लाभको समुचित बाँडफाँड भन्नाले जैविक स्रोत, समुदायको ज्ञान, प्रविधि, नयाँ खोज/आविष्कार/नवीन कार्य/अर्थात् चलनचल्ती, प्रथाहरू आदिको प्रयोगबाट प्राप्त हुने लाभको समुचित बाँडफाँडलाई बुझ्नु पर्दछ । त्यसको अर्थ आनुवंशिक स्रोतहरूको प्रयोगबाट प्राप्त सबै खाले लाभ (आर्थिक वा गैर-आर्थिक, प्राज्ञिक, शोधभर्ना, मुआब्जा आदि) को समुचित बाँडफाँडलाई जनाउँछ (CBD 2001 a,b) । आर्थिक लाभ अग्रिम भुक्तानी, पहुँचको लागि लाग्ने सेवा शुल्क, कोसेढुङ्गा भुक्तानी (Milestone Payment) लाईसेन्स शुल्क, तलब, संरचना विकासमा लाग्ने अनुसन्धान कोष, संयुक्त कारोबार र बौद्धिक सम्पत्तिमाथि अधिकारको संयुक्त स्वामित्व हुन सक्दछन् । गैर-आर्थिक लाभमा अनुसन्धानको नतिजाहरू बाँडफाँड गर्ने, वैज्ञानिक अनुसन्धानमा साझेदारी गर्ने, उत्पादन विकासमा सहभागी हुने, शिक्षा, तालिम तथा प्रविधि हस्तान्तरणमा साझेदारी गर्ने आदि हुन सक्दछन् (CBD 2002 a,b) । CBD ले 'लाभको समुचित बाँडफाँड निष्पक्ष र न्यायपूर्ण' रूपले गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ । भारतको जैविक विविधता ऐनको दफा 21(1) को परिभाषा अनुसार लाभको समुचित बाँडफाँड भन्नाले: स्रोतमाथिको पहुँच प्राप्त गर्ने वा खोज्ने पक्ष, स्थानीय सम्बन्धित निकायहरू र लाभ दावी गर्ने एकाइ बीच आपसी सम्झौताको सर्तहरू अनुसार पुहँच प्राप्त गरेको जैविक स्रोतहरूको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको समुचित बाँडफाँड, स्रोतबाट निस्कने सहउत्पादन, नयाँ कृति/नवीन कार्य/आविष्कार र स्रोतसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगसँग आबद्ध अभ्यासहरू आदि पर्दछन् (NBA 2005) ।

पहुँच

साधारणतया पहुँच भन्नाले जैविक स्रोतहरू वा तिनीहरूबाट निस्कने सहउत्पादन (सामग्रीहरू, समुदायको ज्ञान, नवीन कार्य, नयाँ कृति, आविष्कार, खोज, प्रविधि वा अभ्यासहरूको उपार्जन गर्नु हो । अर्को अर्थमा पहुँच भन्नाले जैविक स्रोतको अध्ययन, वैज्ञानिक अनुसन्धान वा व्यापारिक प्रयोगका लागि उपार्जन गर्ने आनुवंशिक स्रोतहरू अर्थात् स्रोतहरूको नमूना सङ्कलन वा सर्वेक्षणको लागि कुनै क्षेत्रमा प्रवेश गर्दा दिइने स्वीकृतिलाई पनि जनाउँछ । आनुवंशिक स्रोतहरू माथिको पहुँचमा अनुसन्धान,

संरक्षण, व्यापार, उद्योगको प्रयोजनको लागि जैविक स्रोत वा अन्य आनुवंशिक पदार्थ रहेको सामग्रीहरूको नमूनाहरू प्राप्त गर्ने विषय पनि पर्दछ ।

CBD लागू भएपछि, आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँचलाई सहज बनाउने क्रियाकलापहरू, आनुवंशिक स्रोत सामग्री र सोसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानको अधिकार भएको राष्ट्रिय सरकारहरूमा रहेका छन् । त्यसकारण, प्रदायक मुलुकबाट उपभोक्ताहरूलाई अनुसन्धान, उद्योग, जैविक खोजीका लागि दिइने आनुवंशिक स्रोत र सोसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानमा ABS प्रणाली लागू हुन्छ ।

आपसी सम्झौताका सर्तहरू

CBD को धारा १५(४) अनुसार स्रोतमाथिको पहुँच आनुवंशिक स्रोत उपलब्ध गराउने पक्षहरू सोको उपभोग गर्ने पक्षहरू बीचको आपसी सम्झौताका सर्तहरूमा आधारित हुनु पर्दछ । आपसी सम्झौताका सर्तहरू (MAT) करार (Contract) गर्ने पक्षले करार गरे अनुसार काम गर्दा आपसी सम्झौताको सर्तहरूमा सहमति जनाउने विषय हो । यसले पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडको अवस्थाहरू परिभाषित गर्नुको साथै विभिन्न किमिसको अधिकारहरूद्वारा उपभोक्ताहरूले आनुवंशिक स्रोत माथिको पहुँच प्राप्त गर्न वा अध्ययन वा व्यापारिक प्रयोजनको लागि सङ्कलन अनुमति लिन सक्ने सन्दर्भहरू प्रस्तुत हुन्छ । पूर्व सूचित अनुमति (PIC) को सिद्धान्त आपसी सम्झौताका सर्तहरू (MAT) मा लागू हुन्छ । यसमा जैविक खोजी सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्दा पनि आपसी सम्झौताको सर्तहरूलाई केन्द्रित गरिन्छ ।

बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकार

व्यक्ति विशेष, समूह तथा समुदायहरूले अपनाउँदै आएको जैविक उत्पादन र त्यसका विधिहरूको रचनात्मक तथा नयाँ जैविक खोजमाथि उनीहरूको अधिकार स्थापना गर्नु जैविक खोजी प्रबर्द्धन गर्ने एउटा महत्वपूर्ण प्रोत्साहनको स्वरूप हो । त्यस्तो जैविक खोजी वा नवीन कार्यहरूको हैसियत माथिको अधिकार स्थापना गर्नु बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकार (IPR) हो । बोटबिरुवा, जैविक विविधता र व्यापारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय IPR को औपचारिक दस्तावेजहरू (Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) को सम्झौता र International Convention for the Protection of New Varieties of Plants (UPOV) को अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू हुन् ।

नयाँ प्रविधिको सबै क्षेत्रहरू जस्तै औद्योगिक उत्पादन तथा प्रशोधनमा प्रयोग गर्न सकिने अध्ययन, अनुसन्धान, जैविक खोज, नवीन कार्यहरूमा स्वाधिकार उपलब्ध हुन्छ ।

CBD मा पनि IPR सम्बन्धी प्रावधानहरू छन् । उदाहरणको लागि: CBD को धारा १६(२.१) र २.३) मा पहुँच र प्रविधि हस्तान्तरण, धारा ८ (j) मा पक्ष राष्टहरूले परम्परागत ज्ञानको 'आदर, कदर, संरक्षण र रक्षा गर्नु पर्ने' धारा १८(४) मा: आदिवासी तथा परम्परागत प्रविधि सहितको प्रविधि विकासको लागि सहयोगका तरिकाहरू विकास गर्ने । धारा १७ मा: अनुसन्धानको नतिजा, विशेष खालको ज्ञान, आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको परम्परागत ज्ञान सहितको सूचना आदान-प्रदान गर्ने रहेको छ ।

UPOV र TRIPS हरू निश्चित वा विशिष्ट चरित्र भएको बस्तुको संरक्षणप्रति बढी केन्द्रित रहेका छन् भने CBD परम्परागत ज्ञान, प्रविधि तथा विभिन्न जैविक खोज/नवीन कार्यहरूसँग सम्बन्धित समुदायको अधिकारमा बढी केन्द्रित रहेको छ ।

परम्परागत ज्ञान

परम्परागत ज्ञानको कुनै आधिकारिक परिभाषा छैन । विश्व बौद्धिक सम्पत्ति संगठनले परम्परागत ज्ञानलाई परम्परामा आधारित साहित्यिक कृति, कला वा वैज्ञानिक कार्यहरूको प्रदर्शन, प्रस्तुति, उपलब्धि, नवीन कार्य, वैज्ञानिक खोज, आविष्कार, डिजाइन, चिन्ह, नाम, संकेत, प्रकाशमा नआएको सूचनाहरू, उद्योग, विज्ञान, साहित्यिक वा कलाको क्षेत्रहरूमा भएका परम्परामा आधारित र बौद्धिक गतिविधिमा भएको उद्योग, विज्ञान, साहित्यिक कृति वा कलाको क्षेत्रहरूमा भएका नवीन कार्यहरू उल्लेख गरेको छ । WIPO ले परम्परागत ज्ञान र आदिवासीको ज्ञान विनिमय वा अदल-बदल हुन सक्दछन् भन्ने

सुझाव दिएको छ (WIPO 2001). CBD ले परम्परागत ज्ञानलाई शताब्दीदेखि अनुभव गर्दै आएको र स्थानीय संस्कृति र वातावरणमा अनुकूल भइसकेको संसारका आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको ज्ञान, नवीन कार्य, कृति, रितिरिवाज, चलनचल्ती, रहन-सहनको रूपमा परिभाषित गरेको छ । परम्परागत ज्ञान एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सर्दै जाने ज्ञान हो । परम्परागत ज्ञानको रूपमा कथा, गीत, लोकलय, उखान, सांस्कृतिक मूल्य, विश्वास, जात्रा, सामुदायिक कानून, स्थानीय भाषा, वनस्पति तथा पशु विकास र संरक्षण, कृषि प्रणाली उत्पादन आदि हुन सक्दछन् । परम्परागत ज्ञान मुख्यतया कृषि, मत्स्य, स्वास्थ्य, बागवानी तथा वन क्षेत्रहरूको व्यावहारिक प्रकृतिमा रहेका हुन्छन्, जैविक विविधता संरक्षण र दीगो प्रयोगसँग सम्बन्धित आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको बौद्धिक प्रयत्नहरूलाई झल्काउन CBD ले परम्परागत ज्ञानलाई आदिवासी जनजातिको ज्ञान, नवीन कार्य र प्रचलनलाई निर्देशित गरेको छ । CBD को धारा ८ को उपधारा (j) हेर्न सकिन्छ, (CBD no date b) ।

परम्परागत ज्ञान त्यस्तै किसिमको विषय-बस्तुहरू वर्णन गर्न प्रयोग भएको विभिन्न शब्दहरू मध्येको एक मात्र शब्द जस्तो देखिन्छ जस्तै आदिवासी र स्थानीय समुदायहरूको बौद्धिक प्रयासबाट निस्केको परिणामबाट आफ्नो प्राकृतिक वातावरणसँग शताब्दीदेखि तालमेल मिलाई त्यसमा आफूहरूलाई संयोजन गर्दै आएका छन् र आधुनिक समाजलाई असंख्यक उत्पादनहरू उपलब्ध गराई सहयोग गर्दै आएका छन् ।

परम्परागत ज्ञानलाई कुनै नवीन कार्य/आविष्कार गर्नु भन्दा पहिलेको विद्यमान ज्ञानको आधारमा पनि लिइन्छ । साधारणतया विद्यमान ज्ञान कुनै विषय-बस्तुमा भएको सम्पूर्ण ज्ञानलाई जनाउँछ, जुन स्वाधिकार लिनको लागि दिइने निवेदनभन्दा पहिले नै जनसाधारणलाई उपलब्ध गराइन्छ । स्वाधिकार लिनको लागि दिइने निवेदनमा उल्लेख भएको आविष्कार/नवीन कार्य/जैविक खोज खास आफ्नै मौलिकता वा नयाँ विशेषताको हुनु पर्दछ । ती विषयहरू मौजुदा ज्ञानबाट लिएको हो वा हैन भन्ने थाहा पाउन परम्परागत ज्ञान आवश्यक हुन्छ । यदि त्यस्तो आविष्कार/नवीन कार्य/जैविक खोज केवल मौजुदा ज्ञानमा केही फेरबदल गरी गरिएको हो भने त्यसमा स्वाधिकारको मापदण्ड पूरा नहुन सक्दछ । त्यसैले मौलिकता वा नयाँ विशेषतालाई स्वाधिकार कायम गर्ने बेला मौजुदा ज्ञानसँग दाँजेर हेरिन्छ । विद्यमान ज्ञानमा स्वाधिकार माग गर्ने पक्षको शिप विद्यमान ज्ञानमा टड्कारो रूपमा नदेखिएको खण्डमा र कुनै विषयमा विद्यमान ज्ञानको केही अंश मात्र रहन सक्ने कुरालाई ध्यानमा राखी आविष्कार/नवीन कार्य/जैविक खोजको लागि स्वाधिकारको विभिन्न उपायहरू स्थापित गरिएका छन् ।

सत्र ७

स्रोतमाथिको पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू

समय: ४५ मिनेट

उद्देश्य

ABS प्रणालीसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा भएको अनुमोदनहरूमा समीक्षा र छलफल गर्ने ।

- ABS सँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा प्रकास पार्ने ।
- हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रको मुलुकहरूले गरेको अनुमोदन परीक्षण गर्ने ।

प्रशिक्षण विधि

यो सत्र प्रस्तुत गर्ने व्यक्तिले मौखिक प्रस्तुति वा पावर प्वाइन्टको तरिका अपनाउन सक्दछ ।

कार्यक्रम

कार्यक्रम १: ABS सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूको प्रस्तुति

प्रशिक्षकलाई सुझाव

यो सत्र ABS सँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू जस्तै खाद्य तथा कृषिको लागि वनस्पति आनुवंशिक स्रोत सम्बन्धी (International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture (ITPGRFA) / WTO र Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights, (TRIPS) कसरी CBD सँग बाझिन गएको छ त्यसको छोटकरीमा समीक्षा गर्ने । दुबिधा हुने गरी विस्तृत छलफल र वादविवादमा केन्द्रित नहुने । कुनै अन्य समस्या छ भने विश्रामको बेला छलफल गर्नु पर्ने कुरा अवगत गराउने सहभागीहरूले ती सन्धिहरू र CBD को अनुमोदनबाट आएको परिणामहरू बुझ्नु पर्दछ । सहभागीहरूलाई ABS मा ITPGRFA को असरबारे वर्णन गर्ने । उल्लेखित सन्धिहरू जैविक विविधता र आनुवंशिक स्रोतहरूको स्वामित्वमाथि वादविवाद चर्किँदै गएपछि देखापरेका हुन् भन्ने कुरा सहभागीहरूलाई अवगत गराउन जरुरी छ । यो सत्रको स्रोत सामग्रीहरू यो पुस्तिकामा उपलब्ध गरिएको छ भन्ने कुरा सहभागीहरूलाई जानकारी गराउने ।

ध्यान दिनु पर्ने कुरा

यो सत्र पूरै प्राविधिक सत्र भएकोले प्रशिक्षकलाई यो सत्रको राम्रो ज्ञान हुनु पर्दछ । यदि प्रशिक्षकलाई राम्रो ज्ञान छैन भने यो सत्र सञ्चालनको लागि अन्य स्रोत व्यक्तिहरूलाई आमन्त्रण गर्न पनि सकिन्छ ।

ABS सँग सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू

खाद्य तथा कृषिको लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि

सन् १९९२ मा CBD कार्यान्वयनमा आएपछि खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (FAO) मा वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडमा वादविवाद निरन्तर रूपमा भइरहेको थियो । त्यो वादविवाद खाद्य तथा कृषिको आनुवंशिक स्रोतको स्वामित्व र राष्ट्रिय कानूनी अधिकार अन्तर्गत स्रोतमाथिको पहुँच सहजीकरण गर्ने संयन्त्रमा केन्द्रित रहेको थियो । CBD कार्यान्वयनमा आएको ७ वर्षसम्म त्यो विवादास्पद विषयमा छलफल भइरहेको थियो र सन् २००१ को नोभेम्बरमा खाद्य तथा कृषि सङ्गठनले खाद्य तथा कृषिको लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि (ITPGRFA) स्वीकृत गऱ्यो र CBD सँग तालमेल हुने गरी ITPGRFA का समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न अनुमोदन भयो । ITPGRFA, सन् २००४ को २९ जुनदेखि कार्यान्वयनमा आयो । यो सन्धिको लक्ष्य 'CBD सँग तालमेल राख्नेगरी खाद्य तथा कृषिको लागि वानस्पतिक आनुवंशिक स्रोतहरूको संरक्षण र दीगो विकास तथा त्यस्ता आनुवंशिक स्रोतहरूको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको निष्पक्ष तथा न्यायपूर्ण बाँडफाँड' रहेको छ (FAO 2004) । राष्ट्रहरूको आफ्नो आनुवंशिक स्रोतमाथि भएको सार्वभौम अधिकारलाई मान्यता दिँदै, त्यो सन्धिले आनुवंशिक स्रोतहरूको संरक्षण र विकासमा कृषकहरूको अधिकारलाई मान्यता दिँदै सरकारहरूलाई कृषकमाथिको अधिकार स्थापना गर्ने दायित्व सुम्पेको छ । यो सन्धिको महत्वपूर्ण पक्ष 'पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँडमा बहुपक्षीय प्रणाली र कृषकहरूको अधिकारको प्रबन्ध/व्यवस्था मिलाउने' रहेको छ, जसको लक्ष्य खाद्य सुरक्षा र दीगो कृषिको लागि PGRFA को प्रयोगबाट प्राप्त लाभको निष्पक्ष तथा न्यायपूर्ण वितरण रहेको छ ।

CBD र ITPGRFA दुबैले आनुवंशिक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) को आधारभूत समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्दछ । दुबैले राष्ट्रहरूको आनुवंशिक स्रोतमाथिको सार्वभौम अधिकार र आनुवंशिक स्रोतको संरक्षण र विकासमा आदिवासी, स्थानीय समुदाय र कृषकहरूको भूमिका पहिचान गरेको छ । दुबैले आनुवंशिक स्रोतहरूको सङ्कलन, नियन्त्रण गर्ने पद्धति र स्रोतमाथिको पहुँच सम्बन्धी विभिन्न संयन्त्रहरू समावेश गरेका छन् । यो प्रक्रिया अनुसन्धानकर्ता, उद्योग, कम्पनी, आदिवासी/स्थानीय समुदाय, सम्बन्धित सरकारी निकाय र परम्परागत ज्ञान प्रापकद्वारा आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको समुचित बाँडफाँडको लागि संयुक्त रूपमा नियन्त्रण गर्ने प्रक्रिया हो ।

विश्व बौद्धिक सम्पत्ति संगठन

WIPO बौद्धिक सम्पत्तिको प्रयोग र संरक्षणको विकासमा समर्पित एउटा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन हो । संयुक्त राष्ट्र संघको संरचनाभित्रको यो १६ औं विशेषखालको निकाय हो, जसले २१ वटा बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षणको विभिन्न पक्षहरूमा संलग्न भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूको रेखदेख गर्छ (UNTERM,२००६) । ABS मा WIPO को भूमिका र CBD COP को क्रियाशील, परम्परागत ज्ञानको बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण र त्यसको समीक्षा गरी त्यस्तो ज्ञानको संरक्षणको लागि मौलिक कानूनी पद्धति (Sui generis) का तत्वहरू पहिचान गरी सहयोग गर्ने रहेको छ । WIPO ले अन्तर्राष्ट्रिय नीति उपर हुने छलफलको लागि फोरम उपलब्ध गराई परम्परागत ज्ञान र संस्कृतिलाई संरक्षण गरी दुरूपयोग हुन नदिन र आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडमा बौद्धिक सम्पत्ति पक्षको कानूनी र व्यावहारिक संयन्त्र विकास गर्छ (WIPO, no date a,b) ।

नयाँ विभिन्न प्रकारका वनस्पतिहरूको संरक्षणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन

UPOV सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले त्यसैको नाममा सङ्गठन स्थापना गरेको छ । UPOV को सम्मेलन सन् १९६१ मा पेरिसमा आयोजना भई स्वीकृत भएको थियो र सन् १९७२, १९७८ र १९९१ मा संशोधन भएको थियो । त्यो सम्मेलनको उद्देश्य नयाँ विभिन्न प्रकारका वनस्पतिलाई बौद्धिक सम्पत्तिको आधारमा संरक्षण गर्ने रहेको थियो । त्यसको अभियान समाजको फाइदाको लागि विभिन्न नयाँ प्रकारका वनस्पतिहरू विकास गर्ने लक्ष्य अनुरूप प्रभावकारी प्रणाली उपलब्ध गराउने रहेको छ ।

संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार महासन्धि, साइटिस

यो CITES (IUCN) पक्ष राष्ट्रहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौता हो, जुन सन् १९६३ मा सदस्य राष्ट्रहरूको अन्तर्राष्ट्रिय बैठकले निर्णय गरेको थियो । यो सम्झौता सन् १९७५ जुलाई १ देखि लागू गरिएको छ । यो सम्झौताको मुख्य लक्ष्य विश्वव्यापी रूपमा दूर्लभ हुँदै गएका वनस्पति तथा जीवजन्तुहरूको व्यापार नियन्त्रण गर्ने रहेको छ । CITES सम्मेलनलाई पक्ष राष्ट्रहरूले कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । CITES राष्ट्रिय-स्तरमा कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्न यसले उपलब्ध गराएको संरचना (Framewok) लाई पक्ष राष्ट्रहरूले आत्मासाथ गरी आफ्नो राष्ट्रिय कानूनमा समाहित गर्नु पर्दछ (CITES no date) ।

CITES ले अवैध रूपमा सिमापार (Transboundary) हुने आनुवंशिक स्रोतको तस्करी र अनियन्त्रित सङ्कलन नियन्त्रण गर्न कानूनी संयन्त्र उपलब्ध गराउँछ, जसले CBD को पहिलो र दोस्रो उद्देश्यहरू जस्तै जैविक विविधताको संरक्षण र दीगो उपयोग हासिल गर्न सहयोग गर्दछ ।

विश्व व्यापार संघ र व्यापार सँग सम्बन्धित पक्षहरूको बौद्धिक सम्पत्तिप्रतिको अधिकार

CBD को कार्यान्वयनले WTO लाई स्वाधिकारद्वारा TRIPS को सम्झौतामा जैविक विविधताको आर्थिक पक्षको नियन्त्रणमा अग्रता दिलायो । TRIPS को धारा २७ (३) र (७) को स्वाधिकारद्वारा विभिन्न जातजातिका बोटबिरुवाहरूको संरक्षण र नियन्त्रणलाई आह्वान गरेको छ, जुन एउटा प्रभावकारी मौलिक कानूनी पद्धति हो । तर TRIPS को प्रावधानहरू CBD ले मान्यता दिएको 'जैविक विविधतामाथि मुलुकको सार्वभौम अधिकार' सँग बाझिने खालका छन् । मौजुदा बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकार (Intellectual Property Right, IPR) निजी स्वामित्व र व्यक्ति विशेष तथा नयाँ कृति/खोजको धारणामा आधारित छ । परम्परागत ज्ञान हासिल गरेकाहरूसँग लाभको निष्पक्ष बाँडफाँड नगरी व्यापारिक प्रयोजनको लागि परम्परागत ज्ञानको गैरकानूनी रूपले प्रयोग भएकोमा IPR को चासोको विषय भएकोछ । ABS को सन्दर्भमा TRIPS को प्रावधानहरूमा खासगरी धारा २७(३)(b) अझै पनि विवादित विषय रहेको छ । WTO को केही सदस्य विकासोन्मुख राष्ट्रहरूले जैविक/आनुवांशिक स्रोतहरू उत्पत्ति वा उत्सर्जन (origin) भएको प्रमाण देखाउनु पर्ने आवश्यकतालाई समेट्न सो धारालाई सच्याउनु पर्ने माग गरेका छन् भने केही अन्य WTO को सदस्य राष्ट्रहरू बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारलाई कुण्ठित नगर्ने खालका उपायहरू पत्ता लगाउने क्रममा छन् । WTO/TRIPS उपरको वादविवाद अझै जारी नै छ (WTO को दस्तावेज अध्ययन गर्न सुझाव दिइन्छ) .

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रको अनुमोदन

अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन तथा सन्धि/सम्झौताहरूमा राष्ट्रले एक पटक हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरी सकेपछि पक्ष राष्ट्रहरू त्यसको कार्यान्वयनमा बाध्य हुने छन् । सन् २००९ सम्ममा CBD को पक्ष राष्ट्रहरूको संख्या १९४ पुगेको थियो, जसमा यूरोपेली समुदाय र हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रका ८ वटा राष्ट्रहरू पर्दछन् । (तालिका ४) ITPGRFA मा ७८ भन्दाबढी मुलुकहरूले हस्ताक्षर गरेका छन् । हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रको सबै ८ राष्ट्रहरू CITES को पक्ष राष्ट्रहरू हुन् । अफगानिस्तान बाहेक सबै WTO को सदस्य राष्ट्रहरू पनि त्यसभित्र पर्दछन् । ती राष्ट्रहरूले त्यस्तो सन्धिहरूको अनुमोदन गरेपछि सन्धि कार्यान्वयनको लागि राष्ट्रिय कानून बनाउन राष्ट्रहरू बाध्य हुनु पर्दछ ।

तालिका ४: हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा CBD को पक्ष राष्ट्रहरु

पक्ष राष्ट्रहरु	हस्ताक्षर	अनुमोदन	सम्पर्क एकाइ
अफगानिस्तान	१२ जुन १९९२	१९ सेप्टेम्बर	राष्ट्रिय वातावरण संरक्षण परिषद्
बंगलादेश	५ जुन १९९२	३ मे १९९४	वन तथा वातावरण मन्त्रालय
भुटान	११ जुन १९९२	२५ अगष्ट १९९५	राष्ट्रिय वातावरण परिषद्
चीन	११ जुन १९९२	५ जनवरी, १९९३	राष्ट्रिय वातावरण संरक्षण संगठन
भारत	५ जुन १९९२	१८ फ्रेवुअरी, १९९४	वन तथा वातावरण मन्त्रालय
म्यानमार	११ जुन १९९२	२५ नोभेम्बर १९९४	राष्ट्रिय वातावरण तथा वैदेशिक मामिला परिषद्
नेपाल	१२ जुन १९९२	२३ नोभेम्बर १९९३	वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय
पाकिस्तान	५ जुन १९९२	२६ जुलाई १९९४	वातावरण मन्त्रालय

स्रोत: CBD no date a

चित्र ५: अन्तर्राष्ट्रिय संरचना

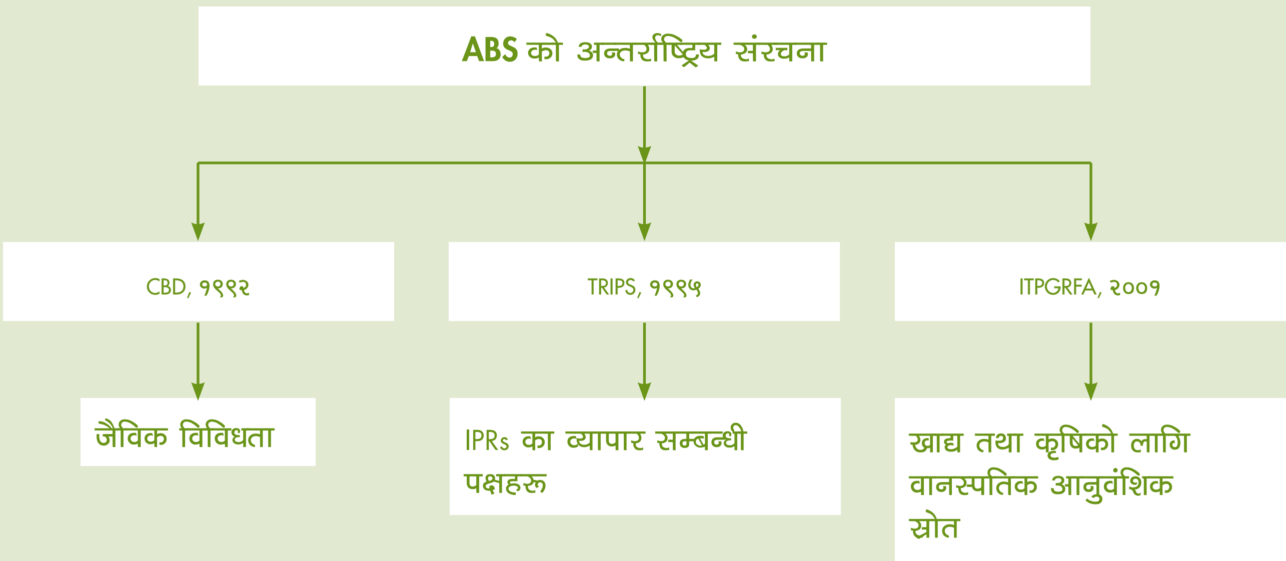

सत्र ८

ABS मा प्रथाजनित व्यवस्था

समय: ६० मिनेट

उद्देश्य

ABS मा प्रथाजनित कानून र ABS सँगको सान्दर्भिकता समीक्षा गर्ने ।

- जैविक स्रोतहरूको सन्दर्भमा प्रथाजनित कानून बुझ्ने (पहिचान गर्ने),
- क्षेत्रीय-स्तरमा प्रथाजनित प्रणाली (व्यवस्था) र ABS सँगको सान्दर्भिकतासँग परिचित हुने ।

प्रशिक्षण विधि

समूह अभ्यास र प्रस्तुति

प्रशिक्षण सामग्रीहरू

दुई वटा घटना अध्ययनहरू (सकेसम्म एउटा प्रशिक्षक र अर्को सहभागीहरूको तर्फबाट) ।

प्रशिक्षकलाई सुझाव

यो सत्रको सञ्चालनको खास तरिका यकिन गरी पूर्व तैयारी गर्ने । यो सत्रको शुरूवात् आनुवंशिक स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानको प्रथाजनित कानूनी अनुसार हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्र वा विश्वको अरु भागमा भएको व्यवस्थाको तथ्य घटना/मामिलामाथि समूह छलफल, जानकारीहरूको आदान-प्रदान गराई रोचक बनाउन सकिन्छ । घटना वा मामिला अध्ययन प्रशिक्षकको आफ्नै वा सहभागीहरूको स्रोतबाट आएको पनि हुन सक्दछ । प्रशिक्षकले यो सत्रको लागि उपलब्ध गराएको स्रोत सामग्रीहरूमा प्रस्तुत भएको घटना वा मामिला अध्ययनहरूको प्रयोग पनि गर्न सक्दछ । घटना वा मामिला अध्ययनले यो सत्रको विषयलाई प्रकाश पार्नु पर्दछ । सत्रको विषयमाथि विस्तृत रूपमा प्रस्तुति पछि छलफल शुरू गर्ने र कुनै अस्पष्ट भएको विषयहरूमा प्रष्ट पार्ने । प्रथाजनित विषयलाई CBD को विभिन्न धाराहरू अनुसार वर्णन गर्ने, जसमा कसरी पक्ष राष्ट्रहरू आफ्नो राष्ट्रिय कानूनमा प्रथाजनित कानून समाहित गर्न बाध्य रहेका छन् भन्ने वर्णन गर्ने जहाँसम्म सम्भव छ, यो सत्र र अर्को सत्रमा विभिन्न मुलुकहरूको ABS कानूनमा छलफल गर्दा पूर्वी हिमाली मुलुकहरूको कानूनले तोकेको ABS कानूनमा समावेश भएको प्रथाजनित नियमहरू जस्तै: परम्परागत चलन र त्यसको विस्तार आदि) को बारेमा छलफल गर्ने ।

कार्यक्रम

कार्यक्रम १: अभ्यास–घटना/मामिला अध्ययन छलफल र प्रतिफल

समय: ४५ मिनेट

लक्ष्य

सहभागीहरूलाई आफ्नो समुदाय, मुलुक र हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्र सम्पूर्णमा ABS को प्रथाजनित व्यवस्थाबारे चेतना अभिवृद्धि गर्न सहयोग गर्ने

- सहभागीहरू हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा जैविक स्रोतहरूको प्रयोगको प्रथाजनित व्यवस्थाहरू बुझ्न सामर्थ्य हुने छन्
- सहभागीहरू समुदायहरूमा मौजुदा प्रथाजनित व्यवस्थाहरूको सुरक्षा गर्ने CBD को प्रावधानहरूमा चेतनशील हुने छन् ।

प्रशिक्षण विधि

समूह अभ्यास

प्रशिक्षण सामग्रीहरू

घटना/मामिला अध्ययनहरूको लिखित प्रतिलिपीहरू

चरण

पहिलो चरण सहभागीहरूलाई विभिन्न समूहमा विभाजन गर्ने ।

दोस्रो चरण अभ्यासको लक्ष्य परिचित गराउने ।

तेस्रो चरण समूहहरूलाई घटना/मामिला अध्ययनहरूको प्रतिलिपि उपलब्ध गराउने ।

चौथो चरण प्रत्येक समूहलाई आफ्नो समूहमा उपलब्ध गराइएको घटना/मामिला अध्ययनमा समूह छलफल गर्न अनुरोध गर्ने ।

पाँचौं चरण समूह छलफल पश्चात् सहभागीहरूलाई आफ्नो स्थानीय समूहमा कुनै त्यस्ता वा अन्य कुनै प्रथाजनित व्यवस्थाहरू छ/छैन सोध्ने ।

छैठौं चरण आफ्नो स्थानीय समुदायमा भएको घटनाको विषय अरु सहभागीहरूसँग बाँड्न कुनै एक वा दुई सहभागीलाई अनुमति दिने ।

सातौं चरण त्यसपछि बैठक छलफलको लागि खुल्ला गर्ने ।

आठौं चरण यो अभ्यासवाट प्राप्त प्रतिफलले सत्रको विषयलाई अझ बढी छलफलमा ल्याउन र स्पष्ट पार्नेतर्फ प्रशिक्षकले अग्रता लिनु पर्दछ ।

कार्यक्रम २: ABS को प्रथाजनित व्यवस्थाहरूबारे प्रस्तुति ।

प्रथाजनित कानूनी व्यवस्थाहरू

CBD अनुसार पक्ष राष्ट्रहरूले जैविक विविधताको संरक्षण र उपयोगसँग सम्बन्धित स्थानीय समुदायहरूको प्रथा, चलन, अभ्यास, ज्ञान, नयाँ कृति, खोज, आविष्कार आदिको कदर, संरक्षण र समर्थन गर्नु पर्ने भन्ने रहेको छ ।

प्रथाजनित कानून भनेको आदिवासी तथा स्थानीयहरूले बनाएको स्थानीय नियम, कानून वा निश्चित रूपमा विकास गरेको आर्थिक सामाजिक व्यवस्थालाई हेर्ने गरेको विधि वा न्यायशास्त्रको हाँगा हो । तिनीहरू आदिवासी समुदायहरूले स्वीकार गरेको लिखत वा मौखिक आदेश वा कानून जे पनि हुन सक्दछ । प्रथाजनित कानून समुदायको प्रथाको एउटा भाग हो । CBD को धारा १०(c) मा पक्ष राष्ट्रहरूले परम्परागत रीतिरिवाज, संस्कृति, चलन अनुसार जैविक स्रोतहरूको प्रथाजनित प्रयोगलाई संरक्षण र दीगो विकासको आवश्यकतासँग मेल खाने गरी प्रोत्साहन र संरक्षण गर्नु पर्ने उल्लेख गरेको छ । प्रथाजनित कानूनको विभिन्न परिभाषाहरू छन् तर त्यसको मूल तत्वहरू 'Black's Law Dictionary' ले परिभाषित गरे अनुसार नै हुन्छन् । उदाहरणको लागि वातावरण तथा विकासको अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाको अनुसार: प्रथाजनित कानून सामुदायिक संस्थाहरूले जीवनको सबै पक्षहरूलाई आन्तरिक रूपमा नियमन गर्न वा दिशा निर्देश गर्न मौखिक रूपले समुदायहरूमा जानकारी आदान-प्रदान हुँदै आएको स्थानीय मान्यता प्राप्त सिद्धान्त, चलन, प्रचलन वा नियमहरू हुन् (IIED 2008) । ABS सँग सम्बन्धित प्रथाजनित कानूनको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको समुदायको फाइदाको लागि स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानको समुचित वितरण र स्रोतको सामुहिक व्यवस्थापनद्वारा स्रोत र परम्परागत ज्ञानलाई प्रेरित र संरक्षण गर्नु हो । प्रथाजनित कानूनले जीवन रक्षाको लागि स्रोतमाथिको पहुँच, सामाजिक ऐक्यबद्धता, एकता, निष्पक्षताको प्रबर्द्धन सुनिश्चित गर्दछ ।

हिमाली क्षेत्रको अधिकांश राष्ट्रिय विधानहरूले प्रथाजनित व्यवस्थाको कदर गर्दछ । ABS को Bonn Guidelines ले CBD को पक्ष राष्ट्रहरूलाई आफ्नो राष्ट्रको आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको रीतिरिवाज, परम्परा, मूल्य मान्यता, प्रथाजनित चलन तथा आनुवंशिक स्रोत र सम्बन्धित ज्ञानको प्रथाजनित प्रयोग सुरक्षित गर्न आह्वान गरेको छ । CBD ले त्यस्ता प्रथाजनित व्यवस्था तथा कानूनलाई राष्ट्रिय ABS प्रणालीसँग एकीकृत गर्न पनि आह्वान गरेको छ । आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको व्यवस्थापनसँग सम्बन्धी प्रथाजनित सुशासन पूर्वी हिमाली क्षेत्रको धेरै मुलकहरू जस्तै बङ्गलादेश, भुटान, भारत र नेपालमा अझै पनि व्याप्त छ । भारतीय विधानको धारा १३ मा प्रथाजनित कानूनलाई नागरिक कानूनको अरु कानूनी शाखा सरह व्यवहार गरिन्छ । त्यस्तो कानूनी आधार भएको प्रथाजनित अधिकारलाई भारतको Indian Evidence Act, 1872 को दफा ५७ अन्तर्गत अदालतले आदेश जारी गर्न सक्दछ ।

प्रथाजनित कानूनको व्यवस्था समाजको विभिन्न परिस्थितिहरू सम्बोधन गर्न सामेल गरिएको हुन्छ । प्रथाजनित कानून व्यवस्था स्थानीय चलन, प्रथा, मूल्य, परम्परा आदिको मिश्रित कानूनी व्यवस्था हो, जसलाई बृहत् रूपमा समुदायहरूले बनाएको दण्ड/सजाय/पुरस्कारको प्रक्रियाद्वारा कार्यान्वयन गरिन्छ । प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनको सन्दर्भमा प्रथाजनित प्रणाली समुदायहरूको दीगो स्रोत उपयोगको लागि ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ ।

ABS को प्रक्रियामा प्रथाजनित कानूनी संरचना ABS सम्बन्धी क्रियाकलापहरू जस्तै: पूर्व सूचित अनुमतिलाई अघि बढाउने उच्च-स्तरको संयन्त्र हो । परम्परागत तथा आदिवासी समाजमा पूर्व सूचित अनुमति लिने प्रचलन प्रादूर्भाव भैसकेको छ । पूर्व सूचित अनुमति खासगरी सम्बन्धित सामाजिक कानूनी संरचनाद्वारा लिन सकिने धेरै सम्भावनाहरू छन्, जसले ABS कार्यान्वयनको लागि प्रथाजनित व्यवस्थामा महत्वपूर्ण योगदान दिन सक्दछ । प्रथाजनित व्यवस्था, परम्परागत प्रथा, प्रचलन, स्थान अनुसार फरकफरक हुन्छ किनभने तिनीहरू कुनै खास समस्याहरू सम्बोधन गर्न बनेका हुन्छन् । प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा प्रथाजनित व्यवस्थाको घटना/मामिला अध्ययनको केही उदाहरणहरू निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

घटना/मामिला अध्ययन १

जोम्सा–उत्तरी सिक्किमको प्रथाजनित प्रणाली

उत्तरी सिक्किममा लाचेन (Lachen) र लाचुङ्ग (Lachung) भन्ने दुईटा उल्लेखनीय गाउँहरू छन् । जसमा ज्यादै पुरानो सामुदायिक सहभागितात्मक प्रणाली 'जोम्सा' भन्ने चलन विद्यमान छ । 'जोम्सा' भन्ने चलन सम्पूर्ण सामुदायिक समूहहरूको सर्वव्यापी (सामान्य) अनुमतिमा आधारित छ । करीव २०० वर्षभन्दा बढी पुरानो त्यो चलन लाचेन र लाचुङ्ग गाउँहरूमा अझै पनि केही सुधार सहित चलनचल्तीमा आएको छ । यो प्रणालीमा जैविक स्रोतको प्रयोग, संरक्षण र दीगो उपयोगको प्रथाजनित नियम, प्रचलन, मूल्य, मान्यता अझै पनि विद्यमान छ । यो प्रणाली (जोम्सा) ले समुदायहरू बीच जैविक स्रोतको निष्पक्ष र न्यायपूर्ण समुचित वितरणलाई प्रेरित गरेको छ ।

स्रोत: Lachungpa 2008

सापको मकै (Sap ko Makai) (*Arisaema spp.*) स्थानीयको समुदायहरूले रुचाउँदै आएको मौसमी खाना हो । *Arisaema* भन्ने बिरुवा प्रजाति समुन्द्र सतहदेखि २,१०० देखि ४,००० मिटर उचाइमा गुराँस र कोणधारी जङ्गलमा पाइन्छ । जमिनभित्र हुने *Arsaema* को गानु जम्मा गर्ने तौर-तरिका 'जोम्सा' को निम्न अनुसारको नियम, मूल्य मान्यता र चलन अनुसार हुने गर्दछ:

- जब *Arisaema* को गानो जम्मा गर्ने ठीक समय आउँछ 'जोम्सा' ले जङ्गलको प्रत्येक ब्लकबाट जम्मा गर्ने खास मिति तोक्छ र त्यसलाई सार्वजनिक गर्दछ । *Arsaema* को गानु जम्मा गर्ने दिने बढीमा २ देखि ३ दिनसम्म मात्र हुन्छ ।
- 'जोम्सा' ले पहिचान गरेको बाहेकका समुदायको अन्य सदस्यहरू गानु सङ्कलन गर्न जङ्गलमा पस्न पाउँदैनन् ।
- तोकिएको दिनभन्दा अगाडि वा पछाडि कुनै परिवारले पनि *Arsaema* को गानु जम्मा गर्न पाउँदैनन् ।
- 'जोम्सा' ले *Arsaema* को गानु जम्मा गर्ने औजार सिफारिश गर्दछ । सिफारिश गर्ने औजारमा '*Mallus*' र '*Biburrum*' भन्ने रुखको प्रजातिबाट बनेको काठको सावेल हुन्छन् ।
- कसैले पनि फलाम वा धातुको अन्य औजारहरू प्रयोग गर्न पाउने छैनन् । यदि कसैले त्यस्तो औजार प्रयोग गरेमा 'जोम्सा' ले सजाय दिन्छ ।
- गानु संलकन गर्ने महिना अक्सर वर्षको जुलाई/अगस्टमा हुन्छ । सङ्कलन गर्ने समय समाप्त भएपछि बिरुवालाई पुन: हुर्कन दिन गानु सङ्कलन गरिएको क्षेत्र कम्तिमा पनि ३ वर्षको लागि बन्द गरिन्छ ।

घटना/मामिला अध्ययन २

उभौंली र उँधौंली प्रथाजनित व्यवस्था

लमजुङ जिल्लाको माथिल्लो मर्स्याङ्दी क्षेत्रमा प्रत्येक वर्षलाई उभौंली र उँधौंली दुई भागमा बाँडेको हुन्छ । ती शब्दहरू गाईवस्तु चराउने मौसमलाई लिइएको छ ।

उभौंली भनेको गाईवस्तुहरूलाई माथिल्लो पहाडी भेगबाट चरिचरण (बसाइ-सराइ) शुरू गराई तल्लो भेगमा हिउँद (जाडो) समाप्त नभएसम्म राख्ने व्यवस्था हो ।

उँधौंली भनेको तल्लो भेगमा हिउँद (जाडो) समाप्त भएपछि तल्लो भेगबाट सुख्खा मौसमको शुरूवात् हुँदासम्म सबैभन्दा माथिल्लो उच्च पहाडी भेग (खर्क) सम्म गाइवस्तु चरिचरण पुऱ्याउने प्रथा हो । यो समय अवधि तल्लो भेगमा बाली लगाउने समय पनि हो ।

माथिल्लो मर्स्याङ्दीमा नीजि तथा सार्वजनिक स्रोत सम्पतिहरूको प्रयोग त्यहाँको सबै बस्ति वा तिनीहरूको प्रतिनिधिहरू रहेको 'साक्षीसभा' को सधारणसभाले नियन्त्रण गर्दछ । उभौंली र उधौंली शुरू हुनु अघि हरेक वर्ष स्रोतको प्रयोग तथा व्यवस्थापन, चरिचरण क्षेत्र र संरक्षण क्षेत्र निर्धारणको व्यवस्थामा प्रथाजनित नियम निर्णय गर्न 'साक्षीसभा' को बैठक हुन्छ । पहाडी समुदायहरूले आत्मसाथ वा अपनाउँदै आएको प्रथाजनित नियमहरू निम्न अनुसार छन्:

(क) Transhumant system प्रणाली अनुसार चरिचरण गर्ने/गराउने Transhumant system मा तल्लो भेगको बस्तिहरूबाट फेब्रुवरी महिनाको मध्यबाट शुरू गरी माथिल्लो भेगको चरिचरण क्षेत्रसम्म पुऱ्याउने र त्यहाँबाट अक्टोबरको दोस्रो हप्तासम्म तल झार्ने ।

(ख) संरक्षण क्षेत्रहरूमा चरिचरण र आगो नलगाउने । नियम विरुद्ध गर्नेलाई समुदायले दण्ड/जरिवाना गर्ने ।

(ग) वातावरणीय दृष्किोणले संवेदशील क्षेत्र जस्तै, पहिरो, क्षतिग्रस्त भूमि, संवेदनशील क्षेत्रहरूमा मानवीय क्रियाकलाप तथा चरिचरण बन्देज गर्ने । कुनै घरधुरी, व्यक्तिहरूले त्यसको अवज्ञा गरेमा जरिवाना गर्ने ।

(घ) वनबाट बाँसको टुसा निश्चित मितिबाट मात्र सङ्कलन गर्ने र बयस्क बाँसको टुसा मात्र निकाल्ने । कलिलो र कमलो बाँसको टुसालाई क्षति नगर्ने । हरेक वर्ष प्रत्येक घरधुरीलाई ५०० गोटा साना बाँस ३०० निगालो र १० देखि २० वटा बाँसको गुन्द्रि बुन्नको लागि २०० मलिङ्गा प्रयोग गर्ने अनुमति दिने ।

(ङ) तोकिएको क्षेत्र वा बाहिर अतिक्रमण भएमा 'साक्षीसभा' मा प्रतिवेदन दिने र क्षतिको प्रकृतिको आधारमा अतिक्रमणकारीलाई जरिवाना गर्ने । जरिवानाबाट आएको आर्थिक स्रोत समितिले सामाजिक कार्यहरूमा प्रयोग गर्ने ।

(च) औषधिजन्य बोट/बिरुवा जस्तै: च्याउ, महत्वपूर्ण काठको प्रजाति, तेलको लागि प्रयोग हुने जङ्गली बीऊहरू, सानोबाँस, लोक्ता, आयुर्वेदिक बोट/बिरुवा र संकटनापन्न जङ्गली जनावरहरू सङ्कलन तथा संरक्षण क्षेत्रको विनास भए/नभएको गोठालाहरूले अनुमगन गर्ने ।

(छ) हिउँद (जाडो) मा चरिचरणको लागि 'साक्षीसभा'ले तोकेको क्षेत्रभन्दा बाहिरको तल्लो बस्तिको अन्य गा.वि.स. वा जिल्लाहरूबाट चरिचरण वा बाँसको लागि जनावरहरू ल्याइएमा प्रत्येक जनावरको संख्याको आधारमा सम्बन्धित बस्तिले जनावरधनीबाट कर उठाउने र प्राथमिक उपभोक्ताहरूलाई जनावरधनीले 'सर्मा' को रूपमा जरिवाना तिर्ने ।

(ज) 'साक्षीसभा' ले उपभोक्ताको प्रतिनिधिहरूसँग सहकार्य गरी स्रोत छुट्याएको हुन्छ ।

उल्लेखित नियमहरू कडाइकासाथ 'साक्षीसभा'को सबै सदस्यहरूले कार्यान्वयन गरेका छन् । निर्णयमा पक्षपात भएमा वा नियमहरू चालु वर्षमा लागू गर्न नसकिएको खण्डमा आउने वर्षको 'साक्षीसभा' को साधारण सभामा परिमार्जन गरी नयाँ नियमहरू व्यवस्था गरिन्छ । जसले प्रथाजनित नियमको अध्यावधिक समीक्षा गर्ने कार्यलाई अगाडि बढाउँदै लग्दछ ।

स्रोत: Oli 1992

दोश्रो दिन

सत्र ९

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा ABS को नीति र राष्ट्रिय कानूनको बिस्तार

समय: ९० मिनेट

उद्देश्य

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा ABS नीतिको संरचना र त्यस क्षेत्रको विशेष मुलुकहरूमा भएको ABS नीतिको प्रावधानहरूको बिस्तार र समीक्षा ।

- हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रको मुलुकहरूको ABS नीति र सम्बन्धित कानून (अफगानिस्थान, बङ्गलादेश, भुटान, चीन, भारत, म्यानमार, नेपाल र पाकिस्तान) बारे जान्ने ।
- पूर्वी हिमाली मुलुकहरूको ABS का कानून र त्यसका प्रावधानहरू बुझ्ने ।

प्रशिक्षण विधि

यो सत्र सञ्चालनको तरिका प्रशिक्षकले छान्नु पर्नेछ । सत्रको उद्देश्यहरू मौखिक वा पावर प्वाइन्टको प्रयोगबाट प्रस्तुत गर्न सकिने छ ।

प्रशिक्षकलाई सुझाव

यो सत्रलाई अघिल्लो प्रथाजनित कानूनसँग जोड्ने । यो सत्रलाई हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रको ABS नीतिको समीक्षा र तालिम भएको मुलुकको कानूनी प्रावधानमा समर्पित गर्ने । हिमाली क्षेत्रको प्रत्येक मुलुकको ABS नीति कानूनी प्रावधान र कार्यान्वयन प्रक्रियाको विभिन्न चरणहरूको छलफलद्वारा यो सत्र शुरू गर्ने । ती कानूनी साधनहरूमा भएको ABS को विभिन्न अङ्ग तथा प्रावधानहरू छलफल गर्ने । ABS कार्यान्वयन व्यवस्थाको संस्थागत संरचना र लाभ समुचित बाँडफाँडको सयन्त्रहरू चित्र ७ मा प्रस्तुत गरे अनुसार छलफल गर्ने । कानूनी पक्षको छलफल गर्दा क्षेत्रीय संरचनाको आवश्यकतालाई संक्षिप्तमा प्रस्तुत गर्ने । यो सत्रको स्रोत सामग्रीहरू यो पुस्तिकामा उपलब्ध भएको सहभागीहरूलाई जानकारी गराउने ।

ध्यान दिनु पर्ने कुरा

यो सत्र विशुद्ध रूपमा प्राविधिक सत्र भएकोले यस विषयमा प्रशिक्षकलाई पूरा ज्ञान हुनु पर्दछ । यदि प्रशिक्षकलाई यस विषयमा पूरा ज्ञान छैन भने कुनै एक वा दुई स्रोत व्यक्तिहरूलाई सत्र सञ्चालनको लागि अनुरोध गर्न सकिन्छ ।

कार्यक्रम

कार्यक्रम १: ABS नीति तथा हिन्दूकुश हिमालय क्षेत्रको राष्ट्रिय कानून

चरण १: प्रस्तुति

चरण २: छलफल

सहभागीहरूलाई कुनै उर्जाशील अभ्यासको आवश्यक पर्छ ?

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा राष्ट्रिय ABS कानून बिस्तार

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रको मुलुकहरूमा ABS सम्बन्धी कानून

ABS कानूनको विकास र कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा हिन्दकुश हिमाली क्षेत्रको मुलुकहरू विभिन्न अवस्थामा रहेका छन् । चित्र ६ हेर्नु होला । CBD लागू हुनुभन्दा अगाडि ती मुलुकहरूमा जैविक स्रोतहरू नियमन गर्ने अन्य कानूनी संयन्त्रहरू थिए ।

अफगानिस्तान: अफगानिस्तान ABS सम्बन्धी कानूनी संयन्त्र बनाउने प्रक्रियामा प्रारम्भिक अवस्थामा नै छ ।

बङ्गलादेश: बङ्गलादेशले जैविक विविधता तथा सामुदायिक ज्ञान संरक्षण ऐन १९९८ को कानूनी मस्यौदा तयार पारेको छ ।

भुटान: भुटानमा जैविक विविधता कार्य योजना १९९८ र जैविक विविधता ऐन २००३ र ऐन लागू गर्न नियमावली तयार गर्ने प्रक्रियामा छ ।

चीन: चीनले राष्ट्रिय वातावरण संरक्षण निगमको नेतृत्वमा राष्ट्रिय जैविक विविधता एकाइ (NBU) 1993 मा स्थापना गरेको छ । यसले १० बुँदाको जैविक विविधता रणनीति सन् १९९२ मा र जैविक विविधता संरक्षण कार्य योजना १९९७ मा स्वीकृत गरेको छ । स्रोतमाथिको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड व्यवस्था वन्यजन्तु संरक्षण नियम, १९८९ जङ्गली बोटबिरुवा संरक्षण नियमावली १९९७ बीऊ व्यवस्थापन नियमावली १९९७ र चौपायाको नश्ल/वंश विकास र पंक्षि व्यवस्थापन नियमावलीहरूद्वारा लागू गरेको छ । मुलुकको जैविक विविधता सम्बन्धी प्रतिवेदनले जनाए अनुसार ABS को समग्र कानून तयार पार्ने प्रक्रिया बिस्तार हुँदै गरेको छ (Xue Dayuan 1998) ।

भारत: भारतमा जैविक विविधा ऐन, २००२ छ, जसलाई जैविक विविधता नियम २००४ द्वारा लागू गरेको छ । राज्य जैविक विधिता बोर्ड स्थापना हुने प्रक्रियामा छ र राज्यको जैविक विविधता नियम लागू भएको छ । बोटबिरुवाको विविधता संरक्षण र कृषकको अधिकार ऐन पनि लागू भएको छ । अरु सहायक कानूनहरूभित्र वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, १९७३ (१९९१ र २००३ मा संशोधन) र वन संरक्षण ऐन, १९८० रहेका छन् । मुख्य नीतिहरूमा वन नीति, १९८८ र राष्ट्रिय वन्यजन्तु कार्ययोजना, २००२ रहेको छ ।

म्यानमार: म्यानमारमा राष्ट्रिय वातावरण नीति, १९९४ छ । CBD कार्यान्वयन र मुलुकमा जैविक विविधता स्रोतको व्यवस्थापनको लागि वन ऐन १९९२ (forest Act 1992) र वन्यजन्तु ऐन, १९९४ (Wildlife Act 1994) तयार पारिएको छ ।

नेपाल: नेपालमा जैविक विविधता रणनीति २००२ र रणनीति कार्यान्वयन कार्ययोजना (२००६-२०१०) छन् । ABS ऐन र कृषि तथा नश्ल सुधार अधिकार ऐन मस्यौदा तैयार भएको छ । CBD लागू भएदेखि, संरक्षित क्षेत्र ऐन र वन ऐन संशोधन भएका छन् र जैविक विविधता संरक्षण र CBD को प्रावधानहरू कार्यान्वयन गर्न नीतिहरू तयार भएको छ ।

चित्र ६: हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रको मुलुकहरूको ABS नीति र कानूनी अवस्था

पाकिस्तान: जैविक विविधताको दीगो प्रयोग र प्राप्त लाभको न्यायिक बाँडफाँड गर्न पाकिस्तानले जैविक विविधता कार्य योजना १९९९ तयार पारेको छ । जैविक स्रोतमाथिको पहुँच र समुदायको अधिकार ऐन २००४ को मस्यौदा तयार पारेको छ । त्यो भन्दा पूर्व बोटबिरुवाको जातजाति संरक्षण ऐन, १९९४ लागू भएको थियो, जसले खाद्यबालीसँग सम्बन्धित ABS पनि कार्यान्वयन गर्दै आएको थियो । वातावरण संरक्षण ऐन, १९९७ र विभिन्न प्रान्तीय ऐनहरू वातावरण संरक्षणको लागि प्रयोग भएका छन् ।

पूर्वी हिमाली राष्ट्रहरूमा ABS को कानूनी प्रावधानहरू

पूर्वी हिमाली क्षेत्रको ४ वटा राष्ट्रहरू बङ्गलादेश, भुटान, भारत र नेपालको राष्ट्रिय जैविक विविधता ऐनमा ABS को प्रावधानहरू जस्तै: स्रोतमा पहुँच पूर्व सूचित अनुमति लाभको समुचित बाँडफाँड, ABS को कानूनी संरचना, जैविक खोजी प्रक्रिया र संस्थागत संयन्त्रहरू रहेका छन् । ती प्रावधानहरूको विस्तृत वर्णन तालिका ५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

भारतमा ABS कार्यान्वयनको व्यवस्था

भारतमा स्रोतमाथि पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड सम्बन्धी व्यवस्थाको संस्थागत संयन्त्र तय भएको छ । त्यसको कार्यान्वयनको लागि ४ तहको सङ्गठनात्मक स्वरूप बनेको छ (चित्र ७) ।

आधिकारिक निकाय माथिल्लो तहमा रहेको छ र ABS को समस्त कार्यहरूको रेखदेख गर्दछ । राष्ट्रिय जैविक विविधता निकायले जैविक स्रोतहरूमा पहुँचको नियन्त्रण गर्दछ । National Biodiversity Authority (NBA) ले लाभको न्यायोचित बाँडफाँड र पहुँचमा सहमति तथा मुलुकमा ABS कानून कार्यालयको जिम्मा लिएको छ । अर्को निकाय राज्य/प्रान्त/जिल्ला जैविक विविधता बोर्ड हो । प्रत्येक बोर्डमा आफ्नो अधिनभित्रको जैविक विविधता नियमको कार्यान्वयन र विकास गर्ने जिम्मे वारी रहेको छ । जैविक विधिता बोर्डले राज्यभित्रको जैविक खोजको क्रियाकलापहरूलाई नियन्त्रण गर्नुको साथै राज्य सरकार लाई सो सम्बन्धमा सुझाव दिन्छ । संस्थागत Pyramid को तल्लो भागमा जैविक विविधता व्यवस्थापन समिति Biodoversity Management Committee (BMC) रहेको छ, जुन समुदायहरूको प्रतिनिधिहरू भएको स्थानीय-स्तरको समिति हो । त्यो समितिले पूर्व सूचित अनुमति, लाभको समुचित बाँडफाँड, जैविक विविधता रजिष्ट्रेशन तयारी र जैविक विविधता नियमावली २००४ मा प्रस्तुत भएको कार्यहरू गर्दछ ।

संस्थागत Pyramid को प्रत्येक तहमा सम्बन्धित ट्रस्ट कोष (Trust Fund) स्थापना गरिएको छ, जसद्वारा जैविक खोजबाट प्राप्त लाभ उपयुक्त तहमा पुग्ने गर्दछ । NBA को स्वीकृतिबाट प्राप्त आर्थिक लाभ, राजश्व आदि राष्ट्रिय जैविक विविधता कोष NBA मा जम्मा हुन्छ । त्यसरी कोषमा जम्मा भएको रकम स्रोतमाथि पहुँच भएको स्थानहरूको संरक्षण, विकास र सम्पदा

चित्र ७: भारतमा ABS कार्यान्वयनको व्यवस्था

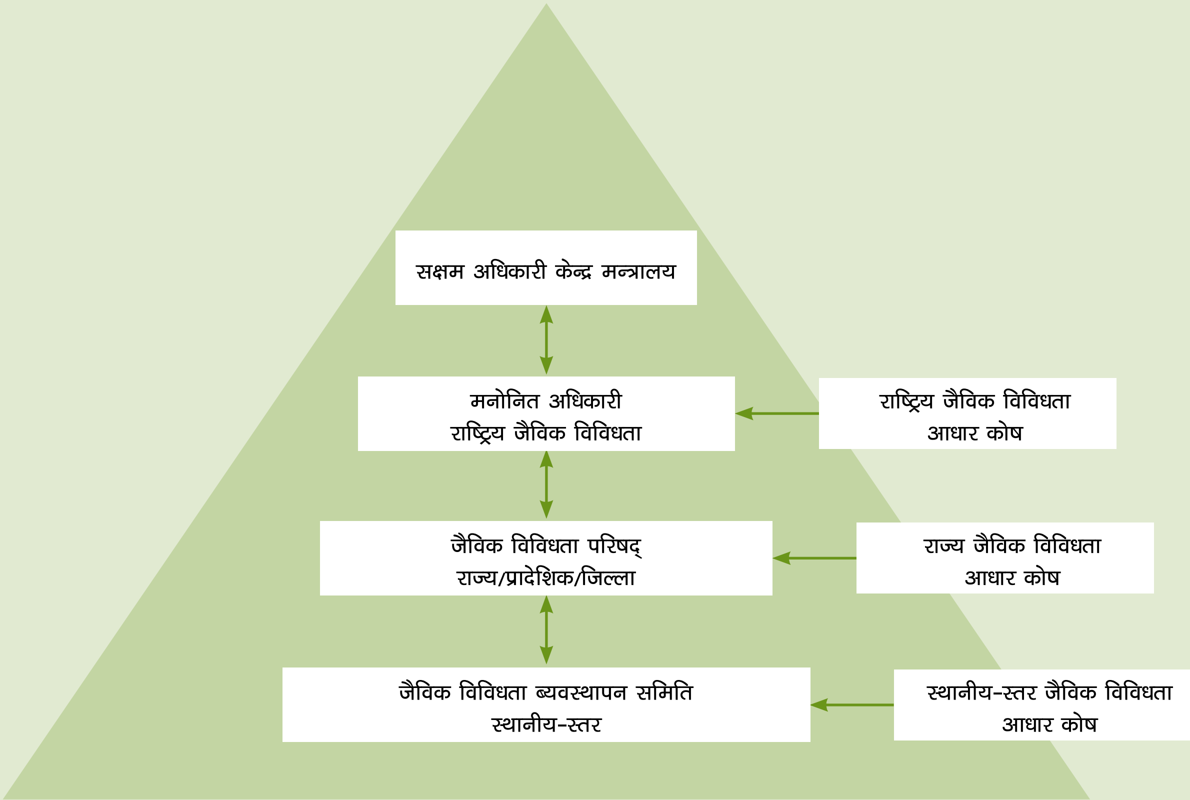

क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन, संरक्षणमा खर्च गरिन्छ । राज्यको जैविक विविधता कोषमा राज्य सरकारले स्वीकृत गरे अनुसार NBAर अन्य स्रोतहरूबाट जम्मा हुन्छ ।

तालिका ५: पूर्वी हिमाली मुलुकहरूमा ABS मा भएको कानूनी प्रावधानहरू

मुलुक	बङ्गलादेश	भुटान	भारत	नेपाल
कानून	**जैविक विविधता तथा समुदायको ज्ञान संरक्षण ऐन, १९९८ (मस्यौदा)**	**जैविक विविधता कार्य योजना, १९९८ र जैविक विविधता ऐन, २००३**	**जैविक विविधता ऐन, २००२ र जैविक विविधता नियम, २००४**	**जैविक विवधता रणनीति, २००२ र कानूनी मस्यौदा**
सिद्धान्त	जैविक स्रोतहरूमाथि राज्यको सार्वभौम अधिकार रहने गरी आनुवंशिक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानमाथिको पहुँचसंग सम्बन्धित कानूनी, प्रशासनिक, र नीति स्थापना गर्ने अधिकार सम्बोधन गर्ने र परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गर्ने ।			
पहुँच	आनुवांशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानमाथिको पहुँच लिन NBA र सम्बन्धित समुदायहरूको पूर्व लिखित अनुमति लिनु पर्दछ । ABS को प्रक्रियामा समुदायको भूमिकालाई थप महत्व दिने ।	आधिकारिक एकाइले पहुँचको सर्तहरू निर्धारण गर्दछ र उपभोक्तासंग सम्झौता गर्दाको सहमतिमा परम्परागत ज्ञानको स्वामित्व भएकोहरूलाई आवश्यक सुझाव उपलब्ध गराउँछ । आधिकारिक एकाइलाई राष्ट्रको हितको लागि सम्झौता स्वीकृत गर्ने अन्तिम अधिकार दिइएको छ ।	पूर्व लिखित स्वीकृती NBA बाट लिनु पर्दछ । विदेशी संस्था, व्यक्ति विदेशी कम्पनीहरूबाट अनुरोध गरेको सबै खाले पहुँच, लाभको समुचित बाँडफाँड सर्त आदिमा NBA ले कारोबार गर्दछ ।	पहुँचको स्वीकृत आधिकारीक एकाइबाट लिनु पर्दछ, जसले पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँडको सर्तहरू निधो गर्दछ ।
लाभ बाँडफाँड	• बैज्ञानिक संघ/संस्था जस्ता लाभको दायित्व जैविक स्रोत, जैविक संरक्षण जैविक खोजी अनुसन्धान तथा विकासमा संलग्न समुदायहरूको लागि • प्रविधि हस्तान्तरण उपलब्ध गराउँछ । • ५०% भन्दा कम आर्थिक लाभ समुदायमा जाने गरी राज्यले सुनिश्चित गर्दछ ।	• एकमुष्ट शुल्क अग्रीम भुक्तानी राजस्व, अनुसन्धानको नतिजा आदान-प्रदानमा किस्ता भुक्तानी उपलब्ध गराउँछ • उपलब्ध गराइएको सामग्रीबाट प्राप्त उत्पादन बौद्धिक सम्पत्तिको स्वामित्वमा हिस्सेदारको रूपमा आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानको प्रदायकहरू पहिचान गर्दछ । • संयुक्त अनुसन्धान र प्रविधि हस्तान्तरण उपलब्ध गराउँछ ।	• राजश्वको लागि उपलब्ध गराउँछ । • शुल्क निर्धारण उपलब्ध गराउँदछ । • संयुक्त पुंजीकोष स्थापना गर्छ । • आर्थिक क्षतिपूर्ति उपलब्ध गर्दछ । • लाभ दावीकर्ताहरूको उच्च जीवनको लागि सहजीकरण गर्न अनुसन्धान तथा उत्पादन एकाइहरू स्थापना गर्दछ ।	• प्रविधि हस्तान्तरण उपलब्ध गर्दछ । • शुल्क, राजश्व तथा आर्थिक क्षतिपूर्ति उपलब्ध गर्दछ ।
पूर्व सूचित अनुमति	जैविक विवधता संरक्षणमा समुदायहरूले खेलेको मत्वपूर्ण भूमिकालाई कदर गर्दछ र समुदायहरूलाई आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानको स्वामित्ववाला, संरक्षक र प्रबन्धकको रूपमा र राज्यलाई सहस्वामित्व भएको एकाइको रूपमा पहिचान गर्दछ । जैविक खोजी प्रविधिको विषयमा समुदायहरूले पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडमा सहमति गर्दछन् ।	ऐन अनुसार कुनै पनि किसिमको अप्रथाजनित परम्परागत ज्ञानको प्रयोगका लागि प्रदायक समुदायहरूबाट पूर्व सूचित अनुमति लिनु पर्नेछ । पहुँच र परम्परागत ज्ञानबारे प्रदायकलाई दिएको निवेदन रद्द गर्न सकिने विषय पनि ऐनमा उल्लेखित छ । यदि प्रदायकले निवेदन स्विकृत गरेमा प्रदायक र उपभोक्ता बीच लिखित सम्झौता हुनु पर्नेछ ।	नियमावलीमा तोकिए अनुसार NBA र सम्बन्धित समुदाय-हरूबाट पूर्व सूचित अनुमति लिनु पर्दछ । राज्यको जैविक विविधता बोर्डहरूले जैविक विविधता संरक्षण समितिहरूद्वारा पूर्व सूचित अनुमति लिन सहजीकरण गर्नेछन् ।	नियमावलीको मस्यौदा अनुसार आधिकारिक एकाइ र सम्बन्धित समुदायहरूबाट पूर्व सूचित अनुमति लिनु पर्दछ । ABS को प्रक्रिया अनुसार पूर्व सूचित अनुमति लिने प्रक्रिया सहज गर्न जिल्ला समितिको आवश्यक पर्दछ ।

तालिका ५: (क्रमश:)

कानूनी संरचना	प्रत्येक मुलुकको NBA राष्ट्रिय जैविक विविधता ऐन कार्यान्वयनको जिम्मेवारी लिएको स्वशासित निकाय हो । राष्ट्रिय जैविक विविधता निकाय आफ्नो अधिकारभित्र रही आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञान प्रयोगको सम्बन्धमा समुदायहरूसंग परामर्श लिन सक्दछ । सामुदायिक संस्थाहरू जैविक विविधताको संरक्षण, दीगो प्रयोग, अभिलेखीकरण गर्न र जैविक विविधता सम्बन्धी ज्ञानको लिपिबद्ध अभिलेख राख्न जिम्मेवार छन् ।			
ABS प्रक्रिया	ABS प्रक्रियाको भूमिकाको रूपमा रहेको NBA को अनुसार पहुँच सम्बन्धित विषयहरूमा समुदायको पूर्व लिखित स्वीकृती लिनु पर्ने प्रावधान रहेको छ । आर्थिक लाभको बाँडफाँड प्रदायक मुलुक र सम्बन्धित समदायहरू बीचको आपसी सम्झौताको सर्तहरू अनुसार हुनु पर्दछ । त्यसपछि NBA ले राज्य र समुदायहरू बीचको सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्दछ । त्यस्तो सम्झौताहरू स्रोतहरूको व्यापारिक उपयोगबाट प्राप्त लाभको समुचित बाँडफाँडको सर्तहरूमा आधारित हुन्छ र त्यो सम्झौता पछिल्लो ३ वर्षको लागि मात्र कायम हुन्छ ।	ABS प्रक्रिया शुरु गर्नुअघि आधिकारिक एकाइ निकायबाट पूर्व स्विकृती आवश्यक पर्दछ । पहुँचको सर्तहरू आनुवंशिक स्रोत वा परम्परागत ज्ञानको स्वामित्ववालाहरूले निर्णय गर्छन्, जसले उपभोक्तासंग सहमति गर्ने बेला सुझावहरू पनि दिन्छन् । सम्झौता स्विकृत गर्ने अन्तिम अधिकार आधिकारिक एकाइ राष्ट्रिय निकायलाई हुन्छ पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड सम्झौताको सर्तहरू विपरित भएमा त्यसलाई नागरिक र अपराधिक दायित्व दुबै मानिन्छ ।	जैविक खोजको लागि ABS प्रक्रिया अनुसार पूर्व स्वीकृती लिनु पर्ने आवश्यकता पर्दछ । ABS ले स्वीकृती दिंदा लाभको समुचित बाँडफाँडको बाध्यताहरु लागू गर्दछ (जस्तै शुल्क वा राजश्व वा दुबै) । व्यापारिक प्रयोजनको लागि त्यस्तो अधिकार प्रयोग गर्दा त्यसबाट प्राप्त आर्थिक लाभको समुचित बाँडफाँड जैविक विविधता ऐनको खिलाफ काम भएमा ठूलो सजाय जस्तै: ५ वर्ष सम्मको कैद आदिको प्रावधानहरु रहेका छन् ।	प्रक्रियाको लागि दक्ष निकायबाट पूर्व स्वीकृती र समुदायहरूबाट पूर्व सूचित अनुमति लिनु पर्दछ ।

ABS को लागि संस्थागत संयन्त्र	कानूनमा राष्ट्रिय, राज्य र स्थानीय-स्तरको ३ तहको संस्थागत सयन्त्रहरु छन्: • राष्ट्रिय जैविक विविधता एकाइ NBA स्वसाशित एकाइ हो, जसले ऐन कार्यान्वयनको जिम्मा लिन्छ । • राज्य जैविक विविधता बोर्ड: यसले समुदायहरुले यदि आवश्यक ठानेमा पहुँचका विषयहरु हेर्दछ । व्यापक उद्देश्यको लागि आनुवंशिक तथा जैविक स्रोतमाथिको पहुँचमा बोर्डलाई सहमति गर्ने अधिकार छैन । • सामुदायिक संघ-संस्थाहरु जैविक विविधता ज्ञानको लिपिबद्ध अभिलेख राख्ने, अभिलेखीकरण गर्ने, जैविक विविधताको संरक्षण, दीगो उपयोग गर्ने कार्यहरुमा जिम्मेवार हुनेछन् । • NBA ले आफ्नो अधिकार क्षेत्रमा रही जैविक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोग सम्बन्धी विषयहरुमा समुदायहरुसंग सम्पर्क/ परामर्श गर्नेछ ।	भुटानमा विभिन्न तहगत संरचना विद्यमान कानूनमा समावेश छैन । जैविक विविधताको नियम मस्यौदा बनाउने क्रम ३ तहको संरचनाको प्रावधानमा छलफल भइरहेको छ ।	राष्ट्र, राज्य र स्थानीय-स्तरको ३ तहको संरचना कानूनमा व्यवस्था छ । • राष्ट्रिय जैविक विविधता निकाय NBA स्वशासित निकाय हो । यसको जिम्मेवारी ऐन कार्यान्वयन गर्ने रहेको छ । • राज्य जैविक विविधता बोर्डले भारतीय नागरिकहरुद्वारा व्यापारिक उद्देश्यको लागि स्रोतमा पहुँचको कार्यहरु र कुनै त्यस्तो क्रियाकलापहरु जसले जैविक तथा आनुवंशिक स्रोतको संरक्षण, दीगो उपयोग तथा लाभको न्यायोचित बाँडफाँडको उद्देश्य विपरित हुने कार्यलाई नियन्त्रण गर्दछ । • जैविक विविधता ब्यवस्थापन समिति BMA तल्लो तहको संरचना हो । यसमा जैविक विविधतासंग सम्बन्धित कार्यहरु गर्ने सरकारी संघ/संस्थाहरु रहेको छ । NBA ले BMA संग जैविक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञान सम्बन्धी कार्यहरुमा सम्पर्क र परामर्श गर्दछ ।	कानूनको मस्यौदामा राष्ट्रिय आनुवंशिक स्रोत परिषद् NBA स्थापना गर्ने प्रावधान रहेको छ । यो परिषद्को काम/कर्तव्यमा खासगरी विदेशीहरुले जैविक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानमा खोजको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडलाई नियमन गर्नु पर्ने रहेको छ ।

सत्र १०

ABS प्रक्रियामा कानूनी गतिविधि तथा संयन्त्रहरूमा संलग्न पक्षहरू

समयः २ घण्टा

उद्देश्य

ABS मा संलग्न पक्षहरूको नक्शांकन गर्ने, जैविक खोजीको प्रक्रियाहरूबारेको कानूनी गतिविधि समीक्षा गर्ने, र ABS संयन्त्रको प्रयोगको अभ्यास गर्ने ।

- ABS प्रक्रियामा संलग्न पक्षहरूबारे बुझ्ने
- आनुवंशिक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञान सम्बन्धी ABS को साधारण कार्यविधिबारे चेतनशील हुने
- ABS संयन्त्रको प्रयोगको अभ्यास गर्ने

प्रशिक्षण विधि

व्यक्तिगत तथा समूह अभ्यास

प्रशिक्षकलाई सुझाव

यस सत्रमा प्रत्येक प्रकरणलाई आधारमानी व्यक्तिगत तथा समूह अभ्यास गराउने र त्यसपछि प्रस्तुत गर्ने । प्रस्तुति र छलफलमा स्पष्ट नभएका कुराहरू स्पष्ट पार्ने ।

पहिलो अभ्यास (ABS) मा संलग्न पक्षहरूको नक्शांकनलाई सत्रको शुरूमा प्रस्तुत गर्दा राम्रो देखिन्छ । नक्शांकन अभ्यासले ABS प्रक्रियामा संलग्न पक्षहरूबारे सहभागीहरूको बुझाइ समीक्षा गर्न परिक्षकलाई सहयोग पुग्छ त्यसपछि ABS मा संलग्न हुने विभिन्न पक्षहरू र ABS मा तिनीहरूको दायित्व र अधिकारबारे प्रस्तुति गर्ने, जसलाई स्रोत सामग्रीमा उपलब्ध गराइएको चित्रले परिस्थितिको चित्रण गर्दछ ।

दोस्रो अभ्यास (ABS प्रक्रियामा भूमिका निर्वाह) पहिलो अभ्यास प्रस्तुत गरेको लगत्तै दोस्रो अभ्यास शुरू गर्ने । ABS को पोस्टर (चित्र नं. ९) ले भूमिका निर्वाह र छलफललाई मुख्य रूपमा केन्द्रित गरेको छ । ABS को पोस्टर सहभागीहरूलाई वितरण गरी त्यसको छोटो व्याख्या गर्ने । भूमिका निर्वाह गर्ने अभ्यासले सहभागीहरूलाई व्यस्त बनाउनुको साथसाथै ABS प्रक्रिया बुझ्न सहयोग गर्दछ । भूमिका निर्वाह गर्दा ABS को विभिन्न संयन्त्रहरूको प्रयोगको अभ्यास गर्न सकिन्छ, जस्तैः PIC र MAT को नमूना खाकाहरू भर्ने कार्य सम्पन्न गर्ने (स्रोत सामग्रीहरूमा उपलब्ध छ) । तर यो अध्यास सहभागीहरूले ABS प्रक्रिया कुन हदसम्म बुझेका छन् भन्ने कुरामा निर्भर हुन्छ । ABS पोस्टर फेरी प्रयोग गरी कानूनी प्रक्रियाको विस्तृत प्रस्तुति, छलफल र स्पष्ट गर्ने विषय जारी राख्ने ABS व्यवस्थाको महत्वपूर्ण अवयव (पक्ष) हरूलाई प्रकाश पार्ने जस्तैः PIC, MAT र ABS । ABS प्रक्रियामा सहमतिको आवश्यकता अवगत गराउन जरुरी हुन्छ । त्यसैले आवश्यक परेमा त्यसलाई प्रकाश पार्नु पर्दछ । ABS को प्रक्रियामा त्यसको संयन्त्र र सहमतिहरूको विषयमा विस्तृत छलफल पछिल्लो सत्रमा गरीने कुरा सहभागीहरूलाई सम्झाउने ।

यस सत्रको लागि ABS को संयन्त्र र अन्य स्रोत सामग्रीहरू स्रोत खण्ड (Section) मा उपलब्ध गराएको कुरा सहभागीहरूलाई जानकारी गराउने ।

कार्यक्रम

कार्यक्रम १: अभ्यास - ABS मा संलग्न पक्षहरूको नक्शांकन

समय: ४५ मिनेट

लक्ष्य

ABS को जैविक खोजी प्रक्रियामा संलग्न विभिन्न पक्षहरूबारे सहभागीको सोचाई र ज्ञानको समीक्षा गर्ने ।

- सहभागीहरूले ABS प्रक्रियामा संलग्न पक्षहरूबारेको बुझाइमा प्रकाश पार्ने ।
- सहभागीहरूले ABS प्रक्रियामा संलग्न विभिन्न पक्षहरूबारे थाहा पाउने ।
- सहभागीहरूले ABS प्रक्रियामा संलग्न विभिन्न पक्षहरूको दायित्व, अधिकार, भूमिका र जिम्मेवारीहरूबारे बुझ्ने ।

प्रशिक्षण विधि

व्यक्ति विशेष अभ्यास र संलग्न पक्षहरूको नक्शांकन चित्रको समीक्षा

प्रशिक्षण सामग्रीहरु

फ्लिपचार्ट, मार्कर कलम, टेप, बोर्ड, संलग्न पक्षहरूको चित्र

चरण

पहिलो चरण : बोर्डमा फ्लिपचार्ट टाँस्ने ।

दोस्रो चरण : फ्लिपचार्टको बीचमा 'संलग्न पक्षहरू' लेख्ने ।

तेस्रो चरण : कुनै सहभागीलाई फ्लिपचार्टमा लेख्न स्वयम्सेवक भइ आउन अनुरोध गर्ने ।

चौंथो चरण : ABS प्रक्रियामा संलग्न पक्षहरू पहिचान गर्न सहभागीहरूलाई अनुरोध गर्ने र स्वयम्सेवक सहभागीले त्यसलाई फ्लिपचार्टमा लेख्ने ।

ABS सरोकारवालाहरु

? ?

पाँचौं चरण : सबै संलग्न पक्षहरूको नक्शांकन हुन्छ त्यसपछि कम्तीमा दश जना सहभागीहरूले संलग्न पक्षहरूबारे सुझाव गर्ने । प्रस्तुति जारी राख्ने र छलफल खुल्ला गर्ने ।

छैठौं चरण : संलग्न पक्षहरूको नक्शांकन चित्रलाई फ्लिपचार्टमा पिनद्वारा टाँस्ने ।

सातौं चरण : प्रस्तुति गर्नुअघि आवश्यकता अनुसार स्पष्ट गर्नको लागि छोटो छलफल गर्ने ।

कार्यक्रम २: ABS मा संलग्न पक्षहरुको दायित्व र अधिकारबारे प्रस्तुति

कार्यक्रम ३: अभ्यास - 'गरेर सिक्ने' ABS प्रक्रियाको भूमिका निर्वाह

समय: ४५ मिनेट

लक्ष्य

भूमिका निर्वाहद्वारा ABS प्रक्रिया बुझ्न सहभागीलाई सहयोग गर्ने ।

- सहभागीहरूले भूमिका निर्वाहद्वारा ABS प्रक्रिया सिक्ने छन् ।
- सहभागीहरूले ABS प्रक्रियाको अवयव पक्ष र प्रक्रियामा संलग्न पक्षहरू बुझ्न सक्ने छन् ।
- सहभागीहरूले ABS प्रक्रियामा संलग्न विभिन्न पक्षहरूको दायित्व, भूमिका, अधिकार र जिम्मेवारी बुझ्न सक्ने छन् ।
- सहभागीहरू ABS प्रक्रियामा कहाँ र किन सहमति आवश्यक पर्छ भन्ने कुरा पहिचान गर्न सक्षम हुने छन् ।

प्रशिक्षण विधि

समूह छलफल र ABS पोस्टरको समीक्षा

प्रशिक्षण सामग्री

ABS को पोस्टर, फ्लिपचार्ट, मार्कर कलम, टेप, बोर्ड

चरणहरू

पहिलो चरण सहभागीहरूलाई चार समूहमा विभाजन गर्ने,
दोस्रो चरण अभ्यासको लक्ष्य परिचित गराउने,
तेस्रो चरण समूहमा आफ्नो भूमिका वितरण गर्नेः
- **पहिलो समूह** कम्पनीको प्रतिनिधिहरू
- **दोस्रो समूह** जिम्मेवार आधिकारिक एकाइ/सरकारी प्रतिनिधिहरू
- **तेस्रो समूह** समुदायको प्रतिनिधिहरू/जैविक विविधता व्यवस्थापन समिति
- **चौथो समूह** दर्शकहरू

चौंथो चरण अभ्यासको बेला प्रत्येक समूहले निर्वाह गर्नु पर्ने भूमिका जानकारी गराउने,
पाँचौं चरण समूहहरूले आ-आफ्नो भूमिका जान्नको लागि ABS पोस्टरमा क्रमबद्ध तरिकाले लेखिएको कुराहरू हेर्न, समूहहरूलाई अनुरोध गर्ने,
छैठौं चरण प्रत्येक समूहले निर्वाह गर्नु पर्ने भूमिका र कार्यहरूमा सल्लाह दिने,
सातौं चरण स्रोत सामग्रीमा उपलब्ध गराइएको उपयुक्त PIC र MAT को फारमहरू सम्बन्धित समूहहरूलाई वितरण गर्ने,
आठौं चरण भूमिका निर्वाहको लागि तयार रहन समूहहरूलाई कम्तिमा दश मिनेट समय दिने,
नवौं चरण समूहहरू तयार भइसकेपछि भूमिका निर्वाह गर्ने अभ्यास शुरू गर्ने,
दशौं चरण समूहहरूले निर्वाह गरेको भूमिका प्रशिक्षक र दर्शकहरूले होसियारी साथ हेर्ने,
एघारौं चरण भूमिका निर्वाह अभ्यास समाप्त भएपछि छलफल शुरू गर्ने,
बाह्रौं चरण भूमिका निर्वाहबाट आएको प्रतिफल फ्लिपचार्टमा रेकर्ड गर्ने ।

कार्यक्रम ४ः ABS को कानूनी प्रक्रियामा प्रस्तुति

ABS प्रक्रियालाई बिस्तृत रूपमा वर्णन गर्न भूमिका निर्वाह अभ्यासबाट प्राप्त परिणामको प्रयोग गर्ने । यसलाई पावर प्वाइन्ट अर्थात् ABS पोस्टर र संयन्त्रको साथै भूमिका निर्वाहको जानकारीबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । अर्को सत्रमा प्रवेश गर्ने समयभन्दा अगाडि स्पष्ट पार्नु पर्ने विषयमा छलफल जारी राख्ने ।

कार्यविधिमा संलग्न सरोकारवालाहरु

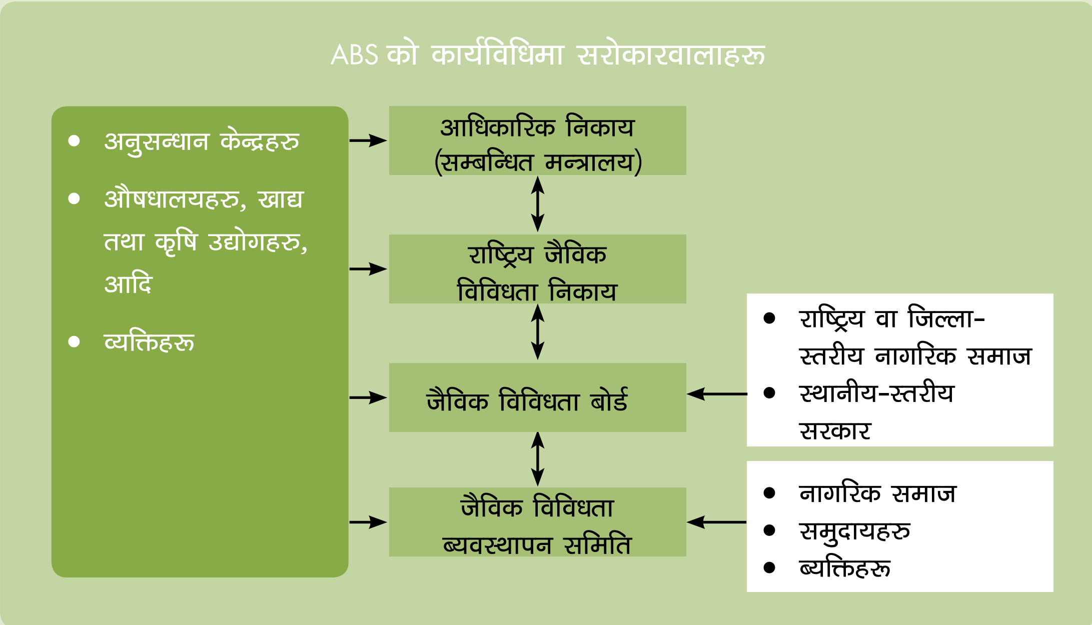

पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) को सामान्य कानूनी प्रक्रियाहरू

ABS को सामान्य कार्यविधि, स्रोत प्रदायक र स्रोतमा पहुँच प्राप्त गर्ने पक्षहरूको कानूनी जिम्मेवारी र भूमिका तथा सम्झौता प्रक्रियामा परम्परागत ज्ञान भएकाहरूको भूमिका र अधिकारबारे अनिवार्य रूपमा जान्नु आवश्यक हुन्छ । चित्र ८ मा प्रस्तुत गरिएको छ । आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच खोज्ने पक्षहरूले आनुवंशिक स्रोत प्रदायक पक्ष र परम्परागत ज्ञान भएको पक्षहरूबाट पूर्व सूचित अनुमति लिनु पर्दछ । पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँडको सम्झौता दुई पक्षको आपसी समझदारीमा Mutually Agreed Terms (MAT) आधारित हुनु पर्दछ, चित्र ९ (ABS पोस्टर) मा धेरैजसो पूर्वी हिमाली मुलुकहरूको लागि आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको साधारण कानूनी प्रक्रियाहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र ९ मा ABS पोस्टरद्वारा ABS प्रक्रियाको चरणबद्ध विधिहरू प्रस्तुत गरिएको छ । प्रत्येक चित्रले क्रमबद्ध रूपमा प्रत्येक चरणलाई व्याख्या गर्दछ । विस्तृत विधिहरू चरणबद्ध तरिकाले निम्न अनुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ:

चित्र नं. ८: पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँडको प्रक्रिया

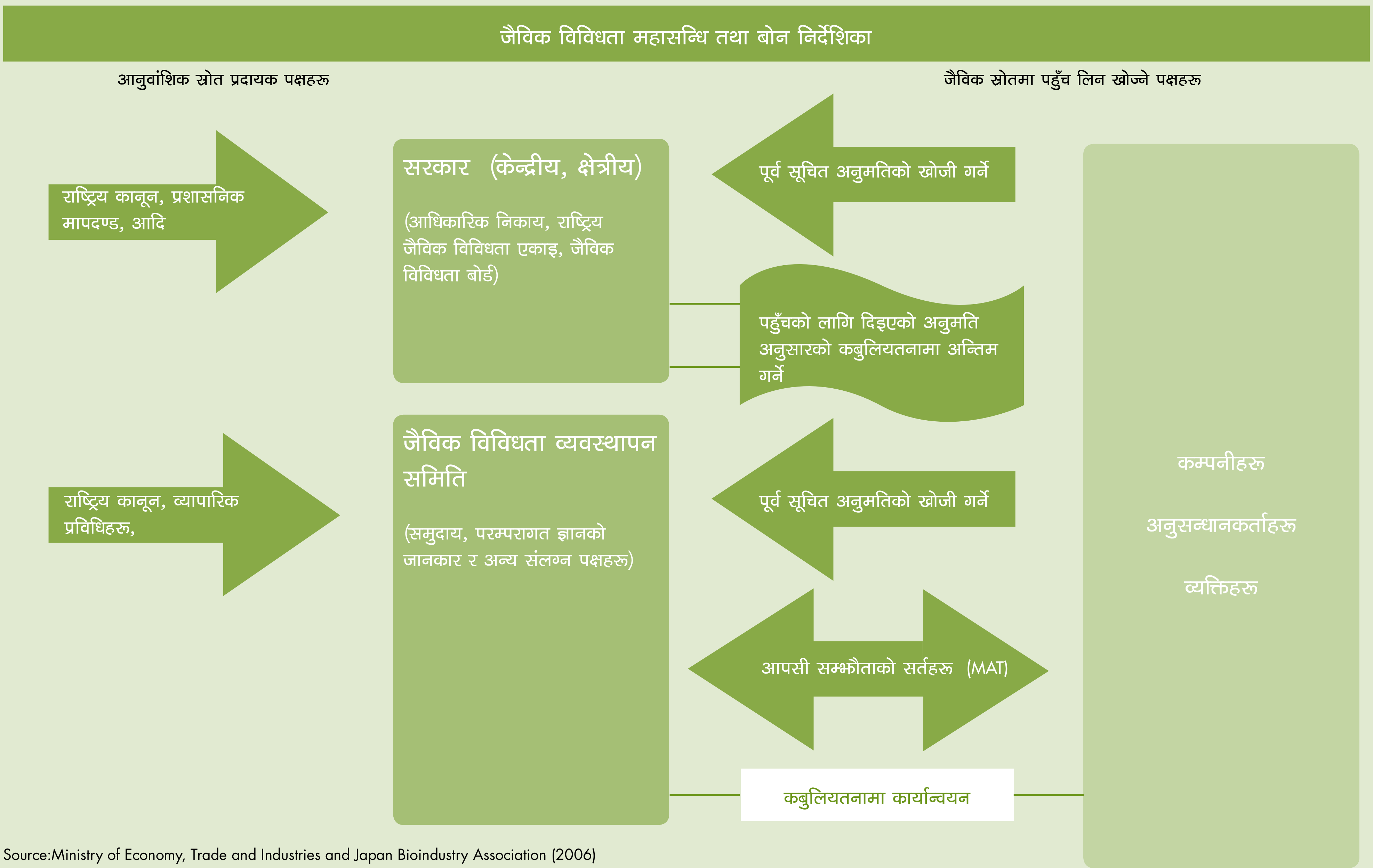

Source:Ministry of Economy, Trade and Industries and Japan Bioindustry Association (2006)

चित्र ९: आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको सामान्य कानूनी प्रक्रिया ।

आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडको विभिन्न चरणहरू

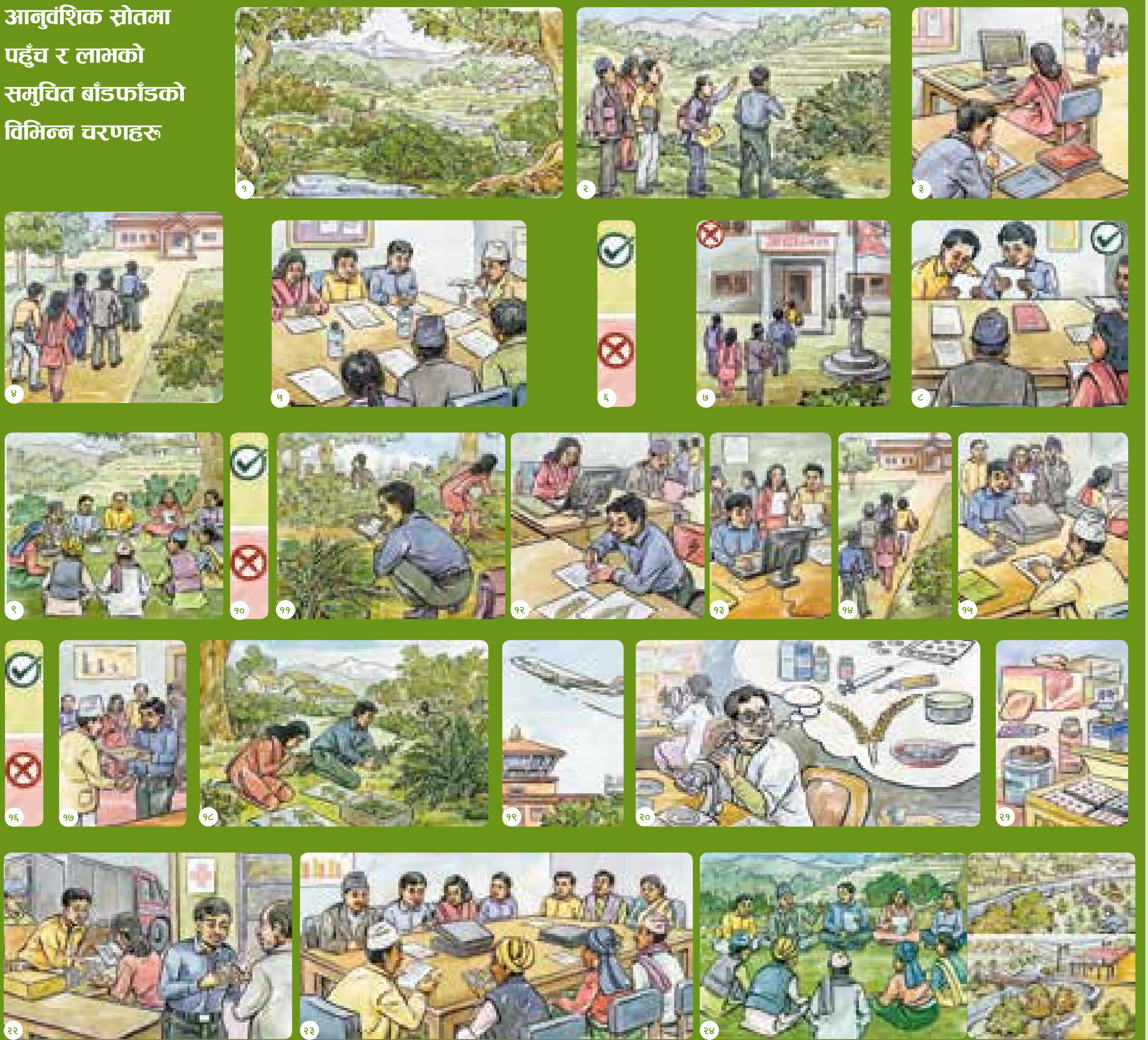

चित्र नं १ र २: कम्पनीहरुको जैविक खोजी गर्ने प्रतिनिधिहरू मूल्यवान् आनुवंशिक स्रोतहरू Y मुलुकको X गाउँमा पाइन्छ भन्ने कुरामा सुसूचित छन् । तिनीहरुले जैविक खोजी गर्न आफ्नो जिज्ञाशा प्रकट गर्छन् ।

चित्र नं ३: जैविक पक्ष Y मुलुकको आधिकारिक एकाइबाट पूर्व अनुमतिको खोजी गर्छन् ।

चित्र नं ४ र ५: खोजी गर्ने पक्षले Y मुलुकको लागि दिनु पर्ने पूर्व सूचित अनुमतिको आवेदनको फारम उपलब्ध गर्छन् र आवेदन फारम भरेर मुलुकको जैविक विविधता एकाइको कार्यालयमा बुझाउँछन् । कानूनले तोकेको समयभित्र कार्यालयको सबै औपचारिक प्रक्रियाहरू पूरा भएपछि जैविक विविधता एकाइको कार्यालयले अन्तिम निर्णय सुनाउँछ ।

चित्र नं ६, ७, र ८: आधिकारिक एकाइले आफ्नो निर्णय आवेदनकर्तालाई भयो वा भएन भनि जानकारी गराउँछ । यदि निर्णय भएन भने, जैविक खोजी गर्ने पक्षले निर्णयलाई पुनरावोलकन गरि पाउँ भनि निवेदन दिन सक्नेछन् । तर यो विभिन्न देश अनुसार फरक हुन सक्छ । यदि आवेदन स्वीकृत भएमा, अन्य कानूनी प्रक्रियाका लागि जैविक खोजी गर्ने पक्षहरुले अग्रीम कदमहरुलाई अगाडि बढाउँछ ।

चित्र नं ९ र १०: Y मुलुकको कानूनी आधारमा जैविक खोजी गर्ने पक्षले त्यस मुलुकको X गाउँको स्रोतमाथिको अधिकार वा ज्ञान भएका समुदायको पम्परागत ज्ञान भएकाहरु, राष्ट्रिय जैविक विविधता बोर्ड, जिल्ला जैविक विविधता बोर्ड र जैविक विविधता व्यवस्थापन समितिसँग पूर्व अनुमति-पत्र लिएको हुनु पर्दछ । त्यसको लागि जैविक खोजी गर्ने पक्षले सोही गाउँमा गएर पूर्व अनुमति-पत्र लिएर आउनु पर्दछ । पूर्व अनुमति-पत्र लिने बेलामा त्यस पक्षबाट सम्बन्धित सरोकारवालाहरुलाई जैविक खोजी कार्ययोजना, जसमा प्रयोगमा ल्याइने स्रोत कुन हो, त्यसलाई के गर्ने र प्राप्त लाभको बाँडफाँड राष्ट्रिय सरकार र समुदायसँग कसरी गर्ने आदि जानकारी दिनु पर्दछ । समुदायहरूले जैविक खोजी गर्ने पक्षसँग तिनीहरुको प्रस्तावनाकोबारेमा प्रश्न सोध्न सक्नेछन् । जैविक खोजी गर्ने पक्ष र समुदाय बीच विस्तृत छलफलपछि मात्र समुदायले आवेदनलाई स्वीकार गर्ने वा नगर्ने भनि निर्णय गर्दछ । यदि स्वीकार भएमा जैविक खोजी गर्ने पक्षले मुलुक Y को कानूनी आधारमा रहेर अर्को कदम चाल्न शुरु गर्दछ । तर समुदायले अस्वीकार गरेमा जैविक खोजी गर्ने पक्षले ABS को कानूनी प्रक्रिया अनुरुप अन्य उपायहरु खोज्न थाल्नु पर्दछ ।

नोटः पूर्व अनुमति-पत्र विभिन्न मुलुक अनुसार फरक-फरक हुन्छ । कानून सम्मत पूर्व अनुमति-पत्र छ छैन भनि प्रमाणित वा रूजु गर्नु पर्दछ ।

चित्र नं ११ र १२: जैविक विविधता खोजी गर्ने पक्षले गाउँ X बाट पूर्व अनुमति-पत्रको हरियो संकेत पाउनेछन् । त्यसपछि तिनीहरुले जैविक विविधता र आबद्ध परम्परागत ज्ञानकोबारेमा तथ्यांक संकलन गर्न प्रारम्भिक अनुसन्धान शुरु गर्न सक्छन् । तिनीहरुद्वारा वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन (Environmental Impact Assessment) गरी पारिस्थितिकीय प्रणाली र स्थानीय समुदायमा पर्ने सक्ने सम्भाव्य असरकोबारेमा जानकारी हासिल गर्नु पर्दछ । Y मुलुकको कानूनी प्रावधान अनुसार वातावरण प्रभाव मूल्यांकन आवश्यक छ वा छैन र कुन अवस्थामा आवश्यक छ भनि निर्देश गर्दछ ।

चित्र नं १३, १४, १५ र १६: जैविक खोजी गर्ने पक्षले प्रारम्भिक अनुसन्धान पूरा गर्दछ । तिनीहरुको अनुसन्धान खोज अनुसार अब त्यस पक्षले पूरा व्यहोराका साथमा अनुसन्धान तथा स्रोतको प्रयोग र लाभको बाँडफाँड गर्ने विधि सहितको योजना तयार गर्नु पर्दछ । यो पूर्ण प्रस्तावना त्यस मुलुक Y को आधिकारिक एकाइमा बुझाइन्छ । केही समयभित्र प्रतिवेदन पुनरावलोकन भएपछि आधिकारीक एकाइले प्रतिवेदन स्वीकार वा अस्वीकार गर्न सक्दछ ।

चित्र नं १७: आधिकारिक एकाइ प्रदायक पक्ष र जैविक खोजी गर्ने पक्ष पहुँच लिने पक्ष बीचको सम्झौता ABS को आपसी सम्झौताको सर्तहरु र MAT को आधारमा गरिन्छ । जब आधिकारिक संस्थालाई चित्त बुझ्छ तब त्यो प्रतिवेदन स्वीकार हुन्छ ।

चित्र नं १८, १९: अब जैविक खोजी गर्ने पक्षले पूरा विवरण सहितको अध्ययन अनुसन्धान Y मुलुकको X गाउँको बारेमा विस्तृत जानकारी हासिल गर्न जैविक विविधता स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने काम गर्दछ । अनुसन्धानको बेलामा लिएको प्रजातिहरुको नमूना त्यही मुलुक Y वा अन्यत्र परम्परागत ज्ञानको आधारमा त्यस प्रजातिमा पाइने गुण तथा रासायनिक तत्त्वहरु जान्न र प्रमाणीकरण गर्न पठाइन्छ ।

चित्र नं २०, २१ र २२: ती बस्तुहरूको पूरा जाँच वा परम्परागत ज्ञानको आधारमा संकलन गरेको विवरण अनुसार कम्पनीहरुले त्यस बस्तुबाट के के उत्पादन गर्न सकिन्छ त्यसको योजना तयार पार्दछ । ती उत्पादनहरुमा औषधि, खाद्य, सौन्दर्यका सामग्री वा अरु पनि हुन सक्दछ । त्यसपछि तिनीहरुको पहुँचमा भएको आनुवंशिक स्रोत कसरी प्रशोधन गरिन्छ भनि एउटा व्यापारिक योजना तयार गरिन्छ । त्यसपछि त्यो उत्पादन प्रशोधन भई बजारमा बिक्री गरिन्छ र मुनाफा पनि गरिन्छ ।

चित्र नं २३ र २४: त्यसपछि जैविक खोजी पक्ष कम्पनी र Y मुलुकको आधिकारिक एकाइ बीच MAT को आधारमा दुई पक्षीय सम्झौता गरिन्छ । लाभको समुचित बाँडफाँडको योजना अनुसार त्यो कम्पनीले जुन मुलुक वा समुदायसँग लाभको समुचित बाँडफाँड आर्थिक जस्तैः राजश्व वा सिधै रकम भुक्तानीको रुपमा वा प्राविधिक ज्ञानको आदान-प्रदान आदिको रुपमा गर्नु पर्दछ । यदि कम्पनीहरुले मुनाफा गर्छन् भने, त्यो मुनाफा Y मुलुकको सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने आधिकारिक एकाइसंग पनि वितरण गर्नु पर्दछ र Y मुलुकको कानूनी प्रावधान अनुसार त्यो आधिकारिक एकाइले X गाउँको स्रोतमाथि पहुँच हुने र परम्परागत ज्ञान भएका समुदायहरुमा लाभ बाँडफाँड गर्दछ । लाभ पाएका समुदायहरुले प्राप्त रकम कसरी प्रयोग गर्ने भनि निर्णय गर्दछ ।

ABS पोस्टरः आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडको विभिन्न चरणहरू

चित्र ९ मा ABS पोस्टरद्वारा ABS प्रक्रियाको चरणबद्ध विधिहरू प्रस्तुत गरिएको छ । प्रत्येक चित्रले क्रमबद्ध रूपमा प्रत्येक चरणलाई व्याख्या गर्दछ । विस्तृत विधिहरू चरणबद्ध तरिकाले निम्न अनुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ:

चित्र नं १ र २

कम्पनीहरूको जैविक खोजी गर्ने प्रतिनिधिहरू मूल्यवान् आनुवंशिक स्रोतहरू Y मुलुकको X गाउँमा पाइन्छ भन्ने कुरामा सुसूचित छन् । तिनीहरूले जैविक खोजी गर्न आफ्नो जिज्ञाशा प्रकट गर्छन् ।

चित्र नं ३

जैविक पक्ष Y मुलुकको आधिकारिक एकाइबाट पूर्व अनुमतिको खोजी गर्छन् ।

चित्र नं ४ र ५

खोजी गर्ने पक्षले Y मुलुकको लागि दिनु पर्ने पूर्व सूचित अनुमतिको आवेदनको फारम उपलब्ध गर्छन् र आवेदन फारम भरेर मुलुकको जैविक विविधता एकाइको कार्यालयमा बुझाउँछन् । कानूनले तोकेको समयभित्र कार्यालयको सबै औपचारिक प्रक्रियाहरू पूरा भएपछि जैविक विविधता एकाइको कार्यालयले अन्तिम निर्णय सुनाउँछ ।

चित्र नं ६, ७ र ८

आधिकारिक एकाइले आफ्नो निर्णय आवेदनकर्तालाई भयो वा भएन भनि जानकारी गराउँछ । यदि निर्णय भएन भने, जैविक खोजी गर्ने पक्षले निर्णयलाई पुनरावलोकन गरी पाउँ भनि निवेदन दिन सक्नेछन् । तर यो विभिन्न देश अनुसार फरक हुन सक्छ । यदि आवेदन स्वीकृत भएमा, अन्य कानूनी प्रक्रियाका लागि जैविक खोजी गर्ने पक्षहरूले अग्रीम कदमहरूलाई अगाडि बढाउँछ ।

चित्र नं ९ र १०

Y मुलुकको कानूनी आधारमा जैविक खोजी गर्ने पक्षले त्यस मुलुकको X गाउँको स्रोतमाथिको अधिकार वा ज्ञान भएका समुदायको पम्परागत ज्ञान भएकाहरू, राष्ट्रिय जैविक विविधता बोर्ड, जिल्ला जैविक विविधता बोर्ड र जैविक विविधता व्यवस्थापन समितिसँग पूर्व अनुमति-पत्र लिएको हुनु पर्दछ । त्यसको लागि जैविक खोजी गर्ने पक्षले सोही गाउँमा गएर पूर्व अनुमति-पत्र लिएर आउनु पर्दछ । पूर्व अनुमति-पत्र लिने बेलामा त्यस पक्षवाट सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई जैविक खोजी कार्ययोजना जसमा प्रयोगमा ल्याइने स्रोत कुन हो, त्यसलाई के गर्ने र प्राप्त लाभको बाँडफाँड राष्ट्रिय सरकार र समुदायसँग कसरी गर्ने आदि जानकारी दिनु पर्दछ । समुदायहरूले जैविक खोजी गर्ने पक्षसँग तिनीहरूको प्रस्तावनाकोबारेमा प्रश्न सोध्न सक्नेछन् । जैविक खोजी गर्ने पक्ष र समुदाय बीच बिस्तृत छलफलपछि मात्र समुदायले आवेदनलाई स्वीकार गर्ने वा नगर्ने भनि निर्णय गर्दछ । यदि स्वीकार भएमा जैविक खोजी गर्ने पक्षले मुलुक Y को कानूनी आधारमा रहेर अर्को कदम चाल्न शुरू गर्दछ । तर समुदायले अस्वीकार गरेमा जैविक खोजी गर्ने पक्षले ABS को कानूनी प्रक्रिया अनुरूप अन्य उपायहरू खोज्न थाल्नु पर्दछ ।

नोट: पूर्व अनुमति-पत्र विभिन्न मुलुक अनुसार फरक-फरक हुन्छ । कानून सम्मत पूर्व अनुमति-पत्र छ छैन भनि प्रमाणित वा रूजु गर्नु पर्दछ ।

चित्र नं ११ र १२

जैविक विविधता खोजी गर्ने पक्षले गाउँ X बाट पूर्व अनुमति-पत्रको हरियो संकेत पाउनेछन् । त्यसपछि तिनीहरूले जैविक विविधता र आबद्ध पम्परागत ज्ञानकोबारेमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न प्रारम्भिक अनुसन्धान शुरू गर्न सक्छन् । तिनीहरूद्वारा वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन (Environmental impact assessment) गरी पारिस्थितिकीय प्रणाली र स्थानीय समुदायमा पर्ने

सक्ने सम्भाव्य असरकोबारेमा जानकारी हासिल गर्नु पर्दछ । Y मुलुकको कानूनी प्रावधान अनुसार वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन आवश्यक छ वा छैन र कुन अवस्थामा आवश्यक छ भनि निर्देश गर्दछ ।

चित्र नं १३, १४ र १५

जैविक खोजी गर्ने पक्षले प्रारम्भिक अनुसन्धान पूरा गर्दछ । तिनीहरूको अनुसन्धान खोज अनुसार अब त्यस पक्षले पूरा व्यहोराका साथमा अनुसन्धान तथा स्रोतको प्रयोग र लाभको बाँडफाँड गर्ने विधि सहितको योजना तयार गर्नु पर्दछ । यो पूर्ण प्रस्तावना त्यस मुलुक Y को आधिकारिक एकाइमा बुझाइन्छ । केही समयभित्र प्रतिवेदन पुनरावलोकन भएपछि आधिकारिक एकाइले प्रतिवेदन स्वीकार वा अस्वीकार गर्न सक्दछ ।

चित्र नं १७

आधिकारिक एकाइ प्रदायक पक्ष र जैविक खोजी गर्ने पक्ष पहुँच लिने पक्ष बीचको सम्झौता ABS को आपसी सम्झौताको सर्तहरू र MAT को आधारमा गरिन्छ । जब आधिकारिक संस्थालाई चित्त बुझ्छ तब त्यो प्रतिवेदन स्वीकार हुन्छ ।

चित्र नं १८, १९

अब जैविक खोजी गर्ने पक्षले पूरा विवरण सहितको अध्ययन अनुसन्धान Y मुलुकको X गाउँको बारेमा बिस्तृत जानकारी हासिल गर्न जैविक विविधता स्रोत र आबद्ध पम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने काम गर्दछ । अनुसन्धानको बेलामा लिएको प्रजातिहरूको नमूना त्यही मुलुक Y वा अन्यत्र परम्परागत ज्ञानको आधारमा त्यस प्रजातिमा पाइने गुण तथा रासायनिक तत्त्वहरू जान्न र प्रमाणीकरण गर्न पठाइन्छ ।

चित्र नं २०, २१ र २२

ती बस्तुहरूको पूरा जाँच वा परम्परागत ज्ञानको आधारमा सङ्कलन गरेको विवरण अनुसार कम्पनीहरूले त्यस बस्तुबाट के के उत्पादन गर्न सकिन्छ त्यसको योजना तयार पार्दछ । ती उत्पादनहरूमा औषधि, खाद्य, सौन्दर्यका सामग्री वा अरु पनि हुन सक्दछ । त्यसपछि तिनीहरूको पहुँचमा भएको आनुवंशिक स्रोत कसरी प्रशोधन गरिन्छ भनि एउटा व्यापारिक योजना तयार गरिन्छ । त्यसपछि त्यो उत्पादन प्रशोधन भई बजारमा बिक्री गरिन्छ र मुनाफा पनि गरिन्छ ।

चित्र नं. २३ र २४

त्यसपछि जैविक खोजी पक्ष कम्पनी र Y मुलुकको आधिकारिक एकाइ बीच MAT को आधारमा दुई पक्षीय सम्झौता गरिन्छ । लाभको समुचित बाँडफाँडको योजना अनुसार त्यो कम्पनीले जुन मुलुक वा समुदायसँग लाभको समुचित बाँडफाँड आर्थिक जस्तै: राजश्व वा सिधै रकम भुक्तानीको रूपमा वा प्राविधिक ज्ञानको आदान-प्रदान आदिको रूपमा गर्नु पर्दछ ।

यदि कम्पनीहरूले मुनाफा गर्छन् भने, त्यो मुनाफा Y मुलुकको सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने आधिकारिक एकाइसंग पनि वितरण गर्नु पर्दछ र Y मुलुकको कानूनी प्रावधान अनुसार त्यो आधिकारिक एकाइले X गाउँको स्रोतमाथि पहुँच हुने र परम्परागत ज्ञान भएका समुदायहरूमा लाभ बाँडफाँड गर्दछ । लाभ पाएका समुदायहरूले प्राप्त रकम कसरी प्रयोग गर्ने भनि निर्णय गर्दछ ।

ABS साधनको समीक्षा तथा प्रयोग

ABS वा जैविक खोजीको प्रक्रियाहरूको विभिन्न अङ्गहरू केही अप्ठचारो पनि हुन सक्दछन् । प्रत्येक अङ्गहरूको नियमन दुबै प्रदायक र पहुँच लिने पक्ष तथा परम्परागत ज्ञान भएकाहरूको संलग्नतामा गरिएमा आनुवंशिक स्रोतको प्रयोगकर्ता र परम्परागत ज्ञानसँग आबद्ध रहेकाहरूको बीचमा लाभको समुचित बाँडफाँड स्वच्छ तथा बराबरी वा समानताका आधारमा हुने सुनिश्चत हुन्छ । पहुँचमा लिन चाहने पक्षले पूर्व अनुमति-पत्र अधिकार दिने प्रदायकसँग लिनु पर्दछ । आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच, लाभको समुचित बाँडफाँड तथा प्रयोगको लागि दुबै पक्षहरू बीचमा सम्झौताको आवश्यकता पर्दछ । ती पक्षहरू बीच आपसी सम्झौताको सर्तहरू (MAT) को आधारमा सम्झौता गर्नु पर्दछ । ती विभिन्न पक्षहरू बीच कानूनी, प्रशासनिक र नीतिगत प्रावधानहरू तयार गरि आनुवांशिक स्रोतको प्रयोग र परम्परागत ज्ञानलाई मान्यता दिँदै लाभको न्यायोचित, स्वच्छ र समान बाँडफाँड सुनिश्चित गर्नु पर्दछ ।

ती पक्षहरूको आवश्यकताहरू सुनिश्चित गर्न, क्षेत्र तथा राज्यहरूले आवश्यक पहल गर्न प्रशासनिक मापदण्डहरू बनाउनु पर्छ । केही मुलुकहरूमा मापदण्ड पहिले नै बनिसकेको छ भने कुनै मुलुकहरू मापदण्ड बनाउने प्रक्रियामा छन्, जसभित्र ABS प्रक्रियाको कार्यान्वयनलाई सरल बनाउने विषय सुनिश्चित गर्न र अनुसन्धान तथा व्यापारीकरण उद्देश्यको लागि PIC र Material Transfer Agreement (MTA) सामाग्री स्थानान्तरण सम्झौताको फारमहरू पनि पर्दछन् । भुटान र भारतमा बनाइएको केही साधनहरू यहाँ नमूनाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नमूना १ः अनुसन्धान र स्रोत सङ्कलन अनुमतिका लागि PIC निवेदन नियमावली, भुटानका (मस्यौदा कानून)

शाही भुटान सरकार

राष्ट्रिय जैविक विविधता केन्द्र

वैज्ञानिक अनुसन्धान तथा जैविक स्रोत सङ्कलनको लागि अनुमति निवेदन ढाँचा

कुनै एउटामा चिन्ह लगाउनुस्: ( ) नयाँ निवेदन ( ) अनुमति पहिला लिएको भए सोको नवीकरण ( ) पुरानो अनुमतिमा सुधार गर्नु पर्ने	निवेदनमा नवीकरण गर्नु पर्ने वा केही थपघट गर्नु पर्ने भएमा कति वटा छन् लेख्ने:
मुख्य अनुसन्धानकर्ताको थर र नाम:	मुख्य अनुसन्धानकर्ताको नागरिकता:
मुख्य अनुसन्धानकर्ताको ठेगाना:	मुख्य अनुसन्धानकर्ताको कानूनी अवस्था:
	कार्यालयको फोन नं.:
कुन संस्थाबाट प्रतिनिधित्व गरिएको सोको नाम र ठाउँ:	कार्यालयको फ्याक्स नं.:
	कार्यालयको इमेल:
मुख्य अनुसन्धानकर्ता र संस्थाको थप जानकारी (अन्तिम नाम, पहिलो नाम, फोन नं., फ्याक्स नं., र गर्नु पर्ने कामहरु):	
आयोजनाको नाम:	
अध्ययन गर्नुको उद्देश्य- उद्देश्य र प्रस्ताव गरिएको पहुँचको विषय प्रकार र समयावधि, यसको अनुसन्धात्मक सिकाइ वा व्यापारिक प्रयोजनको लागि, र अन्य अनुसन्धानबाट अपेक्षित प्रयोग:	
सङ्कलन गर्नु पर्ने आनुवंशिक वा जैविक स्रोतको वैज्ञानिक विवरण (जीव वर्गीकरण समूह वा नाम, नमूनाको आकार, परिणाम र प्रस्ताविक सङ्कलन कति पटक गर्ने, आदि समेत संलग्न गर्ने:	
प्रस्तावित शुरु गर्ने मिति (महिना/दिन/वर्ष):	काम समाप्त हुने प्रस्तावित मिति (महिना/दिन/वर्ष):
भुटानभित्र कुन स्थानमा कार्यक्रम गर्ने सोको जानकारी:	

दोश्रो दिन

सङ्कलन कार्य र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको पूर्व सूचित अनुमतिको कार्यलाई सहज बनाउन भुटानभित्र भएको व्यवस्थाबारे जानकारी गराउने, सम्भव भएमा योजना सहयोग गर्ने राष्ट्रिय संस्था, बिज्ञहरू, वैज्ञानिकहरू, विद्यार्थीहरू, स्थलगत कार्यको लागि किसान र किसान समूहहरू:

स्रोत सङ्कलन वा पहुँचको कार्यक्रमहरूबाट वातावरणमा नकारात्मक प्रभाव नपारेको प्रमाणित गर्नु पर्ने:

पहुँचको क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन गर्न प्रमुख अनुसन्धानकर्ताको प्राविधिक र आर्थिक क्षमता वर्णन गर्न (भुटानभित्र वा अन्य स्थानहरूमा पहिले कुनै जैविक स्रोत सङ्कलन गरेको कार्यहरू समावेश गर्ने) (प्रस्तावित बजेट फारम संलग्न गर्ने:

पहुँचको गतिविधिहरूबाट प्राप्त सूचना र उत्पादनहरू सम्बन्धी सम्झौता कुनै विद्यमान वा प्रस्तावित निवेदकहरूसंग भएको छ वा छैन सोको जानकारी उपलब्ध गराउने:

आर्थिक, सामाजिक, प्राविधिक, वैज्ञानिक, वातावरणीय, वा अन्य कुनै फाइदा यस कार्यक्रमले दिन्छ र जसले भुटानलाई पनि थप फाइदा दिन्छ भन्ने छोटो, मध्यम तथा लामो समयसम्म लाभको समुचित बाँडफाँड भुटान र अन्य साझेदारीहरू पनि हुन्छ भन्ने जानकारीको साथै प्रस्तावित लाभको समुचित बाँडफाँडको संयन्त्र र व्यवस्था संलग्न गर्ने:

म यो निवेदनमा लेखिए बमोजिमको कुराहरू सत्य र पूरा छ भनि प्रमाणित गर्न चाहन्छु । म यो पनि मञ्जुर गर्दछु कि जैविक विविधता आधिकारिक एकाइले स्रोत सङ्कलन गर्न दिएको प्रावधानहरूलाई स्वीकार गर्नेछु । यसमा आधिकारिक एकाइको काम सहज गर्न उपयुक्त व्यवस्था, आउने-जाने सम्भाव्य बाटोहरू, सम्भाव्य समय, सामग्री सङ्कलन गरेका प्रकार र परिमाण र सङ्कलन विधिको पहिचान जस्तै: (नमूना, निकाल्न र भण्डारण गर्ने विधि) उल्लेख गर्नु पर्छ । म यो पनि मञ्जुर गर्दछु कि यस सङ्कलनमा लाग्ने सम्पूर्ण खर्च र भुटानको कम्तीमा एक सरकारी कर्मचारीको खर्च पनि व्यहोर्ने छु ।

प्रमुख अनुसन्धानकर्ताको सहि .... मिति ....

थप अनुसन्धानकर्ताको सहि .... मिति ....

थप अनुसन्धानकर्ताको सहि .... मिति ....

प्रमुख अनुसन्धानकर्ताको सहि .... मिति ....

(थप अनुसन्धानकर्ताको सहि भएमा अरु पेज थप्ने वा यसैसाथ संलग्न गर्ने ।)

आधिकारिक एकाइको प्रयोजनको लागि मात्र	पाएको मिति	स्वीकृत दिएको नम्बर

नमूना २: अनुसन्धान (भुटान) को लागि PIC अनुमति (नियमको मस्यौदा)

वैज्ञानिक अनुसन्धान र स्रोत सङ्कलन अनुमति यो अनुमति निम्न लिखित साधारण तथा खास अवस्था अनुरूप प्रदान गरिने छ । **शाही भुटान सरकार** **राष्ट्रिय जैविक विविधता केन्द्र**	अनुसन्धान नं.: अनुमति नं.: शुरू गर्ने मिति: अविधि समाप्त हुने मिति: COOP सम्झौता नं.: बैकल्पिक आरक्ष कोड नं.:
प्रमुख अनुसन्धानकर्ताको नाम र सम्पर्क:	
प्रतिनिधित्व गर्ने संस्थाको नाम:	
थप अनुसन्धानकर्ताहरूको नाम:	
आयोजनाको शीर्षक:	
शिफारिस गर्ने आरक्ष वा भुटान सरकारको सरकारी कर्मचारी (नाम र पद): .... नाम मिति	(जाँच गर्ने समीक्षा गर्ने) सङ्कलन व्यवस्थापकको शिफारिस .... नाम मिति
स्वीकृत गर्ने सरकारी कर्मचारी नाम र पद: स्वीकृत मिति: म, माथि लेखिएका सबै सर्त वा प्रतिबन्धहरू यस अनुमति-पत्रमा भने बमोजिम मान्न तयार छु । प्रमुख अनुसन्धानकर्ताले हस्ताक्षर नगरेसम्म वैधानिक वा मान्यता हुने छैन)	हुन्छ .... हुँदैन ....
प्रमुख अनुसन्धानकर्ताको हस्ताक्षर मिति	

यो अनुमति र संलग्न सर्त र प्रतिबन्धहरूलाई अनुसन्धान गर्न दिइएको आधिकारिक क्षेत्रमा सधैं साथमा राखी हिड्नु पर्दछ ।

नमूना ३: जैविक स्रोत र परम्परागत ज्ञानमा पहुँचको लागि PIC निवेदन (भारत)

भारत सरकार

राष्ट्रिय जैविक विविधता प्राधिकरण

फारम १ (नियम १४ हेर्नु होला)

जैविक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानमा पहुँचको लागि निवेदनको फारम

भाग क

- i) आवेदकको पूर्ण विवरण
- ii) नाम
- iii) स्थायी ठेगाना
- iv) सम्पर्क व्यक्ति वा प्रतिनिधि भए त्यसको ठेगाना
- v) संस्थाको विवरण (यदि व्यक्तिगत भएमा सोको पूरा विवरण) (आवश्यक प्रमाणको लागि आधिकारिक कागजहरू संलग्न गर्ने)
- vi) कामको विवरण
- vii) वार्षिक खर्च विवरण (अमेरिकी डलरमा)

२ कुन किसिमको जैविक स्रोतमा पहुँच खोजको र त्यससँग सम्बन्धित ज्ञानको अभिलेख कसरी राख्ने भन्नेबारेमा बिस्तृत र स्पष्ट जानकारी

- क) जैविक स्रोतको पहिचान (वैज्ञानिक नाम) र त्यसको परम्परागत प्रयोग:
- ख) भौगोलिक अवस्थाबारे जानकारी:
- ग) परम्परागत ज्ञानको (मौखिक वा अभिलेख) राखिने विवरण र प्रकार:
- घ) परम्परागत ज्ञान भएका व्यक्ति वा समुदायको विवरण:
- ङ) कति मात्रामा स्रोत सङ्कलन गरिन्छ (दिइएको समयावधिभित्र):
- च) समयावधि किटान भएको समयसम्म कति जैविक स्रोत निकालिन्छ:
- छ) अनुमति प्राप्त व्यक्तिको नाम र नम्वर:
- ज) आवेदकको स्रोत निकाल्ने उद्देश्य, प्रकार र अनुसन्धानको समयावधि, व्यापारी प्रयोजन गरिन्छ भने केको लागि वा के प्रशोधन, कहाँ हुन्छ सोको जानकारी आवेदकले दिने:
- झ) यदि जैविक स्रोतमाथि कुनै नकारात्मक प्रभाव पर्छ वा जटिलता उत्पन्न हुन्छ भने सोको जानकारी:

३ जैविक अनुसन्धान र विकास कार्यमा संलग्न हुने राष्ट्रिय संस्थाको बिस्तृत जानकारी,

४ जैविक स्रोतहरूमा कसरी पहुँच पुऱ्याइन्छ त्यसको प्रारम्भिक गन्तव्य स्थान र कुन क्षेत्रमा अनुसन्धान तथा विकास कार्यक्रम गरिन्छ सोको जानकारी,

५ अभिलेख गर्दा प्राप्त हुने आर्थिक तथा अन्य फाइदा, जैविक स्रोतमाथिको मौलिक ज्ञानको अधिकार र प्राप्त ज्ञानबाट आवेदक वा देशमा हुने थप लाभबारे जानकारी,

६ जैविक प्राविधिक ज्ञान, वैज्ञानिक, सामाजिक वा अन्य कुनै लाभ जैविक विविधता स्रोत र ज्ञानबाट लिन सकिन्छ वा अनुसन्धानकर्तालाई वा देशलाई थप लाभ हुन्छ सोको जानकारी,

७ भारत वा त्यहाँको समुदायले यस अनुसन्धानबाट प्राप्त जानकारी वा जैविक स्रोत वा परम्परागत ज्ञानबाट प्राप्त लाभ अनुमानित कति हुन्छ आँकडा गर्ने,

८ लाभ बाँडफाँडको प्रस्तावित प्राविधिक तरिका र व्यवस्थापन पक्षहरू प्रस्तुत गर्ने,

९ महत्वपूर्ण अन्य कुनै जानकारी भए समावेश गर्ने ।

भाग ख

घोषणापत्र

म वा हामी, घोषणा गर्छौं कि:

- जैविक स्रोत सङ्कलन गर्दा स्रोतको दीगोपनमा कुनै नकारात्मक प्रभाव पर्दैन,
- जैविक स्रोत सङ्कलन गर्दा वातावरणमा नकारात्मक असर पुऱ्याउँदैनौं,
- जैविक स्रोत सङ्कलन गर्दा पारिस्थितिकीय प्रणालीमा कुनै जोखिमता ल्याउन दिदैंनौं,
- जैविक स्रोत सङ्कलन गर्दा त्यहाँको समुदायहरूमा नकारात्मक प्रभाव हुन दिदैनौं ।

म वा हामीले निवेदनमा दिइएका जानकारी सबै साँचो र तथ्य छ, म वा हामीले गलत वा भूठो जानकारी पेश गरेको ठहर हुन आएमा त्यसको जिम्मेवार बहन गर्दछौं ।

हस्ताक्षर:

नाम:

पद:

ठेगाना:

मिति:

नमूना ४: परम्परागत ज्ञानमा पहुँच र स्रोतको स्थानीय प्रयोगबारे अभिलेख राख्न अनुमति लिन आवश्यक पर्ने PIC निवेदन (भुटान) (नियमावलीका मस्यौदा)

शाही भुटान सरकार

कृषि मन्त्रालय

परम्परागत ज्ञान तथा स्थानीय स्रोतको प्रयोग बारे अभिलेख गर्ने निवेदन

(सबै जानकारीहरू Dzongkha वा अग्रेजीमा उपलब्ध गराउनु पर्नेछ । थप पेज चाहिएमा थप्न सकिने छ)

<table>
<tr><td>कुनै एउटामा चिन्ह लगाउनुस्:
[ ] नयाँ निवेदन
[ ] पूर्व अनुमति लिएको भए सोको पुन: आवेदन
[ ] पुरानो अनुमतिमा सुधार गर्नु पर्ने</td><td>निवेदनमा पुन: नवीकरण गर्नु पर्ने वा केही थपघट गर्नु पर्ने भएमा कति वटा छन् लेख्ने:</td></tr>
<tr><td>मुख्य अनुसन्धानकर्ताको थर र नाम:</td><td>मुख्य अनुसन्धानकर्ताको नागरिकता:</td></tr>
<tr><td rowspan="2">मुख्य अनुसन्धानकर्ताको ठेगाना:</td><td>मुख्य अनुसन्धानकर्ताको कानूनी अवस्था:</td></tr>
<tr><td>कार्यालयको फोन नं.:</td></tr>
<tr><td rowspan="2">कुन संस्थाबाट प्रतिनिधित्व गरिएको सोको नाम र ठेगाना:</td><td>कार्यालयको फ्याक्स नं.:</td></tr>
<tr><td>कार्यालयको इमेल:</td></tr>
<tr><td colspan="2">मुख्य अनुसन्धानकर्ता र संस्थाको जानकारी उपलब्ध गराउने (अन्तिम नाम, पहिलो नाम, फोन नं., फ्याक्स नं., र गर्नु पर्ने कामहरू):</td></tr>
<tr><td colspan="2">आयोजनाको नाम:</td></tr>
<tr><td colspan="2">अनुसन्धानको उद्देश्य (उद्देश्य, फिल्डमा पहुँच बढाउने क्रियाकलाप, अनुसन्धानको प्रकार, समयावधि, त्यसको अनुसन्धात्मक सिकाइ वा व्यापारीक प्रयोजनको लागि, र अन्य अनुसन्धानबाट हुने प्रयोग):</td></tr>
<tr><td colspan="2">विषयगत जानकारी वा परम्परागत ज्ञानको अभिलेख (समुदायको पहिचान वा नाम, भौगोलिक स्थान वा ठेगाना, जैविक विविधतामा वा आनुवंशिक स्रोतमाथिको परम्परागत ज्ञानको प्रकार):</td></tr>
<tr><td>कहिले शुरू गर्ने मिति (महिना, दिन, वर्ष):</td><td>काम समाप्त हुने मिति (महिना, दिन, वर्ष):</td></tr>
<tr><td colspan="2">भुटानभित्र अनुसन्धान गर्ने स्थानको जानकारी:</td></tr>
</table>

भुटानसँग तथ्यांक सङ्कलन गर्न तथा पूर्व अनुमति-पत्र लिन सहकार्य गर्ने संस्थाको कामलाई सजिलो बनाउन गरिएका जानकारी समावेश गर्नु पर्ने (कार्यक्रम, यदि उपलब्ध भएमा सहयोग गर्ने राष्ट्रिय संस्था, विज्ञ, विद्यार्थी, किसान र किसान समूह (फिल्डमा समावेश छन् भने), पछि गर्ने कार्यक्रमहरू र प्रयोग गर्ने विधिहरूले परम्परागत ज्ञानको मौलिकताको गोपनीयता संरक्षण गर्नेछ):

स्रोत सङ्कलन वा पहुँच पुऱ्याउन गरिएका कार्यक्रमहरूले वातारणमा नकारात्मक प्रभाव नहुने प्रमाणित गर्नु पर्ने:

यो कार्य गर्न मुख्य अनुसन्धानकर्ताको प्राविधिक वा आर्थिक क्षमता विवरण दिने (पहिला परम्परागत ज्ञानको र सम्बन्धित जैविक स्रोत (बोट बिरुवाको अन्तरसम्बन्धीय ज्ञान), अनुसन्धान, भुटान वा अन्यत्र भएको भए (छुट्टै आर्थिक प्रस्तावना फारममा संलग्न गरिनु पर्ने):

सूचना वा कुनै निवेदकहरू बीच सूचना आदान-प्रदान वा प्रयोग भएका प्रस्तावित सम्झौता र कार्यक्रमबाट प्राप्त निष्कर्षहरू जानकारी गराउनु पर्ने:

यस कार्यक्रमले आर्थिक, सामाजिक, प्राविधिक, वैज्ञानिक, वातावरणीय, वा अन्य कुनै थप लाभ भुटानलाई दिन्छ भन्ने छोटो, मध्यम तथा लामो समयसम्मको लाभको समुचित बाँडफाँड र त्यसमा अन्य साझेदारीहरू पनि संलग्न छन् भने लाभको समुचित बाँडफाँड व्यवस्था र परिवेश कसरी मिलाइएको छ सोको विस्तृत विश्लेषण गर्ने:

म, यो निवेदनमा लेखिए बमोजिमको कार्यहरू सहि ढङ्गले पूरा गर्छु भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न चाहन्छु । जैविक विविधताको आधिकारिक संस्थाले स्रोत सङ्कलन गर्न दिएको प्रावधानहरूलाई स्वीकार गर्ने छु । यसमा आधिकारिक संस्थाहरूले गर्ने काम सहज गर्नको लागि दिने उपयुक्त व्यवस्था, सङ्कलन लक्ष्य, आउने-जाने सम्भाव्य बाटोहरू, सम्भाव्य समय, सङ्कलन गरेको सामग्रीहरूको किसिम, मात्रा र सामानको पहिचानको विधि (नमूना, निकाल्ने विधि र भण्डारण गर्ने विधि) उल्लेख गर्नु पर्छ । सङ्कलन कार्यमा लाग्ने सम्पूर्ण खर्च र एक सरकारी कर्मचारीको खर्च पनि व्यहोर्न मञ्जुर गर्दछु ।

मुख्य अनुसन्धानकर्ताको हस्ताक्षर: .... मिति: ....

अन्य अनुसन्धानकर्ताको हस्ताक्षर: .... मिति: ....

अन्य अनुसन्धानकर्ताको हस्ताक्षर: .... मिति: ....

मुख्य अनुसन्धानकर्ताको हस्ताक्षर: .... मिति: ....

(थप अनुसन्धानकर्ताको हस्ताक्षर चाहिएमा अरु पृष्ठ थप्ने वा यसैसाथ संलग्न गर्ने)

कार्यालय प्रयोजनको लागि मात्र	प्राप्त मिति	पेश गरेको निवेदन दर्ता नं.:

नमूना ५: जैविक सामग्री ढुवानी गर्ने सम्झौता (MTA) (भुटान) (नियमको मस्यौदा)

शाही भुटान सरकार

जैविक विविधता केन्द्र

जैविक सामग्री ढुवानी गर्ने सम्झौता (BMTA)

१. परिभाषाहरू

प्रदायक: 'प्रदायक' भन्नाले सामग्री उपलब्ध गराउने व्यक्ति वा व्यक्तिहरूलाई बुझाउँदछ । प्रदायकको नाम र ठेगाना:

नाम: .... ठेगाना: ....

प्रापक (पाउने): 'प्रापक' वा पाउने भन्नाले सामग्री पाउने व्यक्तिलाई जनाउँछ । पाउने व्यक्तिको नाम र ठेगाना:

नाम: .... ठेगाना: ....

हस्तान्तरित सामग्री: हस्तान्तरित सामग्री भन्नाले प्रदायकबाट प्रापकलाई हस्तान्तरण गरेको सामग्री भन्ने बुझिन्छ । जसलाई निम्न अनुसार व्याख्या गरिएको छ । ______________________________

____

____

सामग्री: 'सामग्री' भन्नाले अनुसन्धानको नमूनाहरू त्यसको प्रतिलिपि वा प्रतिकृति र निकालिएको बस्तुहरू भन्ने बुझ्नु पर्दछ ।

अनुसन्धानको नमूनाहरू: अनुसन्धानको नमूनाहरू भन्नाले प्रदायकको स्वामित्वमा भएको जैविक सामग्री जसको सङ्कलन शाही भुटान सरकारले जारी गरेको सङ्कलन अनुमतिको अधिनमा प्रदायकलाई भएको सङ्कलन अधिकार सम्झनु पर्दछ । अर्थात् जसको सङ्कलन पहिले भुटानबाट कानूनी रूपमा गर्ने गरेको र अहिले प्रदायकको स्वामित्वमा रहेको सम्झनु पर्दछ ।

प्रतिलिपि वा प्रतिकृति: प्रतिलिपि वा प्रतिकृति भन्नाले कुनै पनि जैविक वा रसायनिक पदार्थ जसले सामाग्रीको अरूपान्तरित अवस्थाको प्रतिलिपिलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । जस्तै: सामग्रीको कोषहरूको वृद्धिबाट निकालिएको पदार्थ वा सूक्ष्म जीवाणु वा बिस्तारित रूप सम्झनु पर्दछ ।

नयाँ रूपमा ल्याइएको बस्तु: सामग्रीलाई रूपान्तरण गरी सोबाट सृजना गरिएको नयाँ गुणहरू भएको पदार्थ जस्तै: DNA को समिश्रित जीव तत्व ।

उत्पादित बस्तु: भुटानबाट पहिलेदेखि प्राप्त गरेको सामग्रीको प्रकृति, नयाँ रूपमा ल्याइएको बस्तु वा अनुसन्धानको नमूनाहरूमा वैज्ञानिक अनुसन्धान गरी विकास गरिएको कुनै पनि व्यापारिक वा अन्य कुनै पनि दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण मानिने बस्तु वा समिश्रण आदिलाई सम्झनु पर्दछ ।

व्यापारिक प्रयोजन: व्यापारिक प्रयोजन भन्नाले मूल्य प्राप्त गर्नको लागि वैज्ञानिक अनुसन्धान, बिक्री, कबुलियती, लायसेन्स वा अन्य कुनै पनि सामग्री, प्रतिलिपि वा रूपान्तरित बस्तु, वैज्ञानिक अनुसन्धानमा त्यस्ता बस्तुहरूको प्रयोगलाई समेत सम्झनु पर्दछ ।

२. यो सम्झौता र अख्तियारीको सर्तनामाहरू

अनुसन्धानका नमूनाहरू र त्यसको प्रकृतिहरूमा शाही भुटान सरकारको स्वामित्व रहन्छ भन्ने कुरा प्रदायक र प्रापकलाई यसैद्वारा जानकारी गराइन्छ । माथि उल्लेख भएको जैविक पदार्थ हस्तान्तरण सम्झौता (BMTA) कार्यान्वयनको दफा १.३ अनुसार कुनै खास सामग्री प्रदायकले प्रापकलाई हस्तान्तरण गर्न सक्ने अख्तियारी प्रदायकलाई दिएको छ ।

हस्तान्तरित सामग्रीमा प्रापक मञ्जुर गर्न चाहन्छ कि:

(क) हस्तान्तरित सामग्रीहरू भुटानबाट सङ्कलन गरिएको अनुसन्धान नमूनाहरूको सङ्कलन र वितरणलाई नियमन गर्न लागू हुने अनुमतिको सर्तनामाहरू लगायत सबै कानून, सरकारी नियमावली र निर्देशिकाहरू अनुसार सबै सर्तनामाहरू-बारेको प्रतिलिपि संलग्न गर्ने;

(ख) हस्तान्तरित सामग्रीहरू वैज्ञानिक वा शैक्षिक प्रयोजनको लागि मात्र प्रयोग गर्न सकिने र शाही भुटान सरकारको पूर्व लिखित अख्तियार बिना कुनै पनि ब्यापारिक प्रयोजनको लागि प्रयोग गर्न नसकिने; र

(ग) शाही भुटान सरकारको पूर्व लिखित अख्तियार बिना हस्तान्तरित सामग्रीहरू बेच्न र अरु व्यक्तिलाई हस्तान्तरण गर्न नसकिने ।

हस्तान्तरित सामग्रीहरू बिग्रेमा शाही भुटान सरकार आधिकारिक रूपमा त्यसको खोजी गर्न सक्दछ । तर त्यस्ता हस्तान्तरित सामग्रीहरू अनाधिकृत रूपमा बिक्री गरिएमा वा अरुलाई हस्तान्तरण वा अन्य कुनै कुरामा प्रयोग भएमा त्यसको जिम्मा लिन सक्दैन भन्ने कुरा प्रापकले बुझ्दछ र त्यसमा सहमत हुन्छ ।

प्रापकले हस्तान्तरित सामग्रीको प्रयोगबाट प्राप्त नतिजा सम्बन्धी अन्तरिम प्रतिवेदन, अन्तिम प्रतिवेदन, प्रकाशन र अरु शैक्षिक सामग्रीहरूको एक प्रति शाही भुटान सरकारको अख्तियार प्राप्त एकाइको नाममा उपलब्ध गराउन मञ्जुर हुनेछ ।
हस्तान्तरित सामग्रीबाट अनुसन्धानको पूर्व नमूना सङ्कलन गरिएको हो भन्ने तथ्य थाहा पाउन त्यस्तो लिखित प्रतिवेदनहरूमा अनुमति अख्तियार गरेको आयोजनाको अध्ययन संख्या उपलब्ध गराउन पनि प्रापक मञ्जुर हुनेछ । त्यसको साथै हस्तान्तरित सामग्रीहरूको प्रयोगबाट प्राप्त नतिजामा प्रापकले स्वाधिकार वा अन्य बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको एकाधिकार दाबी गर्न प्रापकले निवेदन दर्ता गर्नुभन्दा ६० दिन अगाडि शाही भुटान सरकारको अख्तियारवाला एकाइको नाममा लिखित सूचना उपलब्ध गराउन प्रापक मञ्जुर हुनेछ ।

हस्तान्तरित सामग्री अनुसन्धानात्मक प्रकृतिको भएको र कुनै ग्यारेन्टी बिना उपलब्ध गराइएको, व्यापारिक रूपले क्रमात्मक प्रमाण वा कुनै अन्य प्रयोजनका लागि योग्य नभएको, कुनै एकाधिकार वा तेस्रो पक्षको सम्पत्तिमाथिको अतिक्रमणबाट मुक्त रहेको भन्ने कुरामा प्रापक मञ्जुर हुनेछ । हस्तान्तरित सामग्रीको स्वामित्व, प्रयोग, भण्डारण वा विसर्जन सम्बन्धमा तेस्रो पक्षले दृढतापूर्वक कुनै दाबी गरेमा शाही भुटान सरकारको सम्बन्धित एकाइ वा त्यसको तर्फबाट कार्य गर्ने व्यक्तिलाई क्षति रहित तरिकाले सुरक्षित गर्न प्रापक मञ्जुर हुनेछ ।

३. प्रशासन

सम्झौता सम्बन्धी कुनै सूचना सहप्रतिवाद वा पत्राचार निम्न अनुसारको ठेगानामा गर्नु पर्दछ । (अख्तियारवाला कर्मचारी र शाही भुटान सरकारको सम्बन्धित एकाइको नाम र ठेगाना राख्ने)

हस्ताक्षर अर्को पृष्ठबाट शुरू हुन्छ ।

हस्ताक्षर गर्ने पृष्ठ

हाम्रो सामुन्ने पक्षहरूले यो यो जैविक सामग्री हस्तान्तरण सम्झौता (BMTA) तल लिइएको मितिदेखि कार्यान्वयन गरेका छन् । प्रमाणको लागि पक्षहरूले प्रतिलिपिहरूमा पनि हस्ताक्षर गर्न सक्दछन् । यसरी पक्षहरू सबैले हस्ताक्षर गरेपछि सबै प्रतिलिपिहरू मिलाइ कार्यान्वयनको एउटा संयन्त्र बन्दछ । कुनै संवाद वा सूचना भएमा तल दिइएको ठेगानामा पठाइनेछ ।

भुटान सरकारको लागि

....

नाम मिति

(सरकारको आधिकारिक एकाइको नाम)

पत्राचार गर्ने ठेगाना: आधिकारिक निकाय (नाम र ठेगाना)

प्रदायकको लागि:

....

(हस्ताक्षर गर्नेको नाम) मिति

(पद)

[प्रदायकको नाम (यदि माथिको भन्दा फरक भएमा)]

पत्राचार गर्ने ठेगाना: (नाम र ठेगाना)

प्रापकको लागि:

....

(हस्ताक्षर गर्नेको नाम) मिति

(पद)

[प्रदायकको नाम (यदि माथिको भन्दा फरक भएमा)]

पत्राचार गर्ने ठेगाना: (नाम र ठेगाना)

पुनश्च: **प्रदायक** र **प्रापक** दुबै पक्षले यो BMTA मा हस्ताक्षर गर्नु पर्दछ, त्यसपछि शाही भुटान सरकारको आधिकारिक एकाइको नाममा स्वीकृतिको लागि पठाइन्छ । स्वीकृति भएपछि BMTA कार्यान्वयन भएको एक प्रति **प्रदायक** र **प्रापक**लाई पठाइन्छ । यो सम्झौता भुटानको आधिकारिक एकाइबाट हस्ताक्षर नभएसम्म लागू हुँदैन ।

नमूना ६: MTA जैविक सामग्री अनुमति-पत्र सम्झौता नं. १ (भुटान) (मस्यौदा नियमावली)

शाही भुटान सरकार

राष्ट्रिय जैविक विविधता केन्द्र

जैविक सामग्री अनुमति-पत्र सम्झौता नं. १

यो सम्झौता राष्ट्रिय जैविक विविधता केन्द्र मार्फत शाही भुटानी सरकार र ....

अनुमति-पत्र प्राप्त गर्ने बीचको सम्झौता हो ।

[(नाम, व्यापारिक ठेगाना र संलग्न समूह (भएमा मात्र)]

(१) परिभाषाहरु

(क) **'सामानहरू'** भन्नाले जैविक सामग्रीहरू जसमा सबै प्रतिलिपि वा प्रतिकृति तथा नयाँ रूपमा ल्याइएको बस्तु समेत पर्दछन् ।

(अनुमति भएको सामग्रीहरू र प्रयोगशाला भएको स्थानको वर्णन गर्ने)

(ख) **प्रतिलिपि** वा **प्रतिकृति** भन्नाले कुनै पनि जैविक वा रसायनिक पदार्थ, जसले सामाग्रीको अरूपान्तरित अवस्थाको प्रतिलिपिलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । जस्तै: सामग्रीको कोषहरूको वृद्धिबाट निकालिएको पदार्थ वा सूक्ष्म जीवाणु वा विस्तारित रूप सम्झनु पर्दछ ।

(ग) **ब्युउत्पन्न** (नयाँ रूपमा ल्याइएको बस्तु: **ब्युउत्पन्न** भनेको सामग्रीलाई रूपान्तरण गरी सोबाट सृजना गरिएको नयाँ गुणहरू भएको पदार्थलाई सम्झनु पर्दछ जस्तै: DNA को समिश्रित जीव तत्व

(घ) **व्यापारिक प्रयोजन** भन्नाले मूल्य प्राप्त गर्नको लागि वैज्ञानिक अनुसन्धान, बिक्री, कबुलियती, लायसेन्स वा अन्य कुनै पनि सामग्री, प्रतिलिपि वा रूपान्तरित बस्तु, वैज्ञानिक अनुसन्धानमा त्यस्ता बस्तुहरूको प्रयोगलाई समेत सम्झनु पर्दछ ।

ङ) **अनुमति प्राप्त उत्पादनहरू** भन्नाले अनुमति प्राप्त व्यक्तिले सामग्रीको प्रयोगबाट उत्पादन भएको बस्तुहरू

२. अनुमति प्राप्त व्यक्तिले अनुसन्धान वा उत्पादन विकास र बजार क्रियाकलापको लागि उपलब्ध गराइएको **सामग्री** प्रयोग गर्न भुटान सरकारबाट अनुमति-पत्र लिनु पर्दछ । अनुमति प्राप्त गर्ने व्यक्तिले अनुसन्धानको प्रयोजनको लागि र सम्झौतासँग तालमेल हुने गरी **सामग्रीहरू**को विकासको लागि आफूसँग सुविधा, जनशक्ति र दक्षता भएको मनासिब प्रयत्न र स्रोतहरूमा लगानी गर्न मञ्जुर हुने कुरा दर्शाउँछ ।

३. यसैद्वारा भुटान सरकारले संसारभरी अनुमति-पत्र दिन्छ । वैज्ञानिक अनुसन्धानको प्रयोजनको लागि मात्र **सामग्री** प्रयोग गर्न अनिषेधित अनुमति-पत्र प्रदान गर्दछ । अनुमति-पत्र अनुसार प्राप्त सामग्रीहरू अरुलाई बाँड्न, बिक्री गर्न, उधारो दिन वा अरु किसिमले सामग्री वा **प्रतिलिपि** (**प्रतिकृति**) कुनै पनि कारणले अरुलाई हस्तान्तरण गर्न पाइँदैन । **सामग्री** त्यसको **प्रतिलिपि** (**प्रतिकृति**), **नयाँ रूपमा ल्याइएको बस्तु** तथा **अनुमति-पत्रद्वारा उत्पादित बस्तुहरू** भुटान सरकारको पूर्व लिखित अख्तियारी बिना कुनै पनि **व्यापारीक प्रयोजन**मा प्रयोग गर्न निषेध गरिएको छ । यदि अनुमति-पत्र वा अर्ध-अनुमति-पत्र प्रापकद्वारा व्यापारिक प्रयोजनका लागि सामग्री, त्यसको **प्रतिलिपि** (**प्रतिकृति**), **नयाँ रूपमा ल्याइएको बस्तु** तथा **अनुमति-पत्रद्वारा उत्पादित बस्तुहरू** प्रयोग गर्न चाहेमा अनुमति-पत्र प्राप्त व्यक्तिले त्यस्तो प्रयोगमा राम्रो सोच राखी पहिले नै भुटान सरकारसँग सहमति गर्नु पर्दछ । भुटान सरकारको जैविक सामग्री अनुमति-पत्र सम्झौता नं. २ हेर्नु होला ।

४. माथि उल्लेख गरिएको 'अनुच्छेद ३' मा अनुदानको विषयलाई ख्याल गर्दा अनुमति प्रापकले यसै साथ निम्न अनुसारको भुक्तानी भुटान सरकारलाई गर्नु पर्दछ:

(क) यो सम्झौता कार्यान्वयनको सहमति अनुसार बिना उधारो, धरौटी फिर्ता नहुने गरी अनुमति-पत्र जारी गर्दा भुटान सरकारलाई राजश्व बापतको भुक्तानी .... (मुलुकको मुद्रा) गर्नु पर्दछ ।

(ख) धरौटी फिर्ता नहुने न्यूनतम वार्षिक राजश्व .... (मुलुकको मुद्रा राख्ने) जुन प्रत्येक वर्षको जनवरी एक तारेखमा भुक्तानी गर्न न्यूनतम वार्षिक राजश्व वर्षमा पहिलो वर्षमा सम्झौता लागू भएको तिस दिनभित्र गर्ने । यदि भुक्तानी गर्नु पर्ने मितिबाट पन्ध्र दिनभित्र भुक्तानी नगरेमा अनुमति-पत्र प्रापकले भुक्तानी गर्न बाँकी रहेको रकमको थप १०% तिर्नु पर्दछ । समयमा भुक्तानी नगरेमा ढिलो भुक्तानी शुल्क लाग्दछ । ढिलो भुक्तानीको हकमा भुटान सरकारले आफूमा रहेको अधिकार प्रयोग गर्न सक्दछ ।

५. अनुमति-पत्र प्रापकले लिखित रूपमा लाइसेन्स रिपोर्टहरू भुटान सरकारलाई प्रत्येक वर्षको अन्त भएको मितिबाट ६० दिनभित्र पेश गर्न मञ्जुर हुनु पर्दछ । प्रयोग हुने **सामग्रीहरू**, त्यसको नम्बर, र **लाईसेन्सबाट निस्केको उत्पादनहरू** वा फालिएका बस्तुहरूको विवरण लाइसेन्स रिपोर्टमा उल्लेख गर्नु पर्छ । लाइसेन्स प्रापकले रिपोर्टको साथै वर्षेनी भुटान सरकारलाई भुक्तानी गर्नु पर्ने रकम सहित माथि (अनुच्छेद ५) मा उल्लेख गरे बमोजिम एक प्रति रिपोर्ट, तथा सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्नु पर्ने पृष्ठ सहित संलग्न गरी भुटान सरकारलाई पत्राचार गर्ने ठेगानामा पठाउनु पर्दछ ।

६. यो सम्झौतामा अन्तिम पक्षले हस्ताक्षर गरी सम्झौता लागू गरेको मितिबाट कार्यान्वयन हुनेछ । तल प्रस्तुत गरिएको 'अनुच्छेद ११ र १२' को सर्तहरूबाट सम्झौता पूर्व खारेजी नभएमा यसको खारेजी .... (   ) वर्षमा लागू भएको मितिबाट प्रभावित हुनेछ ।

७. लाइसेन्स प्राप्त गर्ने व्यक्ति वा एकाइले **सामग्रीहरू**को नियन्त्रण गर्न मञ्जुर गर्छ, र त्यस्ता सामग्रीहरू अन्य अधिकार नभएको पक्षलाई भुटान सरकारको पूर्व लिखित अनुमति बिना वितरण गर्न नपाउने विषयमा मञ्जुर हुनु पर्छ ।

८. यो सम्झौता अनुसार **सामग्री**को कुनै प्रयोजनमा कुनै पनि अवस्थामा ग्यारेन्टी व्यक्त वा हस्तक्षेप (व्यापारिक प्रयोजनको लागि गर्ने हस्तक्षेप) अनुमति-पत्र प्राप्त व्यक्ति वा एकाइले गर्न पाउने छैनन् । सामग्री तथा **अनुमति प्राप्त उत्पादनहरू** कुनै पनि अरु पक्षको स्वाधिकार हनन् नहुने गरी निकाल्नु (उपयोग गर्नु) पर्दछ । लाइसेन्स प्रापक वा एकाइले **सामग्री** तथा अनुमति प्राप्त उत्पादनहरूमा अनुमति अधिकार स्विकार गर्दछ र त्यसमा भुटान सरकारले कुनै ग्यारेन्टी लिने वा दिने छैन ।

९. लाइसेन्स प्रापक वा कुनै एकाइले **सामग्री** वा अनुमति अनुसारको उत्पादन प्रयोग गर्दा वा कुनै दावी, खर्च, क्षति भएमा वा हराएमा भुटान सरकारमाथि कुनै पनि दोषारोपण वा क्षतिपूर्तिको माग गर्ने छैनन् । तिनीहरूले **सामग्री** वा उत्पादनको प्रयोगमा आफूले गरेको कुनै अनैतिक काम विशेषमा पनि भुटान सरकारलाई कुनै कानूनी कारवाहीमा मुछ्ने छैन भनी मञ्जुर गर्नु पर्दछ ।

१०. लाइसेन्स प्रापक भुटान सरकारले उपलब्ध गराएको **सामग्रीहरू** सबै कानूनी दायरा, नियमावली, निर्देशिका, जैविक विविधता निर्देशिका र भुटान सरकारको नियमावली अनुसार प्रयोग गर्न मञ्जुर हुनु पर्दछ ।

११. लाइसेन्स प्रापकले यो सम्झौता खारेज गर्न चाहेमा ६० दिनभित्र उसले भुटान सरकारलाई लिखित सूचना वा जानकारी दिई मात्र गर्न सकिन्छ ।

१२. यो सम्झौतामा लाइसेन्स प्रापकले कुनै अनैतिक कामहरू गरेमा र सम्झौता अनुसार कामहरू नगरेमा भुटान सरकारले सूचना जारी गरी ९० दिन भित्र प्रापकले आफूलाई नसुधारेमा सम्झौता खारेज गर्न सक्नेछ ।

१३. यो सम्झौता खारेज भएमा, लाइसेन्स प्रापकले सबै **सामग्रीहरू** फर्काउनु पर्नेछ वा प्रापकले भुटान सरकारलाई सामग्री नष्ट गरेको प्रमाण पेश गर्नु पर्दछ (यदि भुटान सरकारले अनुमति दिएमा) । यदि लाइसेन्स प्रापकले प्राप्त **सामग्रीहरू** भविष्यमा प्रयोग गरेको पाइएमा यो सम्झौता अनुसारको सामग्री कानूनलाई उल्लंघन गरेको मानिनेछ ।

१४. सम्झौता खारेज भएको ९० दिनभित्र लाइसेन्स प्रापक वा अनुमति प्राप्त गर्ने व्यक्ति वा एकाइले भुटान सरकारलाई अन्तिम प्रतिवेदन पेश गर्न र बाँकी रकम भुक्तानी गर्न मञ्जुर गर्नेछ ।

१५. **लाइसेन्स प्रयोगबाट प्राप्त उत्पादनहरू** अनुसन्धान कार्यहरूमा प्रयोग गरी प्राप्त भएको नतिजाहरूलाई प्रकाशन गर्न लाईसेन्स प्रापकहरूलाई प्रोत्साहन गरिन्छ । **सामग्री** वा **लाइसेन्स अनुमतिबाट प्राप्त उत्पादनहरू** आदिको सन्दर्भमा मौखिक प्रस्तुति वा लिखित प्रकाशनहरू गर्दा लाइसेन्स प्रापकले भुटान सरकारलाई सहयोगको लागि कृतज्ञता व्यक्त गर्नेछ ।

१६. यो सम्झौता भुटान सरकारको कानून अनुसार व्याख्या गरिनेछ ।
१७. यो सम्झौताले भुटान सरकार र अनुमति प्राप्त गर्ने व्यक्ति वा एकाइ बीचको सम्पूर्ण समझदारीलाई स्थापित गर्दछ र पूर्वमा भएको **सामग्री** सम्बन्धी सबै सम्झौता र समझदारीलाई बिस्थापित गर्दछ ।
१८. यस सम्झौताका प्रावधानहरू पृथक गर्न सकिने खालका छन् र कुनै घटनामा यस सम्झौताको कुनै प्रावधानलाई कानूनको अङ्गले हटाउन सक्दछ । त्यस्तो प्रावधानहरूलाई हटाए तापनि सम्झौताको अन्य बाँकी प्रावधानहरूको कार्यान्वयनलाई भने कुनै असर पार्ने छैन ।
१९. यो सम्झौताको अनुच्छेद ८, ९, र १५ मा भएका बुँदाहरू यो सम्झौता खारेजीपछि पनि यथावत् रहन्छ ।

हस्ताक्षर अर्को पेजमा शुरू गर्ने

भुटान सरकारको जैविक सामग्रीको लाइसेन्स सम्झौता

हस्ताक्षर गर्ने पेज

पक्षहरूले हाम्रो रोहवरमा तलको मितिबाटै यो सम्झौता कार्यान्वयन गरेका छन् । कुनै किसिमको

सूचना वा सञ्चार भएमा तल दिइएको ठेगानामा पठाइने छ ।

भुटान सरकारको तर्फबाट

(नाम, ठेगाना आधिकारिक हस्ताक्षर र मिति राख्ने)
लाइसेन्स प्रापकको तर्फबाट
(हस्ताक्षर गरेको लाइसेन्स प्रापकले देहाय बमोजिम यो सम्झौतामा आफूले दिएको बयान विवरणहरू सबै सत्य छन् भनी किटानी गर्ने)

हस्ताक्षर:

मिति:

नाम:

पद:

सूचना/पत्राचार गर्ने ठेगाना: आधिकारिक निकायको (नाम र ठेगाना):

दोश्रो दिन

नमूना ७: सामुदायिक-स्तरको परम्परागत ज्ञानको लागि पूर्व सूचित अनुमति (PIC) को फारम (भारत)

राष्ट्रिय नव प्रवर्तन प्रतिष्ठान

परम्परागन ज्ञान पूर्व सूचित अनुमति फारम

परम्परागत ज्ञान धारकहरू,

भारत सरकार, विज्ञान तथा प्रविधि विभागद्वारा राष्ट्रिय नव प्रवर्तन प्रतिष्ठान (NIF) सन् २००० मार्चमा एक स्वशाशित समाजको रूपमा व्यक्ति/समुदायको परम्परागत ज्ञान र स्थानीय-स्तरको नवीन कार्यहरूलाई पहिचान गरी प्रबर्द्धन गर्न स्थापना गरिएको हो । यो कार्यक्रमको प्रवेशले परम्परागत ज्ञानमा ह्रास आउन कम गर्नुका साथै, स्थानीय-स्तरको नवीन कार्यहरू र ज्ञान प्रदायकहरूको सामाजिक सम्मान बढाउन र भारतलाई नव प्रवर्तन समाज बनाउन मद्दत गरेको छ । NIF ले स्थानीय, नवीन कृति/परम्परागत ज्ञानलाई मा अभिलेख राख्न पेश गरेको त्यस्ता नवीन कृति/परम्परागत ज्ञानहरू प्रदायकहरूबाट प्रकाशमा ल्याउन र मूल्य संयोजन गर्न सबै नव प्रबर्द्धक र ज्ञान प्रदायकहरूबाट लिखित अनुमति र अख्तियारी प्राप्त गर्नको लागि NIF ले प्रयत्न गर्दछ । विभिन्न अनुमानित विकल्पहरू र त्यसको प्रभावहरू व्याख्या गरी फारममा प्रस्तुत गरिएको छ । फारम भर्न सहयोग गर्न एउटा व्याख्यात्मक टिपोट पनि फारमको साथ राखिएको छ । उल्लेख गरेको अवस्थाहरू र त्यसमा कुनै परिमार्जन गर्नु परेमा तपाईहरूको लिखित अनुमतिबाट हुने कुरा पूर्ण पालनाका साथ गरिने NIF ले सुनिश्चित गर्दछ ।

संकेत नं.:

परम्परागत ज्ञान वा जडीबुटी प्रशोधन गर्ने विषय:

तल दिइएको कोठाहरूमा चिन्ह लगाउनुस्:

तपाईलाई परम्परागत ज्ञान वा प्रयोगबारेमा कसरी थाहा भयो ?

(क) वयोबृद्ध ☐ (ख) आफैं ☐ (ग) पारिवारिक परम्परा ☐ (घ) समुदाय ☐

यदि तपाईले (क) (ख) वा (ग) मा चिन्ह लगाउनु भएको छ भने कृपया तल दिइएका खण्ड (क) भर्नु होला र यदि (घ) मा चिन्ह लगाउनु भएको छ भने तल दिएको खण्ड (ख) भर्नु होला ।

खण्ड क

क) NIF ले तपाइहरूमा भएको परम्परागत ज्ञानमा अन्य चासो राख्नेहरूलाई दिन सक्दछ ? (सक्छ/सक्दैन)

ख) के NIF ले तपाईहरूमा भएको परम्परागत ज्ञान इन्टरनेट/Honey Bee Magazine वा अन्य कुनै सञ्चार माध्यमद्वारा प्रदर्शन वा प्रसारण वा छाप्न सक्दछ ? (सक्छ/सक्दैन)

ग) कुन हदसम्म NIF ले तपाईहरूको परम्परागत ज्ञान अरुलाई बाँड्न सक्दछ ?
- केहि मात्रामा प्रकाश पारी/संक्षेपमा वा
- पूरै प्रकाश पारी

घ) के तपाइहरूले NIF लाई परम्परागत ज्ञानमा थप अनुसन्धान गर्न इजाजत दिनु हुन्छ ? यदि हुन्छ भने किन ? उल्लेख गर्ने

खण्ड ख

क) समुदायको नाम...आधिकारिक समुदायको नेता ....
  १) निर्वाचित ....
  २) परम्परागत ....
ख) के NIF ले समुदायको ठेगाना चासो राख्ने व्यक्तिहरूलाई दिन चाहेमा दिन सकिन्छ ? (सकिन्छ/सकिँदैन)

के NIF ले परम्परागत ज्ञान इन्टरनेट/Honey Bee Magazine वा अन्य कुनै सञ्चार माध्यमद्वारा प्रदर्शन, प्रसारण वा छाप्न सक्दछ ? (सक्दछ/सकिदैन)

ग) कुन हदसम्म NIF ले परम्परागत ज्ञान बाँड्न सक्दछ ?
  १) केही भागमा मात्र प्रकाश पारी/सारांशद्वारा वा
  २) पूरै प्रकाश गरी

घ) NIF मा समुदायको परम्परागत ज्ञान पेश गर्दा समुदायसँग पूर्व अनुमति लिएको छ ? (छ/छैन)

ङ) कुन हदसम्म निश्चित परम्परागत ज्ञान वा समुदायको ज्ञान सम्बन्धित समुदायलाई थाहा छ वा प्रयोगमा ल्याइएको छ ?
  १) थोरैलाई थाहा छ सबैलाई थाहा छ
  २) थोरैले प्रयोगमा ल्याएको सबैले प्रयोगमा ल्याएको

च) समुदायको परम्परागत ज्ञान वा प्रयोगमा कुनै सुधार गरिएको छ ? (छ/छैन)

यदि छ भने, कसले गर्छ उल्लेख गर्ने ?

आफै | अरुद्वारा | जानकारी नभएको

छ) समुदायको आफ्नो परम्परागत ज्ञानमा भएको सुधारबारे सम्बन्धित समुदायलाई जानकारी छ ? (छ/छैन)

खण्ड ग

तपाईहरूको परम्परागत ज्ञान धेरै राम्रो वा विशेष खालको पहिचान भए बापत् त्यसबाट हुने लाभ (पैसा बाहेक) कस्तो भएको चाहनु हुन्छ ?

यदि हुन्छ भने, आफूलाई लागेको विकल्पमा चिन्ह लगाउनुस्:
- ☐ कुनै स्थानीय, राज्य वा राष्ट्रिय-स्तरको नागरिक समारोहमा सम्मान गर्ने
- ☐ सञ्चार माध्यमबाट पहिचान गराउने
- ☐ एकदमै अलग प्रकारले पुस्तकहरूद्वारा प्रकाशमा ल्याउने
- ☐ अन्य नवीन कृति गर्ने र परम्परागत ज्ञान प्राप्त गरेकाहरूसँग भेट/बार्ता गर्न लाग्ने भ्रमण खर्च सहयोग गर्ने
- ☐ अनुसन्धान तथा विकास कार्यक्रम गर्ने संस्थाहरूसँग ज्ञानको मान्यता बढाउन अनुवन्धन कायम गर्ने
- ☐ एक गाउँबाट अर्को गाउँमा पैदल यात्रा गरी आफ्नो परम्परागत ज्ञान समुदायहरूसँग साट्ने र स्थानीय परम्परागत रोग निको पार्ने व्यक्तिहरूको कार्याशाला गोष्ठी गर्ने
- ☐ परम्परागत ज्ञानमा प्रयोग भएको प्राकृतिक स्रोतको संरक्षणको लागि औपचारिक वा अनौपचारिक रूपले दिशा निर्देश गराउने ।
- ☐ तपाईले पेश गरेको जडिबुटी वा अन्य परम्परागत ज्ञानबारे स्थानीय भाषामा वैज्ञानिक सूचना उपलब्ध गराउने
- ☐ अन्य केही भए कृपया उल्लेख गर्ने

घोषणा: मैले वा हामीले यस पूर्व सूचित अनुमति फारम र यसका साथमा रहेको जानकारी नोट अनुसार उपलब्ध हुने विभिन्न छनौटका विकल्पहरू बुझ्यौं । मैले वा हामीले स्वईच्छाले कुनै विकल्प छान्ने भनि निर्णय गरि मैले वा हामीले माथि प्रस्तुत भएको खण्ड (क) र खण्ड (ख) मा चिन्ह लगाएका छौं । मैले वा हामीले NIF लाई सुनिश्चित गराउन चाहन्छौं कि मैले वा हामीले माथि दिइएको मेरो वा हाम्रो ज्ञान सम्बन्धी सबै जानकारी साँचो छन् । मैले वा हामीले दिएको ज्ञानको नवीन कृति वा प्रयोग वा विधिहरू पूर्वकालदेखि नै सार्वजनिक क्षेत्रमा रहेका छन्, म वा हामीमा यो फारम अनुसारको पावन्दी लाग्ने छैन ।

सामुदायिक वा परम्परागत ज्ञानको जानकारहरूको नाम र ठेगाना:

हस्ताक्षर:

मनोनित वा आधिकारिक रूपमा प्रतिनिधित्व गर्नेको नाम:

हस्ताक्षर:

साक्षी वा सहयोगी वा स्काउट वा NIF प्रतिनिधिको नाम र ठेगाना:

हस्ताक्षर:

साक्षीको हस्ताक्षर: मिति:

नमूना ८: सामुदायिक-स्तरमा पूर्व सूचित अनुमति (PIC) फारम, प्राविधिक नवप्रवर्तक कार्य, (भारत)

राष्ट्रिय नव प्रर्वतन प्रतिष्ठान

प्राविधिक नवीन कार्यहरू: पूर्व सूचित अनुमति-पत्र फारम

नवीन कार्य प्रवर्तकहरू

भारत सरकार, विज्ञान तथा प्रविधि विभागद्वारा राष्ट्रिय नव प्रवर्तन प्रतिष्ठान NIF सन् २००० मार्चमा एक स्वशाशित समाजको रूपमा व्यक्ति/समुदायको परम्परागत ज्ञान र स्थानीय-स्तरको नवीन कार्यहरूलाई पहिचान गरी प्रबर्द्धन गर्न स्थापना गरिएको छ । यो कार्यक्रमको प्रवेशले भएका ज्ञानको ह्रासमा आउन कम गर्नुका साथै, स्थानिय-स्तरको नवीन कार्यहरू र ज्ञान प्रदायकहरूको सामाजिक सम्मान बढाउन र भारतलाई नव प्रवर्तन समाज बनाउन मद्दत गरेको छ ।

NIF ले स्थानीय, नवीन कृति/परम्परागत ज्ञानलाई National Register of Green Grassroots Technological Innovations मा अभिलेख राख्न पेश गरेको त्यस्ता नवीन कृति/परम्परागत ज्ञान प्रदायकहरूबाट प्रकाशमा ल्याउन र मूल्य संयोजन गर्न सबै नव प्रबर्द्धक र ज्ञान प्रदायकहरूबाट लिखित अनुमति र अख्तियारी प्राप्त गर्न NIF ले प्रयत्न गर्दछ । विभिन्न अनुमानित विकल्पहरू र त्यसको प्रभावहरू व्याख्या गरी फारममा प्रस्तुत गरिएको छ । फारम भर्न सहयोग गर्न एउटा व्याख्यात्मक टिपोट पनि फारमको साथ राखिएको छ । उल्लेख गरेको अवस्थाहरू र त्यसमा कुनै परिमार्जन गर्नु परेमा तपाईहरूको लिखित अनुमतिबाट हुने कुरा पूर्ण पालनाका साथ गरिने NIF सुनिश्चित गर्दछ ।

संकेत नं.: ....

हस्ताक्षर: ....

NIF को छाप: ....

नवीन कार्य/बिचार/कृतिको विषय: ....

तपाईहरूले (हो) वा (होइन) भनि उपयुक्त कोठामा (क देखि छ सम्म) चिन्ह लगाइ दिनु भएकोमा त्यसको हामी सराहना गर्दछौं:

क) के NIF ले तपाईहरूको ठेगाना तपाईहरूको नवीन कार्य/बिचारमा चासो राख्नेहरूलाई बाँड्न सक्दछ ?

ख) के NIF ले तपाईहरूले गरेका नवीन कार्य/कृति वा बिचारहरूलाई इन्टनेटमा वा Honey Bee Magazine वा अन्य कुनै सञ्चार माध्यमद्वारा प्रसारण वा प्रकाशन गर्न सक्दछ ?

ग) कुन हदसम्म NIF ले तपाईको नवीन कार्य/कृतिबारे समाचार प्रसारण गर्न सक्दछ ?
  १) केहि मात्र/संक्षेपमा वा
  २) पूरै

यदि हुन्छ भने तलको कुन सर्तको आधारमा गर्न चाहनु हुन्छ ?:
  १) व्यापारिक प्रयोजनको लागि मात्र (यदि इच्छुक पक्षहरूले केहि रकम उपलब्ध गराउन चाहेमा)
  २) कुनै रकम उपलब्ध नगरिकन
  ३) कुनै अन्य विकल्प ? उल्लेख गर्ने

घ) के NIF ले तपाईहरूको नवीन कार्य/कृतिलाई थप मूल्य र मान्यता राखोस् भन्ने ठान्नु हुन्छ ? (विज्ञहरूबाट परीक्षण, अनुकरण, विकास जाँच्ने आदि)

ङ) के NIF ले ब्यापारीकरणको लागि तपाईहरूको बदलामा मध्यस्तकर्ता राखोस् भन्ने चाहनु हुन्छ ? (यदि लागू भएमा) (ब्यापारिक योजना विकास गर्ने, बजार अनुसन्धान, प्रविधि हस्तान्तरण गर्ने आदि)

च) के NIF ले तपाईहरूको मौलिक बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकारलाई संरक्षण गरोस् भन्ने चाहानु हुन्छ ? (सान्दर्भिक भएमा) (प्राविधिक नवीन कार्य/कृति र बिचारहरू)

छ) यदि तपाईहरूको परम्परागत नबीन कार्य/बिचार/कृति आदि कुनै आर्थिक लाभ वा पुरस्कार पाउन योग्य भएमा के तपाईहरू आर्थिक लाभ बिनाको लाभ चाहानु हुन्छ ? यदि हुन्छ भने तल दिइएको उपयुक्त बिकल्पहरूमा चिन्ह लगाउनु होला:

- ☐ कुनै स्थानीय, राज्य वा राष्ट्रिय-स्तरको नागरिक समारोहमा सम्मान गर्ने,
- ☐ सञ्चार माध्यमबाट पहिचान गराउने,
- ☐ एकदमै अलग प्रकारले पुस्तकहरूद्वारा प्रकाशन गराउने,
- ☐ अन्य नबीन कार्य, कृति गर्नेहरू वा परम्परागत ज्ञान प्राप्त गरेकाहरूसंग भेट/बार्ता गर्न लाग्ने भ्रमण खर्च सहयोग गर्ने,
- ☐ अनुसन्धान तथा विकास कार्यक्रम गर्ने संस्थाहरूसंग ज्ञानको मान्यता बढाउन अनुवन्धन कायम गर्ने,
- ☐ एक गाउँबाट अर्को गाउँमा पैदल यात्रा गरी आफ्नो परम्परागत ज्ञान समुदायहरूसंग साट्ने र स्थानीय परम्परागत रोग निको पार्ने ब्यक्तिहरूको कार्यशाला गोष्ठी गर्ने,
- ☐ अरु समुदायहरूसंग ज्ञान बाँडचुँड गर्न समुदायलाई सहयोग गर्ने,
- ☐ परम्परागत ज्ञानमा प्रयोग भएको प्राकृतिक स्रोतको संरक्षणको लागि औपचारिक वा अनौपचारिक रूपले दिशा निर्देश गराउने,
- ☐ तपाईले पेश गरेको जडिबुटी वा अन्य परम्परागत ज्ञानबारे स्थानीय भाषामा वैज्ञानिक सूचना उपलब्ध गराउने,
- ☐ अन्य केही भए कृपया उल्लेख गर्ने ।

घोषणा: मैले वा हामीले पूर्व सूचित अनुमति फारम पढेका छौं र ब्याख्यात्मक टिपोटमा वर्णन गरिएको बिभिन्न बिकल्पको परिणामहरू राम्ररी बुझेका छौं । मैले वा हामीले विकल्पहरू मध्ये कुनै छनौट गरी निर्णय गरेका छौं, जसमा हामीले माथि प्रस्तुत गरेको 'क' देखि 'छ' सम्मका प्रश्नहरूमा चिन्ह लगाएका छौं । म/हामीले NIF लाई सुनिश्चित गर्दछौं कि हामीले माथि पेश गरेको सबै बिवरण/सूचनाहरू हामीले जानेबुझे अनुसार सत्य/तथ्य छन् ।

नवीन कार्य, बिचार कृतिको नाम र ठेगाना: हस्ताक्षर: ....

साक्षी/रोहवर/सहयोगी/स्काउट/छिमेकी/NIF को प्रतिनिधि:

साक्षीको हस्ताक्षर: मिति:

तेस्रो दिन

दोस्रो दिनको समीक्षा सत्र

सत्र ११
पहुँच तथा लाभ बाँडफाँड ABS प्रक्रियामा सहमति

सत्र १२
परम्परागत ज्ञानको संरक्षण र अभिलेखीकरण

सत्र १३
परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने नमूनाको समीक्षा

सत्र १४
परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने प्रक्रियाहरू

सत्र १५
समुदायको छनौट, समूह गठन र स्थलगत कार्यहरू

दोस्रो दिनको समीक्षा सत्र

समय: ३० मिनेट

उद्देश्य

अघिल्लो दिनको सत्रमा सहभागीहरूको अनुभूति समीक्षा गर्ने ।

- सहभागीहरूले पछिल्लो दिनमा के सिके पत्ता लगाउने,
- सहभागीहरूलाई प्रश्न गर्ने र प्रशिक्षकबाट स्पष्ट पार्ने अवसर दिने,
- तालिम र सत्रहरूको प्रकरणमा सुझाव लिने,
- कुनै नौलो वा विशेष चुनौतिहरू भए पत्ता लगाउने ।

तालिम सामग्रीहरू

फ्लिपचार्ट, मार्कर, टेप, र बोर्ड

प्रशिक्षण विधि

सहभागितामूलक छलफल

सुझाब गरिएको प्रश्नहरू

- हिजोको सत्रबाट तपाईहरूले के सिक्नु भयो ?
- कुनै कुरा स्पष्ट पार्नु पर्ने छ कि ?
- प्रशिक्षणमा प्रयोग गरेको विधिहरूले तपाईहरूलाई हरेक सत्रमा व्यस्त राख्यो ?
- तपाईहरूको अन्य केही सुझावहरू छन् कि ?

माथि सोधिएका प्रश्नमा मात्र सीमित हुनु पर्ने जरुरी छैन । यदि अन्य प्रश्नहरू उठेमा, प्रशिक्षकले सो प्रश्नहरूको टिपोट गर्नु पर्छ र धैर्यताकासाथ त्यसको उत्तर दिने बाचा गर्ने । समीक्षा गर्ने सत्रको समयमा प्रशिक्षकले प्रत्येक प्रश्नको उत्तर दिन धेरै समय लगाउनु हुँदैन । सत्रको समय र उद्देश्यलाई ध्यानमा राख्नु पर्दछ ।

प्रशिक्षकलाई सुझाव

उपयुक्त भएमा, सत्रको शुरूवात् एउटा रमाइलो खेलबाट गर्ने: (एउटा आफ्नै वा कुनै सहभागीको सुझाव अनुसार) यदि सहभागीहरूबाट सुझाव नआए एउटा रमाइलो खेल आफैले रच्ने र खेल खेलाउने । खेल सकिएपछि समीक्षा सत्र शुरू गर्ने ।

फ्लिपचार्टलाई बोर्डमा टाँसी सहभागीहरूबाट आएको सुझाव रेकर्ड गर्ने । सहभागीहरूबाट अघिल्लो दिनको सत्रको अनुभव प्रकट गर्न अनुरोध गर्ने ।

त्यसपछि सत्र शुरू गर्ने ।

सत्र ११

ABS प्रक्रियामा सहमति

समय: २ घन्टा

उद्देश्य

ABS को सहमति प्रक्रिया समीक्षा गर्ने ।

- ABS को सहमति प्रक्रियामा सहमतिको सिद्धान्तहरूबारे सहभागीहरू परिचित हुने,
- ABS को जैविक खोजको सहमतिको समस्याहरू थाहा पाउने,
- ABS प्रक्रियामा सहमतिको तत्वहरूमा सहभागीहरू चेतनशील हुने,
- सहमतिको प्रक्रियाहरूमा महत्वपूर्ण मार्गदर्शन तथा अपनाउनु पर्ने मुख्य विषयहरूमा सहभागीहरू चेतनशील हुने ।

प्रशिक्षण विधि

समूह अभ्यास र प्रस्तुतिहरू: यो सत्र सञ्चालन गर्ने व्यक्तिले मौखिक वा पावर प्वाइन्टको माध्यमद्वारा प्रस्तुति अर्थात् आफैँले रचेको तरिकाबाट पनि प्रस्तुति गर्न सक्दछ । यदि मिडियाको माध्यमद्वारा प्रस्तुति गर्ने हो भने सत्र शुरू हुनुअघि सबै यन्त्र वा सामग्रीहरू तयार पार्नु पर्दछ ।

प्रशिक्षकलाई सुझाव

यो सत्रलाई अघिल्लो दिनको ABS को कानूनी प्रक्रियाको सत्रसँग संयोजन गर्ने । यो सत्र ABS को जैविक खोजी प्रक्रियामा सहमतिको समीक्षा गर्ने विषयमा केन्द्रित हुनु पर्दछ । सहमतिको परिभाषाबाट शुरू गरी ABS प्रक्रियामा सहमति गर्ने पक्ष राष्ट्रहरू पहिचान गरी सहमतिको साधारण सिद्धान्तमा छलफल गराउने । प्रशिक्षकले यसलाई सत्रको विषय झल्कने खालको सहमतिको अभ्यासहरू छनौट गरी त्यसमाथि प्रकाश पार्न सक्दछ । अभ्यासहरूले विषय वा प्रकरणमाथिको छलफललाई अग्रता दिनु पर्दछ, जसले गर्दा प्रशिक्षकलाई कुनै अस्पष्ट भएको विषयलाई स्पष्ट पार्ने मौका मिल्न सक्दछ । छलफल गर्दा अघिल्लो दिनको भूमिका निर्वाहबाट आएको उपलब्धीहरूलाई लिन सकिन्छ । स्रोत सामग्रीहरूबारे सन्दर्भ प्रस्तुत गर्दा खासगरी PIC र MTA tools हरू प्रस्तुत गरी ABS को अङ्गहरूमा छलफल गर्ने । यो सत्रको सामग्रीहरू यो पुस्तिकामा उपलब्ध गराईको जानकारी सहभागीहरूलाई गराउने ।

ध्यान दिनु पर्ने कुरा

यो सत्र विशुद्ध रुपमा प्राविधिक विषय भएकाले यस विषयमा प्रशिक्षकको गहिरो ज्ञान हुनु पर्दछ । यदि प्रशिक्षकलाई यस विषयमा पूरा ज्ञान छैन भने कुनै १ वा २ स्रोत व्यक्तिलाई सत्र सञ्चालनको लागि अनुरोध गर्न सकिन्छ ।

के सहभागीहरूलाई उर्जा दिने व्यक्तिको आवश्यक छ ?

कार्यक्रमहरू

कार्यक्रम १: ABS प्रक्रियामा सहमति सम्बन्धी प्रस्तुती

प्रस्तुतिमा सहमतिका सिद्धान्तहरू र ABS प्रक्रियामा सहमति जनाउने राष्ट्रहरू हुनु पर्दछ ।

कार्यक्रम २: अभ्यास–सहमतिको भूमिका निर्वाह गर्ने

समय: ३० मिनेट

उद्देश्य

भूमिका निर्वाहद्वारा सहभागीहरूलाई सहमतिको सिद्धान्तहरू बुझ्न सहयोग गर्ने ।

- सहभागीहरूले सहमति सिद्धान्तहरू सिक्ने छन्,
- सहभागीहरूले ABS प्रक्रियामा सहमतिको तत्वहरू सिक्ने छन्,
- ABS प्रक्रियामा विभिन्न निकायको क्षमता, दायित्व, अधिकार, भूमिका र जिम्मेवारीहरू सिक्न सहभागीहरू सक्षम हुने छन् ।

प्रशिक्षण विधि

समूह अभ्यास कुनै समस्यामा भूमिका निर्वाह गर्ने ।

प्रशिक्षण सामग्रीहरू

फ्लिपचार्ट, मार्कर, टेप, बोर्ड

चरण

पहिलो चरण सहभागीहरूलाई ४ समूहमा विभाजन गर्ने ।

दोस्रो चरण अभ्यासको लक्ष्य परिचित गराउने

तेस्रो चरण प्रत्येक समूहलाई १/१ वटा भूमिका निर्वाह गर्न दिने:

- पहिलो समूह: सरकारी आयोजनाका प्रतिनिधिहरू
- दोस्रो समूह: वडा नं. १ समुदायको प्रतिनिधिहरू
- तेस्रो समूह: वडा नं. २ को समुदायको प्रतिनिधिहरू
- चौथो समूह: दर्शक

चौंथो चरण समस्या समूहहरूलाई वितरण गर्ने र सोबारे व्याख्या गर्ने ।
पाचौं चरण अभ्यासको बेला, प्रत्येक समूहले निर्वाह गर्नु पर्ने भूमिकाबारे जानकारी गराउने ।
छैठौं चरण समूहलाई आफूले भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने समस्या पढ्न अनुरोध गर्ने ।
सातौं चरण प्रत्येक समूहलाई आफूले खेल्नु पर्ने भूमिका र कामबारे सल्लाह दिने ।
आठौं चरण भूमिका निर्वाह गर्नुअघि प्रत्येक समूहलाई तयार हुन कम्तिमा ५ मिनेटको समय दिने ।
नवौं चरण सबै समूह तयार भएपछि, अभ्यास शुरू गर्ने ।
दशौं चरण प्रशिक्षक र दर्शकहरूले समूहले निर्वाह गरेको भूमिका होसियार साथ हेर्ने ।
एघारौं चरण भूमिका निर्वाह गर्ने कार्य समाप्त भएपछि त्यसको उपलब्धिलाई फ्लिपचार्ट प्रयोग गरी छलफल शुरू गर्ने ।

सहमति अभ्यासको लागि घटना/मामिला

नेपालको माईपोखरी (धार्मिक पोखरी) जैविक विविधता र आनुवंशिक स्रोतको एउटा धनी सिमसार क्षेत्र हो । एउटा कम्पनीले त्यस पोखरीको केही जैविक स्रोतहरू प्रयोग गरी त्यसबाट प्राप्त आम्दानी सरकार र सिमसार रहेको वडाको समुदायहरू बीच बाँडफाँड गर्ने भनी सरकारसँग आग्रह गऱ्यो ।

सिमसार क्षेत्रको स्वामित्व सम्बन्धमा वडा नं. १ र वडा नं. २ बीच स्वामित्वको लागि द्वन्द भयो, दुबैले त्यसको स्वामित्व आ-आफ्नो वडामा पर्ने भन्ने जनाए । सरकारी प्रतिनिधिहरूले सिमसार क्षेत्र भ्रमण गरी वडा नं. १ र २ का समुदायहरू र जैविक खोजीको विकास गर्ने पक्षसँग बैठक गरी समुदायहरूलाई आयोजनाबारे जानकारी गराई स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त लाभको वितरण सम्बन्धमा छलफल शुरू गर्ने निर्णय गऱ्यो । सो निर्णयमा यसरी समूहहरू बीच बैठक भयो र त्यसमा तिन वटै पक्षहरू सहमतिमा पुगे भन्ने निर्णय भयो ।

कार्यक्रम ३: ABS प्रक्रियामा सहमति बिस्तृत विषयहरू प्रस्तुत र छलफल गर्ने ।

प्रशिक्षकले भूमिका निर्वाह अभ्यासबाट आएको उपलब्धिलाई सहमतिको प्रक्रियामा आउने जस्तै: सिद्धान्त, भूमिका, जिम्मेवारी, दायित्व र क्षमता आदिको बिस्तृत रूपमा वर्णन गर्नु पर्दछ । सो कार्य मिडिया प्रयोग गरी प्रस्तुत गर्ने वा भूमिका निर्वाहबाट प्राप्त उपलब्धिहरूलाई लिएर उपलब्धिहरूमा छलफल गर्न पनि सकिन्छ । अर्को सत्रको समय नआएसम्म छलफललाई निरन्तरता दिइरहनु पर्दछ ।

सत्र ११ः स्रोत सामग्रीहरू

पहुँच तथा लाभको समुचित बितरण प्रक्रियामा सहमति

सहमतिको परिभाषा

सहमति भनेको समस्या समाधानको प्रक्रिया हो, जसमा दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्ति वा पक्षहरूले आ-आफ्नो फरक बिचारहरूमा छलफल गरी सबैको साझा सरोकारको विषयमा पुग्न कोशिश गर्ने एउटा संयुक्त निर्णय हो । प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा आउने द्वन्द समाधानमा निर्णय गर्ने र ज्यादै प्रयोगमा आउने यो एउटा सामान्य तरिका हो ।

सहमति बाबु आमा र बच्चाहरू बीच, व्यवस्थापक र कर्मचारीहरू बीच, काम दिने र काम गर्ने व्यक्ति बीच, व्यवसायी र ग्राहक बीच, सङ्गठन/निकाय र जनता आदि बीच हुने गर्दछ । के कस्ता विषय/मामिला/समस्याहरूमा द्वन्द्व भएको भन्ने कुरा बुझ्न एक अर्काको आवश्यकता/चाहना थाहा पाउन र द्वन्द्व समाधानको सम्भाव्यताहरू निकाली अन्तिम सहमतिको सर्तहरू मान्य हुने परिस्थिति मिलाउनको लागि परिस्थिति मिलाउने पक्षको आवश्यक पर्दछ । सहमतिको सफलता अक्सर परिस्थिति मिलाउने पक्षबाट गरिएको एक अर्को बीचको केही साटफेर/सौदा वा समझदारी वा अपेक्षाकृत नतिजामा भर पर्दछ । त्यस्तो सौदा वा साटफेर वा समझदारी प्रत्यक्ष कुराहरूमा जस्तैः मुद्रा, समय तथा बानी/व्यहोरामा प्रतिबद्धता अर्थात् अप्रत्यक्ष विषयहरू जस्तैः क्षमता विकास, बानी/व्यहोरा आदिको अपेक्षामा गरिएको परिवर्तनको प्रतिबद्धताहरू अर्थात् क्षमा, याचनाहरू हुन सक्दछन् ।

साधारणतया सहमति भनेको प्रभावशाली पक्षहरू बीचको अन्तरक्रिया हो । त्यस्तो अन्तरक्रियाहरूमा उदाहरणका लागि द्वन्द समाधानको प्रक्रिया विकास गर्नु, काम कारवाही माथि स्वीकार गर्नु, व्यक्ति वा सामूहिक फाइदाको लागि सौदा गर्नु, विभिन्न अभिरुचिहरूमा सन्तुष्ट पार्ने निष्कर्षहरू सृजना गर्नु आदि पर्दछन् । सहमतिमा दुईटा मुख्य तत्वहरू हुन्छन् । जुन प्रक्रिया र विषय-वस्तु हुन् । प्रक्रिया भन्नाले पक्षहरूले कसरी सहमति गर्छन्, सहमतिको प्रसङ्ग सहमतिको लागि पक्षहरू बीचको सम्बन्ध, पक्षहरू बीच सूचना आदान-प्रदान, पक्षहरूले प्रयोग गरेको रणनीति र सहमतिको प्रक्रियाहरू कसरी र कुन ढङ्गले प्रयोग गरेका छन् भन्ने बुझिन्छ । विषय-वस्तु भन्नाले पक्षहरू केमा सहमति गर्दैछन् जस्तै एजेन्डा, समस्या, विकल्प र अन्तमा सम्झौतामा पुगेको विषयहरू आदि हुन सक्दछन् । (स्रोतः Wikipedia no date)

सहमति गर्ने पक्षहरू

ABS प्रक्रियामा सहमति गर्ने पक्षहरू भनेको कबोल गर्ने पक्षहरू (पहुँच लिने र पहुँच दिने प्रदायक) हुन् ।

पहुँच लिने वा पाउने पक्षः भारतीय जैविक विविधता ऐनको दफा ३(१) र ३(२) ले परिभाषित गरे अनुसार विदेशी, गैर-आवासीय भारती र बैदेशिक कम्पनीहरू जसले प्रदायक मुलुकमा रहेको कुनै पनि जैविक स्रोत वा सोसँग आबद्ध ज्ञान, अनुसन्धान वा व्यापारिक प्रयोजन वा सर्वेक्षण तथा जैविक उपयोग वा जैविक स्रोत र सोसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानसँग सम्बन्धित कुनै अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजा हस्तान्तरण गर्नको लागि जैविक स्रोतहरू उपलब्ध गर्ने ईच्छा देखाउने पक्षहरूलाई जनाउँछ । त्यस्तो पक्षहरूले पहुँच लिंदा राष्ट्रिय जैविक निकायबाट पूर्व सूचित अनुमति लिनु पर्दछ ।

प्रदायक पक्ष वा पहुँच दिने पक्षः प्रदायक पक्ष भनेको CBD को पक्ष राष्ट्रहरू जसले आफ्नो मुलुकमा भएको जैविक स्रोत, ज्ञान तथा प्रविधिको पहुँच उपभोक्ता (पहुँच लिने वा पाउने पक्ष) लाई उपलब्ध गराउँछ । प्रदायक मुलुक पहुँच लिने वा पाउने पक्ष पनि हुन सक्दछ ।

सहमतिको सिद्धान्तहरू

धेरैजसो सहमतिहरू अडान तर्फ उन्मुख रहेको हुन्छ । विवादीहरूले आफ्नो आवश्यकता र उद्देश्यहरू परिपूर्ति गर्न लिएको पूर्व निर्धारित उपलब्धिको सोचाईलाई अडान भनिन्छ । एउटा विवादीको अन्तिम अडान भनेको विवादीलाई स्विकार हुने समस्याको न्यूनतम समाधानको उपाय हो । अर्को विवादीले त्यो समस्याको समाधानलाई फरक वा उल्टो दृष्टिकोणले हेर्दछ । यदि त्यस्ता अडानहरू एक अर्कासँग मिल्न गयो भने पक्षहरू सन्तुष्ट हुने समाधान पत्ता लगाउन सम्भव हुन सक्दछ । तर साधारणतया पक्षहरूको अडान र तिनीहरूको समस्या प्रतिको सोच आपसमा यति धेरै फरक हुन्छ कि समाधानको उपाय त्यतिबेला कम्तिमा एउटा पक्षले अर्को पक्षसँग आपसी मिलापत्र वा आपसी सहमतिबाट मात्र सम्भव हुन सक्छ । एक वा दुबै पक्षले आ-आफ्नो अडानमा कटौती वा छुट नगरेसम्म पक्षहरूको अडान जारी नै रहन्छ । जहाँ आपसी मिलापत्र वा आपसी सहमति हुन सक्दैन । पक्षहरू आपसी सन्तोषजनक समाधानमा सहमत हुन सक्दैनन् त्यसैले आपसी मिलापत्र वा आपसी सहमति नै अडानमा आधारित सहमतिको सीमारेखा हो ।

यसको विकल्पमा तेस्रो पक्षलाई सहमति गराउने पक्षको रूपमा राखी अभिरुचिको आधारित मस्यौदामा सहमति गराउनु हो । सहमति गराउने प्रमुख पक्षले विवादीहरूको आपसी अभिरुचिहरू सकेसम्म प्राप्त गर्ने व्यवस्थामा विवादीहरूलाई केन्द्रित गराउन कोशिश गर्दछ । प्रत्येक विवादीको अभिरुचिहरूलाई प्रशंसा गर्दा विवादीहरूको अन्तिम अडानको महत्व घट्न जान्छ । त्यस्तो खालको सहकार्यमा आधारित सहमतिको रणनीतिले विवादीत पक्षहरू संलग्न व्यक्तिहरू भन्दा तिनीहरू बीचको समस्याको विषयमा बढी केन्द्रित हुन्छन् । तिनीहरू बीचमा स्वीकार भएको उद्देश्यको मापदण्डमा तिनीहरू सम्भावित व्यवस्थाको विकल्पमा आफ्नो मूल्याङ्कनमा स्वीकार्य हुन्छन् ।

आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र लाभको समुचित वितरण तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानमा पहुँच सम्बन्धी सम्झौताको लागि अभिरुचिमा आधारित सहमति सबैभन्दा उपयुक्त तरिका हो । अभिरुचिमा आधारित सहमतिमा पहुँच प्राप्त गर्ने र पहुँच प्रदायक दुबै पक्षहरूले सहमतिको सर्तहरूमा हस्ताक्षर गर्नु पर्दछ । सरकारी/समुदाय-स्तरमा पहुँच प्राप्त गर्ने र पहुँच प्रदायक पक्षहरू बीचको सम्झौताको सर्तहरू जैविक विविधता एकाइ, बोर्ड वा समितिहरूको योगदानमा विकास गरिन्छ । सहमतिमा निम्न बुँदाहरूलाई स्मरण गर्नु पर्दछ ।

- अडानभन्दा अभिरुचिमा केन्द्रित हुने,
- जनताहरूलाई समस्याबाट अलग राख्ने,
- आपसी फाइदाको लागि वैकल्पिक उपायहरू पत्ता लगाउने,
- निष्पक्ष मापदण्ड प्रयोग गर्ने ।

ABS को परिप्रेक्षमा सहमति एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग हो, जुन ABS को प्रत्येक चरणमा आवश्यक पर्दछ । त्यसको आवश्यकता पहुँचमाथिको अधिकारदेखि लाभको समुचित बाँडफाँडसम्म पर्दछ । पहुँच दिने पक्षहरूको सहमति आपसी सम्झौताको सर्त र पूर्व सूचित अनुमतिको आधारमा हुनु पर्दछ ।

सफल सहमतिको सर्तहरू

सहमतिको सफलता वा असफलतालाई विभिन्न सर्तहरूले असर पार्दछ । निम्न अनुसारको सर्तहरूले सहमतिलाई सफल बनाउन सक्दछ ।

सहभागी हुन चाहने पक्षहरूको पहिचान

जैविक खोजीको प्रक्रियामा विभिन्न उद्देश्यको लागि विभिन्न पक्षहरू सामेल हुन्छन् । आनुवंशिक स्रोत र संलग्न परम्परागत ज्ञानको अनुसन्धानमा अनुसन्धान गर्ने संस्था अनुसन्धानकर्ता र आदिवासी स्थानीय समुदायहरू सामेल हुन्छन् । त्यसैगरी यदि आनुवंशिक स्रोतको व्यापारिक प्रयोजनका लागि कार्य गरिन्छ भने बहुपक्षहरू सामेल हुन्छन् । जस्तै: राष्ट्रिय जैविक विविधता एकाइ, राज्यको जैविक विविधता एकाइ, जैविक विविधता व्यवस्थापन समिति आदिवासी/स्थानीय समुदायहरू । यदि सृजनशील सहमतिमा पुग्ने हो भने ती मध्ये सहमतिको लागि सरोकार भएका पक्षहरू एक आपसमा बसी सौदा गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाउनु पर्दछ । त्यस घडिमा यदि कुनै महत्वपूर्ण पक्ष सहभागी भएन भने सम्झौताको सम्भाव्यता घट्दछ । उदाहरणका

लागि जैविक खोजी सम्बन्धमा यदि स्थानीय आदिवासी, लाभको समुचित वितरणमा सहमति गर्ने बेला उपस्थित भएनन् भने सहमति प्रभावकारी हुँदैन ।

अन्तरनिर्भरता

सृजनशील सहमति प्राप्तीको लागि आफ्नो आवश्यकता र चाहनामा सन्तुष्ट रहन पक्षहरू एक अर्कोसँग अन्तरनिर्भर हुनु पर्दछ । यदि एउटा पक्षले अर्को पक्षको सहयोग बिना आफ्नो आवश्यकता र चाहना प्राप्त भएन भने त्यतिबेला सहमति फितलो हुन्छ ।

सहमतिको तयारी

पक्षहरू सौदा गर्नेबारेको बहसमा सहमति हुन तयार हुनु पर्दछ । उदाहरणका लागि संयुक्त राज्य अमेरिकाको औषधि कम्पनीले पाकिस्तानको खुन्भराब राष्ट्रिय निकुञ्ज (Khunzarab National Park) मा पाइने Himalayan Ibex जनावरबाट खोप (Vaccine) निकाल्न तयार भएको थियो । पाकिस्तानी सरकारले जनावरको रगतको नमूना निकाल्न अनुमति दिएको थियो । तर स्थानीय समुदायहरूले लामो समयदेखि संरक्षण गर्दै आएको स्रोतमा के हुन थालेको छ भन्ने कुरा उनीहरूलाई थाहा भएन । त्यस्तो अवस्थामा प्रदायक (सरकार) र पहुँच प्राप्त गर्ने पक्ष (औषधि कम्पनी) ले स्थानीय समुदायसँग कार्यको प्रक्रिया र क्रियाकलाप लगायत लाभको समुचित वितरण व्यवस्था सम्बन्धमा सम्झौता गर्न स्थानीय समुदायसँग सहमतिमा पुग्न तयार रहनु पऱ्यो ।

प्रभाव वा बाध्यात्मक माध्यम

कुनै समस्याको निकासमा पक्षहरू सहमतिमा पुग्न तिनीहरूले सहमति गर्ने पक्षको बानी र व्यहोरामा केही प्रभाव पार्नु पर्दछ । प्रभाव पार्नु भनेको परिवर्तनलाई हौसला दिनु हो । उत्तेजित वा भिन्न प्रश्न, जवाफ, सल्लाह, कानूनी अधिकारको प्रयोग, पुरस्कृत आदि सहमतिको बेला पक्षहरूलाई प्रभाव पार्ने उपायहरू हुन् ।

समस्या/सवाल तथा निहित स्वार्थमा सम्झौता

सहमतिमा प्रगति गर्न पक्षहरूले साधारण समस्या/सवाल तथा चासोहरूलाई स्विकार गर्नु पर्दछ । साधारणतया कसै-कसैमा एउटै साझा समस्या/सवाल र चासो हुन्छ भने कसै-कसैमा एउटै पक्षको मात्र चासो हुन्छ । सबैको साझा सवाल तथा चासो को संख्या र त्यसको महत्वले सहमति हुने वा नहुने जसबाट सम्झौता हुन सक्ने वा नसक्ने कुरालाई प्रभाव पार्दछ । साझा निर्णय प्रक्रियामा आफूहरू प्रतिबद्ध हुन तिनीहरूसँग प्रशस्त साझा सवाल तथा चासोहरू हुनु पर्दछ ।

फैसला गर्न इच्छुक

जैविक स्रोतको खोजी विकास गर्दा आइपर्ने कुनै झैझगडा आदिलाई दुबै पक्षहरू फैसला गर्न इच्छुक हुनु पर्दछ । पहुँच प्राप्त गर्ने पक्षले आफ्नो स्थिति आशातित प्रतिफल तथा जैविक स्रोतको विकासबाट समुदाय तथा सरकारले प्राप्त गर्ने लाभको किसिम र प्रतिशत प्रष्ट रूपमा वर्णन गर्नु पर्दछ । यदि पक्षहरू बीच झै-झगडा भएमा दुबै पक्ष वा तेस्रो पक्षबाट त्यसको फैसला गर्न सहमति हुनु पर्दछ ।

अन्तिम म्याद र शिघ्रताको जरुरी बोध हुनु

निर्णयमा पुग्नु पर्ने जरुरी अर्थात् चाप परेपछि मात्र अक्सर सहमति हुन्छ । आन्तरिक वा बाह्य समयको सीमितता अर्थात् फैसलामा पुगे वा नपुगेको विषयबाट सृजना हुन सक्ने सकारात्मक वा नकारात्मक नतिजाद्वारा शिघ्रतालाई बाध्य तुल्याएको हुन्छ । बाध्यताको सीमिततामा न्यायालयको मिति, आसन्न तामेली वा प्रशासनिक निर्णय वा वातावरणमा पर्ने पूर्व अनुमानित फेरबदल पर्दछन् । आन्तरिक समितिमा अर्को पक्षलाई अभिप्रेरित गर्न सहमति गर्ने पक्षले वनावटी अन्तिम म्याद तोक्न सक्दछ । सफल सहमतिको लागि पक्षहरूले संयुक्त रूपमा शिघ्रताको ख्याल राख्नु पर्दछ र यदि समयमा निर्णयमा पुग्न सकिएन भने पक्षहरूलाई नकारात्मक असर पर्न सक्दछ वा लाभको क्षति हुन सक्दछ भन्ने कुरामा पक्षहरू सतर्क हुनु पर्दछ ।

समस्याहरू सहमति हुने खालको हुनु पर्दछ

दुबै पक्षलाई मान्य हुने खालको फैसलाको विभिन्न विकल्पहरू दिइनु पर्दछ । यदि सहमति कुनै पक्षले जित्ने वा हार्ने खालको देखियो भने पक्षहरू छलफलमा भाग लिन इच्छुक हुँदैनन् ।

मिलापत्र गर्न इच्छुक

सबै सहमतिहरूमा मिलापत्रको आवश्यकता पर्दैन । धेरैजसो जैविक स्रोत विकासको खोजी तथा विकासमा सबै पक्षहरूको आवश्यकता पूर्ति गर्ने खालको भएमा सम्झौतामा पुग्न सकिन्छ र पक्षहरू बीच कुनै मिलापत्र गर्नु पर्ने हुँदैन । सम्पत्तिको भौतिक विभाजन, उत्साहित मूल्य वा सिद्धान्तहरूमा मिलापत्र र सहमति सम्भव छैन । उदाहरणका लागि यदि कुनै उत्पादन वा प्रक्रिया स्थानीय समुदायहरूको सिद्धान्त विपरित भयो भने सहमति सम्भव हुँदैन ।

सम्झौता उचित र कार्यान्वयन हुने खालको हुनु पर्दछ

कार्यान्वयन हुन नसक्ने खालको सम्झौताको कुनै औचित्य हुँदैन त्यसैले पक्षहरूले सम्झौतालाई लामो समयसम्म कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिने वास्तविकतालाई बिचार गरी काम गर्न सकिने योजना बनाउनु पर्दछ ।

सहमतिका लागि स्रोतहरू

सहमतिको लागि आउने पक्षहरू सौदा गर्न सक्ने र उचित भएसम्म कारवाही र छलफलमा पूर्ण रूपमा आर्थिक र समय दिन सक्ने शिप भएको हुनु पर्दछ । अपर्याप्त वा असमान स्रोतले सम्झौतालाई अघि बढाउन वा फैसला गर्न अवरोध पुग्न सक्दछ । सहमतिलाई अर्थपूर्ण बनाउन विभिन्न चरणहरू पछ्याउनु पर्दछ । ती चरणहरूमा: परिचय र अपेक्षा कायम गर्ने, छलफल र समस्याहरूको परिभाषा कायम गर्ने, चाहनाहरू पहिचान गर्ने र विकल्प तथा समाधानहरू निकाल्ने ।

ABS सहमतिको विभिन्न चरण र कार्यविधिहरू

पूर्व सूचित अनुमतिः धारा १५(५)

आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध पम्परागत ज्ञानमा पहुँच खोज्ने पक्षहरूले पूर्व सूचित अनुमतिको लागि निवेदन पेश गर्नु पर्दछ र प्रदायक मुलुकको आधिकारिक राष्ट्रिय निकायबाट लिखित अनुमति-पत्र लिनु पर्दछ । यो प्रक्रियामा सरोकारवालाहरूबाट (जस्तैः आनुवंशिक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानको पहुँच लिने स्थानको समुदायहरूबाट) पूर्व सूचित अनुमति लिनको लागि पहुँच दिने पक्षलाई कानूनको आवश्यकता पर्दछ । त्यसको मतलब उपभोक्ताहरूले आधिकारिक निकाय, समुदाय वा जैविक स्रोत तथा ज्ञानको स्वामित्व भएकाहरूलाई पहुँचको अभिप्राय, उद्देश्य र लाभको समुचित बाँडफाँड व्यवस्थाबारे बिस्तृत रूपमा जानकारी दिनु पर्दछ । आधिकारिक निकायसँग पूर्व सूचित अनुमति दिने कानूनी अधिकार हुन्छ, तर आवश्यक देखिएमा त्यो कानूनी अधिकार अन्य एकाइलाई प्रत्यायोजन गर्न पनि सकिन्छ । पूर्व सूचित अनुमतिको लागि चाहिने आवश्यकताहरू कोठा १ मा प्रस्तुत गरिएको छः

पूर्व सूचित अनुमति किन

पूर्व सूचित अनुमति आनुवंशिक स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानको स्वामित्व भएको प्रदायकसँगको कानूनी सम्झौताले उपभोक्तालाई निष्पक्ष तथा न्यायोचित लाभको (प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष लाभ) बाँडफाँडमा सहमति जनाउन र पारदर्शिता एवम् जिम्मेवारी सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्दछ । पूर्व सूचित अनुमतिले जैविक चोरीका घटनाहरूलाई पनि न्यून गर्न सहयोग गर्दछ ।

कोठा नं. १ः पूर्व सूचित अनुमतिको लागि आवश्यक सूचना (जानकारीहरू)

बोन निर्देशिका (Bonn Guidelines) अन्तर्गत पूर्व सूचित अनुमति पाउन निम्न अनुसारको जानकारीहरू प्रदायक पक्षलाई उपलब्ध गराउनु पर्दछः

(क) यदि निवेदन संस्थागत छ भने त्यसको कानूनी व्यवस्थाका प्रावधानहरू र निवेदक वा सङ्कलनकर्ता र सम्पर्क व्यक्तिसँगको सम्बन्ध,
(ख) पहुँच खोजेको आनुवंशिक स्रोतको किसिम र परिमाण,
(ग) शुरू गर्ने मिति र पहुँचको क्रियाकलापहरूको अवधि,
(घ) सम्बन्धित भौगोलिक क्षेत्र,
(ङ) पहुँचको क्रियाकलापहरूबाट जैविक विविधताको संरक्षण तथा दीगो उपयोगमा प्रभाव पर्न सक्ने विषय बस्तुहरूको मूल्याङ्कन, पहुँच उपलब्ध गराउँदा लाग्ने खर्च र लाभको मूल्याङ्कन
(च) स्रोतको लक्षित उपयोगबारे जानकारी (जस्तै जीव वर्गीकरण विज्ञान, सङ्कलन, अनुसन्धान व्यापारीकरण)
(छ) अनुसन्धान गरिने र विकास हुन जाने स्थानबारे जानकारी
(ज) अनुसन्धान तथा विकास कसरी गरिन्छ त्यसको जानकारी
(झ) अनुसन्धान तथा विकासमा संलग्न हुने स्थानीय निकायको पहिचान
(ञ) तेस्रो पक्षको संलग्नता हुन सक्ने सम्भावना
(ट) सङ्कलनको अभिप्राय, अनुसन्धान र आशातित नतिजाबारे जानकारी
(ठ) आनुवंशिक स्रोतको उपयोगबाट प्राप्त हुने लाभको किसिम
(ड) लाभको समुचित बाँडफाँड व्यवस्थाको जानकारी
(ढ) कूल खर्च
(ण) गोप्य सूचनाको प्रयोग गर्ने तरिका

स्रोतः CBD 2002b

पूर्व सूचित अनुमतिको मुख्य तत्वहरू

पूर्व सूचित अनुमतिको सम्झौतामा निम्न विषयहरू समावेश हुन्छन्:

पूर्व सूचित अनुमतिको निवेदनमा आधिकारिक निकायको स्वीकृति अर्थात् पूर्व सूचित अनुमतिको प्रमाण

प्रदायक मुलकको राष्ट्रिय कानून अनुसार उपभोक्ता पक्षले प्रदायक मुलुकको आधिकारिक निकाय र सम्बन्धित सरोकार-वालाहरूबाट पूर्व सूचित अनुमति लिनु पर्छ । आनुवंशिक स्रोत, परम्परागत ज्ञान, नयाँ खोज तथा विधिमा पहुँच लिन स्थानीय तथा आदिवादी समुदायहरूको स्वीकृती लिनुअघि राष्ट्रिय कानून तथा प्रथाजनित ऐन/विधिलाई हेरिनु पर्दछ । भुटान र भारत सरकारले तयार पारेको पूर्व सूचित अनुमतिको नमूना निवेदन फारम 'दशौं सत्रको स्रोत सामग्री' मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

निवेदन दिने समय

प्रदायक मुलुकले पूर्व सूचित अनुमतिको निवेदन त्यति बेला दिनु पर्छ जब पहुँच लिन चाहने पक्षलाई पहुँच लिन चाहेको मुलुक वा भौगोलिक क्षेत्र, समुदायहरू र त्यस स्थानको आनुवंशिक स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानको राम्रो जानकारी हुन्छ । पूर्व सूचित अनुमति अगाडि नै लिइनु पर्दछ, जसले गर्दा पहुँच लिनेबारेको निवेदनमाथि कारवाही अगाडि बढाउन र प्रदायक र उपभोग गर्ने पक्ष बीच परामर्श तथा निर्णय प्रक्रिया चलाउन सजिलो हुन्छ । निवेदन उपर प्रतिक्रिया दिने समय प्रदायक मुलुकको कानूनमा तोकिएको हुनु पर्दछ ।

पहुँच प्राप्त भएको स्रोतको प्रयोग

आनुवंशिक स्रोत अर्थात् आबद्ध परम्परागत ज्ञान कस्तो केको प्रयोगको लागि प्राप्त गर्न अनुमति खोजिएको हो, त्यसको अभिप्राय, उद्देश्य, प्रयोग आदि पूर्व सूचित अनुमतिको निवेदनमा प्रष्ट साथ जनाउनु पर्दछ । यदि आनुवंशिक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगमाथि भएको सम्झौताको अवधिभित्र केहि परिवर्तन गर्न चाहेमा उपभोक्ताले त्यसको भिन्दै पूर्व सूचित अनुमति खोज्नु पर्दछ । उल्लेखित विषयहरू प्रदायक र उपभोग गर्ने पक्ष बीचको सम्झौताको सर्तहरूमा उल्लेख गर्नु पर्दछ । तर त्यसको आवश्यकताहरू प्रत्येक मुलुकको आफ्नो ABS कानून अनुसार हुन्छ ।

पूर्व सूचित सहमतिको कार्यविधि

प्रदायक मुलुकको राष्ट्रिय कानून अनुसार स्रोतमाथिको पहुँच निवेदनको प्रक्रियाद्वारा प्राप्त गर्न सकिन्छ, तर सो विषय राज्यको आधिकारिक निकायलाई आवश्यक पर्ने जानकारी, जैविक खोजी गर्ने व्यक्ति र सरोकारवालाको अभिप्रायमा भर पर्दछ । जैविक अनुसन्धानको सम्बन्धमा Swiss Academy of Sciences ले पूर्व सूचित अनुमतिको चार वटा विषयहरू पहिचान गरेको छ ।

ABS नभएको अवस्था: त्यस्तो अवस्थामा अनुसन्धानको लागि आनुवंशिक स्रोतमाथिको पहुँच आवश्यक पर्दैन, त्यसैले ABS को करारपत्रको आवश्यक पर्दैन तर अरु अनुसन्धानको इजाजत भने आवश्यक पर्दछ ।

ABS साधारण रूपमा रहेको अवस्थामा: यस अवस्थामा जैविक स्रोतको अनुसन्धानको लागि नमूना सङ्कलन र सर्वेक्षणबाट सूची तयार पार्न नमूना हस्तान्तरण गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यस अवस्थामा सामग्री हस्तान्तरण सम्झौता पर्याप्त हुन्छ ।

ABS रहेको अवस्था: प्रयोगशालामा अध्ययन वा थप अनुसन्धानको लागि मुलुकभित्र वा बाहिर जैविक स्रोतहरूको नमूनाहरू निर्यात गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यस अवस्थामा ABS साधारणको करार भए पर्याप्त छ ।

जटील ABS रहेको अवस्थामा: प्रस्ताव गरिएको अनुसन्धान व्यापारी अभिप्राय अर्थात् परम्परागत ज्ञानको अनुसन्धान समेतको विभिन्न चरणको अनुसन्धानहरू समावेश हुन्छ । त्यस अवस्थामा पूरै ABS को करार-पत्र आवश्यक पर्दछ ।

पूर्व सूचित अनुमतिको निवेदनलाई आवश्यक पर्ने जानकारीको सन्दर्भमा बोन निर्देशिकाहरू (Bonn Guidelines) ले विभिन्न सुझावहरू दिएको छ, जुन हिमाली क्षेत्रको धेरै मुलुकहरूले अपनाउँदै आएका छन् । स्रोतमाथिको पहुँचमा निर्णयको लागि दिएको निवेदन आधिकारिक निकायले पहुँचको स्वीकृति दिएको वा बदर गरेको जानकारी लिखित रूपमा प्रमाणित हुनु पर्दछ । सबै कागजातहरूको जस्तै: पहुँच दिएको/नदिएको, लाईसेन्स, आशायपत्र आदि लिखित रूपमा अभिलेख राख्नु पर्दछ । पहुँचको

प्रक्रियामा दुबै पक्ष (पहुँच खोज्ने र दिने) बाट पारदर्शिता र जिम्मेवारी सुनिश्चित गरिनु पर्दछ । साधारणतया पूर्व सूचित अनुमति राष्ट्रिय, राज्य र स्थानीय-स्तरमा रहेको जैविक विविधता एकाइहरूबाट उपलब्ध हुन्छ । तर कहिले-काँही जब सम्भाव्य जैविक खोजी विकास गर्ने पक्षहरू स्रोत तथा ज्ञान रहेको क्षेत्रमा पुग्दछन् त्यतिबेला पूर्व सूचित अनुमति नभएको अवस्थामा समस्याहरू आउन सक्दछ । त्यस अवस्थामा ज्ञानको स्वामित्व रहेको स्थानीय समुदायहरूले अनुमतिलाई अस्वीकार पनि गर्न सक्छन् र द्वन्द्व आउन सक्छ । त्यस्तो अवस्था हटाउन जैविक खोजी क्रियाकलापहरू प्रस्ताव गरिएको स्थानको समुदायहरूबाट पनि पूर्व सूचित अनुमति लिन सल्लाह दिइन्छ, जसले सम्भाव्य समस्याहरू हटाउन मद्दत पुऱ्याउँछ ।

सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग परामर्श लिने संयन्त्र

तालिका ६: पूर्व सूचित अनुमति प्रक्रियामा ध्यान दिनु पर्ने मुख्य सवालहरू

प्रथम चरण **प्रारम्भिक योजना**	**दोस्रो चरण** **बिस्तृत योजना**	**तेस्रो चरण** **प्रकट गर्ने**	**चौँथो चरण** **प्रतिफल**
• पूर्व संचित अनुमति प्रक्रियामा कसले भाग लिने ? • कसको पूर्व संचित कसले सहभागिता जनाउने ? • पूर्व संचित अनुमतिमा को छुट्यो ? • क्षेत्रको समस्या कसले पहिचान गर्ने ? • समस्या कसको हो ? • प्रश्न कसको हो ? • कसको जैविक खोजी हो ? • कसको चासोलाई छुट्याइयो ?	• प्रभावशीलता भनेको को हो ? • शक्तिको खेल कस्तो हुन्छ ? • समुदायमा कसले निर्णय गर्छ र समुदायलाई के कुराको आवश्यकता छ ? • कसले निर्णय गर्छ ? • सूचना कसले नियन्त्रण गर्छ ? • ज्ञानको स्वामित्व भएको पक्ष को हो ? • समुदायमा कसलाई पछाडि राखिएको छ ? **वास्तविकताको जाँच र सचेतनता** • ज्ञान र स्रोत कसको हो ? • कसले साँचो बोलिरहेको छ ? • कसलाई सूचना प्रवाह भएको छ र प्रस्तावित जैविक खोजीमा को छैन ? • कसले जैविक खोजीबाट आउने प्रतिफल बुझ्न सक्छ र कसले सक्दैन । • कसको बास्तविकतालाई छुट्याइएको छ ?	• जैविक खोजीबाट आएको प्रतिफलको स्वामित्व कसले लिन्छ ? • अनुसन्धान र विकासबाट प्राप्त तथ्यांकको स्वामित्व कसले लिन्छ ? • विकसित ज्ञान र उत्पादनहरूमा कसको पहुँच हुन्छ र किन ? • योजना केको लागि कसले प्रयोग गर्छ ? • कसले त्यसमा पहुँच राख्न र प्रयोग गर्न सक्दछ ?	• योजना गरिएको कार्यक्रमहरूमा के हुन्छ ? • कसलाई लाभ हुन्छ ? र कसरी हुन्छ ? • कसले लाभ पाउँछ र कसले पाउँदैन ? • कसको क्षमता बृद्धि हुन्छ ? • जैविक खोजीबाट को शसक्त हुन्छन् र को हुँदैनन् ?

पूर्व सूचित अनुमतिको प्रयोग विधि एवम् प्रथाजनित कानूनको अधिनमा रही, प्रदायक मुलुकले स्थानीय तथा आदिवासी समुदायको संलग्नतामा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गर्ने प्रक्रियाको सहजीकरण, पहुँचको कार्यहरूमा लाभको समुचित बाँडफाँडको व्यवस्थाबारे विस्तृत रूपमा छलफल गर्न सक्दछ । तथापि प्रत्येक मुलुकको राष्ट्रिय कानूनको अधिनमा र ही उपभोक्ताहरूले समुदायको पूर्व सूचित अनुमति लिनु पर्दछ । त्यस्तो अवस्थामा सम्बन्धित समुदायको अनुमति लिनको लागि मुलुकको पूर्व सूचित अनुमति फारम आवश्यकता अनुसार परिमार्जन गर्न सकिन्छ ।

CBD PIC को जिम्मेवारी

हिमाली क्षेत्रको धेरैजसो मुलुकहरूमा सूचनाको अधिकारमाथि कानूनी प्रावधानहरू भएतापनि प्रशासनिक शासन र पारदर्शिताको कमि PIC प्रक्रियाको मुख्य बाधक हुन सक्दछन् । त्यसकारण, स्रोत उपभोग गर्ने पक्षले सावधानीका साथ बोन निर्देशिका (Bonn Guidelines) लाई पछ्याउन सुझाव दिइन्छ (कोठा २) । बोन निर्देशिकालाई पछ्याउँदा स्रोत उपभोग गर्ने पक्षले आफ्नो दायित्व र पारदर्शिता सुनिश्चित गर्न सक्दछन् र समुदाय तथा परम्परागत ज्ञानको पकड रहेको पक्षको प्रभावकारितामा वृद्धि हुन गई सहमतिको प्रक्रियामा भाग लिन तिनीहरूलाई मद्दत पुग्दछ ।

कोठा नं. २: CBD र बोन निर्देशिका: पूर्व सूचित अनुमति उपभोक्ताहरूको जिम्मेवारी

बोन निर्देशिकाको अधिनमा रही, आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको उपभोक्ताहरूलाई निम्न कुराहरू गराउनु पर्दछ:

- उपभोक्ताहरूलाई नीति, प्रशासन र कानूनी मापदण्ड समीक्षा गर्न प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ, जसबाट तिनीहरू CBD को धारा १५ लाई पूर्ण रूपमा पालना गर्न सक्ने हुने छन् ।
- उपभोक्ताहरूलाई सूचना वितरण केन्द्रको संयन्त्र तथा महासन्धिको अन्य सूचना केन्द्रको च्यानलहरूद्वारा स्रोतमा पहुँच सम्बन्धी आवेदन प्रसार गर्न प्रोत्साहान गर्नु पर्दछ ।
- उपभोक्ताहरूले आनुवंशिक स्रोतको व्यवसायीकरण र अन्य प्रयोगबाट आनुवंशिक स्रोतको परम्परागत ज्ञानको प्रयोगलाई प्रतिरोध नगर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नु पर्दछ ।
- उपभोक्ताहरूले आफ्नो उद्देश्य, भूमिका र जिम्मेवारीहरू प्रष्ट र पारदर्शि रूपमा पूरा गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नु पर्दछ ।
- उपभोक्ताहरूले सबै सरोकारवालाहरूद्वारा स्रोतको पहुँचको क्रियाकलापबाट पर्न सक्ने वातावरणीय प्रभावबारे सोच विचार गर्नेछन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नु पर्दछ ।
- उपभोक्ताहरूले आफ्नो निर्णयहरू सम्बन्धित आदिवासी तथा स्थानीय समुदाय र सरोकारवालाहरू खासगरी आदिवासी र स्थानीय समुदायहरूलाई उपलब्ध भएको सुनिश्चित गर्ने संयन्त्र स्थापना गर्नु पर्दछ ।
- उभोक्ताहरूले आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको आफ्नो जिज्ञासा, अभिरुचि, भनाई आदि सहमतिको बेला प्रस्तुत गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धिका क्रियाकलापहरूमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूलाई सहयोग गर्नु पर्दछ ।

स्रोत: CBD 2002b

आपसी सम्झौताको सर्तहरू

CBD को धारा १५(४) मा उल्लेख भए अनुसार स्रोतमा पहुँच दुबै पक्षहरूको आपसी सम्झौताको सर्तहरूमा आधारित हुनु पर्दछ । त्यस्तै सिद्धान्त भएको पूर्व सूचित अनुमति (PIC) आपसी सम्झौताको सर्तहरू (MAT) मा पनि प्रयोग गरिएको छ, तर MAT जैविक खोजीको सम्झौतामा पुग्न र सम्झौता गर्ने सर्तहरूमा केन्द्रित रहेको छ । त्यस्तो सम्झौता ABS प्रक्रियामा कानूनी रूपले बाध्यात्मक हुन्छ, जसले दुबै पक्षलाई पारदर्शिता र दायित्व बोध सुनिश्चित गराउँछ । दुबै पक्षहरू आफ्नो सर्तहरूमा सन्तुष्ट भई सम्झौतामा पुगेपछि सामग्री हस्तान्तरण सम्झौता (MTA) गर्न सकिन्छ । वोन निर्देशिकाहरूले सुझाव दिए अनुसार MAT सम्बन्धित जिम्मेवारीहरू कोठा ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

आपसी सम्झौताको सर्तको तत्वहरू

आपसी सम्झौताको सर्तहरू विकास गर्न निम्न अनुसारको आधारभूत तत्वहरूलाई ध्यान दिनु पर्दछ:

- कानूनी निश्चितता र स्पष्टता गर्ने ।
- न्यून आर्थिक कारोवार गर्ने ।
- उपभोक्ता एवम् प्रदायकको दायित्वका प्रावधानहरू सामेल गर्ने ।
- विभिन्न स्रोतहरूको विभिन्न उपयोगको लागि छुट्टाछुट्टै सम्झौताको व्यवस्थाहरू मिलाउने र नमूना सम्झौताहरू विकास गर्ने, विभिन्न उपयोग भन्नाले अरु बस्तुहरूको साथै जीव वर्गीकरण, सङ्कलन, अनुसन्धान र व्यापारीकरण पनि हुन सक्दछ ।
- आपसी सम्झौताका सर्तहरूमा सहमति, कुशल कार्य क्षमता र उचित समायावधि अनुसार हुनु पर्दछ ।
- आपसी सम्झौताका सर्तहरू लिखित सम्झौतामा देखाइनु (प्रदर्शन) पर्दछ ।

लिखित MAT को सन्दर्भमा कोठा ४ मा प्रस्तुत गरिएको महत्वपूर्ण तत्वहरूसँग सान्दर्भिक भएको जानकारी उल्लेख गर्न जरुरी हुन्छ ।

कोठा ३: CBD बोन निर्देशिका: MAT उपभोक्ताको जिम्मेवारीहरू

बोन निर्देशिका अनुसार, आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको उपभोक्ताहरूले निम्न कुराहरू गर्नु पर्दछ:

- ABS को धारा १५ को अनुच्छेद ५ मा स्थापित भएको PIC प्राप्त गर्नु पर्दछ ।
- आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको चलन, प्रथा, परम्परा, मूल्य, मान्यता र प्रथाजनित कार्यविधिहरूलाई सम्मान गर्नु पर्दछ ।
- आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूबाट माग गरिएको जानकारीहरूमा प्रतिक्रिया जनाउनु पर्दछ ।
- उपलब्ध गरेको सर्तनामाहरूसँग मेलखाने गरी मात्र आनुवंशिक स्रोतको उपयोग गर्नु पर्दछ, आनुवंशिक स्रोतको उपयोग पूर्व घोषित उद्देश्य विपरित हुन गएमा नयाँ पूर्व सूचित अनुमति र आपसी सम्झौताका सर्तहरू उपलब्ध गरेर मात्र आनुवंशिक स्रोतको उपयोग गर्नु पर्दछ ।
- सम्भव भएसम्म आनुवंशिक स्रोतको उपयोग प्रदायक मुलुकसँगको सहभागितामा गर्नु पर्दछ ।
- गैरव्यापारी दृषिकोणले गरिने जीव वर्गीकरण (Taxonomy) सम्बन्धी अनुसन्धानलाई सहज बनाउन आपसी सम्झौताका सर्तहरू अन्तर्गत विशेष खालको सर्तनामाहरू कायम गर्नु पर्दछ ।
- संलग्न आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरू वा सरोकारवालाहरूसँग कायम भएको आपसी सम्झौताका सर्तहरू यकिन गरी आनुवंशिक स्रोतको प्रयोग (व्यापारीकरण र प्रविधि हस्तान्तरणमा समेत) बाट प्राप्त लाभको बाँडफाँड निष्पक्ष र न्यायपूर्ण हुने कुरा सुनिश्चित गर्नु पर्दछ ।

स्रोत: CBD 2002b

कोठा ४: MAT मा समावेश गनु पर्ने मुख्य तत्वहरू

बोन निर्देशिका (Bonn Guidelines) अनुसार, निम्न विषयहरू आपसी सम्झौताको सर्तहरू (MAT) मा समावेश गरिनु पर्दछ:

- आनुवंशिक स्रोतको किसिम र परिमाण, क्रियाकलापहरू लागू गर्ने भौगोलिक तथा परिस्थितिकीय क्षेत्र,
- पहुँच पाएको सामग्रीहरूको सामान्य प्रयोगमा कुनै किसिमको हदबन्दी,
- विभिन्न क्षेत्रमा क्षमता विकासको पहिचान गर्ने,
- कुनै परिस्थिति (जस्तै: प्रयोगमा परिवर्तन) आएमा सम्झौताको सर्तहरूमा पुन: सहमति गर्न सकिने वा नसकिने,
- उदगम मुलुकको सार्भभौम अधिकारलाई सम्मान गर्ने,
- आनुवंशिक स्रोत तेस्रो पक्षलाई हस्तान्तरण गर्न सकिने वा नसकिने,
- आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको नवीन कार्य, नयाँ सोच/बिचार, कृति, आबिष्कार एवम् विधिहरूको संरक्षण/प्रवर्द्धन, परम्परागत विधि अनुसार जैविक स्रोतहरूको प्रथाजनित उपयोगको प्रवर्द्धन गर्ने
- गोप्य सूचना वा जानकारीहरूको प्रस्तुति गर्ने,
- आनुवंशिक स्रोतको व्यापार, अन्य प्रयोग, तिनीहरूबाट उत्पादित बस्तुहरू आदिबाट प्राप्त लाभको समुचित वितरण सम्बन्धी प्रावधानहरूलाई ध्यान दिने ।

स्रोत: CBD 2002b

माथि उल्लेखित विषयहरू लगायत बोन निर्देशिकाले सुझाव गरे अनुसार MAT को लागि आवश्यक अन्य केही निर्देशित विषयहरू निम्न अनुसार रहेका छन्:

- खासगरी सरोकार आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको सन्दर्भमा खास कुनै पक्ष र सरोकारवालाहरूको नैतिक चासोलाई ध्यान दिनु पर्ने,
- आनुवंशिक स्रोत तथा आबद्ध ज्ञानको प्रथाजनित उपयोगको निरन्तरता सुनिश्चित हुने प्रावधानहरूलाई ध्यान दिने,
- बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारको प्रावधानहरूलाई ख्याल राख्ने,
- योगदानको स्तर अनुसार बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारमा संयुक्त स्वामित्वको सम्भावनालाई बिचार गर्ने ।

सामग्री हस्तान्तरण सम्झौता (MTA)

सामग्री हस्तान्तरण सम्झौता आनुवंशिक सामग्रीहरूको हस्तान्तरण र हस्तान्तरण गरिने सामग्रीहरूको सर्तहरू प्रयोग गर्ने सम्झौता हो । MTA विभिन्न किसिमका हुन्छन । जस्तै छोटो दुरीको ढुवानी, कागजात, हस्तान्तरण सूचना वा न्यूनतम सर्तहरू भएको सामानको आधिकारिक विवरणदेखि लिएर विस्तृत वर्णन भएको सहमति-पत्र र आपसी सम्झौताको सर्तहरूमा हस्तान्तरण भएको सम्झौता । MTA कार्यान्वयन गर्दा अपनाउनु पर्ने महत्वपूर्ण विषयहरू कोठा ५ मा देखाइएको छ ।

कोठा नं. ५: MTA को लागि अपनाउनु पर्ने महत्वपूर्ण विषयहरू

सामग्री हस्तान्तरण सम्झौताहरू (MTA) निम्न अनुसार फरक-फरक हुन सक्दछन्:

- सम्झौता गर्ने पक्षबाट आनुवंशिक स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानमा पुहँच खोज्ने निवेदकको निश्चित अभिप्राय वा उद्देश्य;
- ABS को प्रशासनिक, कानूनी, तथा नीतिगत संचरना र पक्षहरूको वैज्ञानिक तथा प्राविधिक क्षमता, जसले ABS को कारोबारलाई निष्पक्षता र पारदर्शितालाई सहज बनाउँछ;
- जैविक विविधता संरक्षणको सन्दर्भमा पहुँच प्राप्त भएको स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानको दीगो प्रयोग, तथ्यांक वा सूचनाको प्रयोगबाट प्राप्त सबै किसिमको लाभको निष्पक्ष र न्यायोचित बाँडफाँडमा पक्षहरूको आपसी सरोकार ।

MTA को (प्रबन्ध) व्यवस्था

CBD बोन निर्देशिकाले MTAs तैयार पार्ने खाका उपलब्ध गराएको छ, जसमा परिचय, पहुँच तथा लाभको समुचित बाँडफाँड (ABS) र कानूनी व्यवस्थाहरू रहेका छन् ।

परिचात्मक व्यवस्था

- जैविक विविधता महासन्धिलाई उल्लेख गराउने प्रस्तावना
- आनुवंशिक स्रोतको प्रदायक र उपभोक्ताको कानूनी व्यवस्था
- आनुवंशिक स्रोत प्रदायक र उचित भएमा उपभोक्ताको अख्तियारनामा र उद्देश्य

पहुँच तथा लाभ समुचित बाँडफाँडको व्यवस्था

- संलग्नताको जानकारी सहित MTA को क्षेत्र भित्रको आनुवंशिक स्रोतहरूको वर्णन
- आनुवंशिक स्रोत, तिनीहरूको उत्पादन वा स्रोतबाट निस्केको अन्य तत्वहरूको MTA ले इजाजत दिए अनुसारको प्रयोग
- प्रयोगमा कुनै परिवर्तन गर्दा आवश्यक पर्ने नयाँ MTA को विवरण
- बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार (IPR) खोजिएको छ/छैन, छ भने कुन अवस्थामा खोजिएको छ
- कस्तो किसिमको लाभको समुचित बाँडफाँड गर्ने हो, लाभको समुचित बाँडफाँडको सर्तहरूको व्यवस्था
- उपलब्ध गराइएको सामग्रीको परिचय र गुणस्तरमा प्रदायकले ग्यारेन्टी (विना कवुल गरेको लिखितको दफा/धारा)
- आनुवंशिक स्रोत र संलग्न जानकारी तेस्रो पक्षलाई हस्तान्तरण गर्न सकिने वा नसकिने यदि सकिन्छ भने कस्तो अवस्थामा हस्तान्तरण ईजाजत दिन सकिन्छ त्यसको विवरण
- अस्पष्टता हटाउन विभिन्न भाषा/शैली/शब्दहरूको परिभाषा
- सङ्कलन गरिएको क्रियाकलापहरूबाट वातावरणमा पर्ने असरलाई न्यून गर्ने कार्य ।

कानूनी व्यवस्था

- सामग्री हस्तान्तरण सम्झौतामा तोके अनुसार गर्ने दायित्व,
- सम्झौताको अवधि
- सम्झौता तोड्ने सूचनाको आवश्यकता
- कुनै दफामा भएको दायित्वले सम्झौता तोड्ने बाध्यतालाई बचाउने तथ्य
- स्वतन्त्र रूपले कार्यान्वयन हुन सक्ने सम्झौतामा भएको छुट्टै धारा
- दुबै पक्षको दायित्वलाई गतिरोध गर्ने घटनाहरू (मानिसको नियन्त्रण भन्दा बाहिर, दुर्घटना आदि)
- द्वन्द समाधानको व्यवस्था
- अधिकार प्रदान गर्ने वा हस्तान्तरण गर्ने
- कुनै सम्पत्तिमाथिको अधिकार (बौद्धिक अधिकार सहित) प्रदान गर्ने, हस्तान्तरण गर्ने वा दावी गर्ने अधिकारको निष्कासन
- सम्झौता नियमन हुने कानूनको छनौट (यदि दुई मुलुकको बीचमा सम्झौता भएमा)
- गोपनियताको धारा (बुँदाहरू)

लाभको समुचित बाँडफाँड

जैविक खोजी योजनाको करारनामाको सम्झौतामा हस्ताक्षर भए अनुसार उपभोक्ता पक्षले आनुवंशिक स्रोत तथा परम्परागत ज्ञान प्रदायक पक्षलाई दिइने क्षतिपूर्ति/शोधभर्ना/मुआब्जाको किसिमलाई लाभको समुचित बाँडफाँड भनिन्छ । त्यस्तो क्षतिपूर्ति/शोधभर्ना/मुआब्जाको किसिम आ-आफ्नो मुलुकको कानूनमा उल्लेख भएको हुन्छ । CBD ले आर्थिक वा गैर-आर्थिक लाभलाई पनि प्रयोग गर्न सकिने सुझाव दिएको छ ।

आर्थिक लाभ निम्न अनुसार हुन सक्दछ:

- पहुँचको दस्तुर वा प्रत्येक नमूना सङ्कलन बापतको दस्तुर
- अग्रीम भुक्तानी
- किस्ता भुक्तानी
- राजश्व भुक्तानी
- लाइसेन्स दस्तुर (व्यापारिक प्रयोजनको लागि)
- जैविक विविधताको संरक्षण तथा दीगो प्रयोगमा सघाउने ट्रस्ट कोषलाई विशेष दस्तुर
- आपसी सहमति भएको खण्डमा तलब तथा प्राथमिकता रकम
- अनुसन्धान रकम
- संयुक्त उद्यम (व्यापार)
- सम्बन्धित बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारमा संयुक्त स्वामित्व

गैर-आर्थिक लाभ निम्नानुसार हुन सक्दछ:

- अनुसन्धान तथा विकासको नतिजाहरू आदान-प्रदान
- वैज्ञानिक अनुसन्धान र विकास कार्यक्रमहरू (खासगरी जैविक खोजी अनुसन्धान कार्य सम्भव भएसम्म प्रदायक मुलुकमा) मा साझेदारी, सहकार्य सहयोग, अनुदान
- उत्पादन विकासमा सहभागिता
- शिक्षा तथा तालिममा साझेदारी (सहकार्य), सहयोग, योगदान
- आनुवंशिक स्रोत र तथ्यांकमा आधारित परस्थानीय सुविधाहरूको प्रवेश
- आनुवंशिक स्रोत प्रदायक मुलुकहरू खासगरी आनुवंशिक स्रोतको प्रयोग, जैविक प्रविधि, जैविक विविधताको संरक्षण र दीगो उपयोग जस्ता आनुवंशिक स्रोतको ज्ञान र प्रविधि निष्पक्ष र उपयुक्त तरिकाले हस्तान्तरण
- आनुवंशिक स्रोतको ज्ञान र प्रविधि प्रदायक मुलुकलाई निष्पक्ष र अनुकूल स्थितिमा हस्तान्तरण
- विकासोन्मुख मुलुक र आर्थिक गतिविधिहरू संक्रमण अवस्थामा भएको मुलुकुहरूको तथा उपभोक्ता/टोलीहरूको प्रविधि हस्तान्तरण क्षमता अभिवृद्धि । आनुवंशिक स्रोत उपलब्ध गराउने उदगम् मुलुकमा प्रविधि विकास । आफ्नो आनुवंशिक स्रोतहरूको संरक्षण र दीगो प्रयोग गर्ने तर्फ आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको कुशलताको वृद्धि वा सृजना
- संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि

- प्रशासन र स्रोतमाथि पहुँचको नियमलाई कार्यान्वयन गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्न मानव संसाधानको विकास र जैविक स्रोतहरूको संरक्षण, उपयोग, लाभ आदिसँग सम्बन्धित तालिमहरूमा प्रदायक पक्ष तथा प्रदायक मुलुकको पूर्णसहभागिता रहने
- जैविक विविधताको संरक्षण, दीगो प्रयोग, जैविक खोजी र जीव वर्गीकरणसँग सम्बन्धित वैज्ञानिक जानकारी/सूचना आदिमा पहुँच
- स्थानीय अर्थतन्त्रमा योगदान
- प्रदायक मुकुलहरूमा आनुवंशिक स्रोतको घरेलु प्रयोगलाई मध्यनजर राखी स्वास्थ्य तथा खाद्य सुरक्षा जस्ता प्राथामिकताको आवश्यकताहरूमा केन्द्रित अनुसन्धान
- पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड सम्झौताको कार्यान्वयन तथा सहकार्य साझेदारी क्रियालापहरूमा संस्थागत तथा व्यावसायिक सम्बन्ध वृद्धि
- खाद्य तथा जीविकोपार्जन सुरक्षाबाट लाभ
- सामाजिक मान्यता
- सम्बन्धित बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकारमा संयुक्त स्वामित्व ।

घटना/मामिला १ः दक्षिण भारतको कानी आदिवासी (आदिम जाती) सँग लाभको समुचित वितरणको व्यवस्था

दक्षिण भारतको पश्चिमी घाटको अगस्त्यामलाई उष्ण प्रदेशीय वर्षे जङ्गलमा 'कानी' आदिवासी समुदायहरू बसोबास गर्दछन् । आदिवासीको ज्ञानमा आधारित 'जीवनी' नामको औषधिको विकासको लागि Tropical Botanical Garden and Research Institute (TBGRI) र केरेलाको कानी आदिवासी बीच लाभको समुचित बाँडफाँडको व्यवस्थाले ख्याति प्राप्त गरेको छ । कानी आदिबासी समुदायभित्र केही परम्परागत औषधिको ज्ञान हस्तान्तरण र व्यवसायको प्रथाजनिक अधिकार 'प्लाथिस' नामको रोग निको पार्न आदिवासीहरूले लिएका छन् । तिन जना कानी आदिबासी सदस्यहरूले TBGRI को वैज्ञानिकहरूलाई आफ्नो परम्परागत ज्ञानबारे जानकारी दिएका थिए । ती वैज्ञानिकहरूले 'आरोग्य पच्चा' नामको बिरुवाबाट बाह्र वटा समिश्रणहरूलाई छुट्टाएर 'जीवनी' नामको औषधि विकास गरेका थिए । त्यो प्रविधि आयुर्वेदिक औषधिको व्यापार चालु राख्न भारतीय औषधि निर्माता Arya Vaidya Pharmacy Ltd लाई लाइसेन्स दिइएको थियो । परम्परागत ज्ञानमा आधारित औषधि 'जीवनी' को व्यापारीकरणबाट प्राप्त लाभको समुचित बाँडफाँड गर्न एउटा ट्रस्ट कोष स्थापना गरिएको थियो । यसको अनुभवले राष्ट्रिय जैविक विविधता नीति, बृहत कार्ययोजना र कानूनमा भएको प्रावधान अनुरूप लाभको समुचित बाँडफाँड, विकास गर्न सकिने तथ्यलाई औंल्याई दिएको छ ।

स्रोत: CBD no date c

घटना/मामिलाः २ सुरिनाममा लाभको समुचित वितरण

International Cooperative Biodiversity Group (ICBG), संयुक्त राज्य अमेरिकाको सहयोगमा National Institute of Health (NIH) , National Science Foundation (NSF) र USAID ले सञ्चालन गरेको कार्यक्रम हो । सन् १९९३ मा पाँच वटा विभिन्न संस्थाहरूले सुरिनामको लागि पेश गरेको संयुक्त प्रस्तावहरूलाई ICBG ले अनुदान उपलब्ध गराएको थियो । सुरिनामको ICBG समूहले स्थानीय र आदिम जातिसँग मिलेर जैविक खोजी अनुसन्धान कार्यहरू गर्दछ । सो कार्यमा संलग्न अधिकांश स्थानीय सहभागीहरू जस्तैः बुस र मरून्स नामक काला जातिहरू छन् । तिनीहरू तिन सय वर्षअघि निडरल्याण्डमा वृक्षारोपण गर्न दासको रूपमा काम गर्दै आएका थिए । ती काला जातिहरू सो स्थान छाडी सुरिनामको नदी तटमा बसोबास गर्दै आए । सुरिनामको छ वटा जिल्लाहरूमा बस्दै आएको मरून्स आदिम जातिहरू वानस्पतिक स्रोतहरूमा आफ्नो परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट जीवन निर्वाह गर्दै आएका छन् ।

लाभको समुचित बाँडफाँडको व्यवस्था र अपेक्षित नतिजा

सुरिनाममा जैविक तथा परम्परा वानस्पतिकको संरक्षणको दौरान औषधिको आविष्कार प्रबर्द्धन गर्न ICBG को कार्यक्रम रहेको छ । विभिन्न सहभागीहरूलाई सो कार्यक्रममा संलग्न हुन विभिन्न मौखिक तथा लिखित सम्झौताहरूद्वारा सहयोग गरिएको थियो । CBD को धारा १५ द्वारा 'पूर्व सूचित अनुमति' लाई आधारमानी सर्वप्रथम सारामाका जनताको संस्था 'ग्रानमान' र 'Conservation International (CI)' को लागि आशय-पत्र तय गरियो । सारामाकाका जनताले आदिम जातिको प्रतिनिधिहरूसँग औपचारिक छलफल गरी अध्यावधिक रूपले 'पूर्व सूचित अनुमति' नवीकरण गर्दै आएको छ । जैविक खोजी तथा अनुसन्धान जस्तो क्रियाकलापहरूबाट सबैभन्दा बढी लाभ आयोजनासँग सम्बन्धित अग्रीम शोध भर्ना (क्षतिपूर्ति), सूचना/जानकारी तालिम र प्रविधि हस्तान्तरणबाट प्राप्त हुन्छ । त्यसमध्ये केहि लाभ, औषधि विकास प्रक्रियासँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू जस्तै जीवजन्तु वर्गीकरण र पहिचानमा ज्ञानको अभिवृद्धि तथा सुरिनाम विश्व विद्यालयको विद्यार्थी र प्राध्यापकहरूलाई जैविक प्रविधि र सारतत्त्व निकाल्ने प्रविधिमा दिने तालिम पर्दछन् । सम्बन्धित आयोजनाहरूबाट प्राप्त अन्य लाभहरूमा बिरुवा सङ्कलन तथा पहिचान प्रविधिमा परम्परा जीव विज्ञान र व्यवस्थापनमा सुरिनामको जनताहरूलाई दिने तालिम पर्दछ ।

स्रोत: Guerin-McManus et al. 1999

सत्र १२

परम्परागत ज्ञानको संरक्षण र अभिलेखीकरण

समयः ९० मिनेट

उद्देश्य

परम्परागत ज्ञानको महत्वबारे अभिलेखद्वारा परम्परागत ज्ञानको संरक्षणको आवश्यकता छलफल गर्ने र मुलुकहरूमा परम्परागत ज्ञानको अभिलेख सम्बन्धी क्रियाकलापहरूको समीक्षा गर्ने ।

- परम्परागत ज्ञानको अभिलेखको महत्व र आवश्यकताबारे जान्ने,
- परम्परातग ज्ञानको लाभबारे चेतनशील हुने,
- ABS कानूनमा परम्परागत ज्ञान संरक्षणको प्रावधानहरू बुझ्ने,
- विभिन्न मुलुकहरूमा परम्परागत ज्ञानको अभिलेखको क्रियाकलापमा परिचित हुने ।

प्रशिक्षण विधि

यो सत्र सञ्चालन गर्ने तरिका प्रशिक्षकमा भर पर्दछ, आफूलाई लागे अनुसार सृजनात्मक हुन सक्दछ ।

प्रशिक्षकलाई सुझाव

परम्परागत ज्ञानको संरक्षणका अवसरहरूमा समीक्षा गर्न यो सत्र समर्पित हुनेछ । यो सत्रको शुरूवात् गर्नु अगाडि आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानमा पहुँच तथा लाभको बाँडफाँडको आवश्यक र महत्त्वबारे सहभागीहरूलाई बिस्तारमा बताउनु पर्दछ । परम्परागत ज्ञानको अभिलेखको अत्यन्त आवश्यकता प्रति सहभागीहरूको बुझाईलाई बढाउन समूह अभ्यासद्वारा प्रमाणित अभिलेखको महत्त्व झल्किने उदाहरणहरू प्रस्तुत गरी यो प्रकरणको छलफललाई उत्तेजित पार्नु पर्दछ । एउटा सम्भाव्य अभ्यास तल दिएको छ वा कुनै प्रशिक्षक आफैले पनि रोज्न सक्दछ । अभ्यासबाट सिकिएको प्रतिफललाई छलफल अझ व्यापक र स्पष्ट गर्ने कुरालाई उत्प्रेरित गर्न प्रयोग गर्न सकिन्छ । अभ्यासपछि लाभको अन्यायपूर्ण वितरण देखाउने खालको जैविक चोरीको कथाहरू छलफल गर्ने जस्तैः 'निम' जातको बिरुवाको जैविक चोरी, जसमा अभिलेखको प्रमाणबाट स्वाधिकारलाई निस्तेज (रद्द) गरिएको थियो । त्यसपछि क्षेत्रमा भएको परम्परागत ज्ञानको संरक्षणको विकल्प र अभिलेखको गतिविधिहरू छलफल गर्ने । परम्परागत ज्ञानको तथ्यांक, भारत र चीनमा भएको परम्परागत ज्ञानको डिजिटल पुस्तकालय र भारतमा विकास भइरहेको जैविक विविधता रजिष्टरहरूकोबारे सहभागीहरूलाई जानकारी गराउन उचित हुन्छ । यसैगरी बङ्गलादेश, भुटान, चीन, भारत, नेपाल र अन्य देशहरूमा भएको परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणको उदाहरणहरू दिने । असंख्य आनुवंशिक स्रोतहरू भए तापनि ती मध्ये केही मात्र व्यापारीकरणको लागि महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ । त्यसैले हचुवाको भरमा आनुवंशिक स्रोतको अभिलेख राख्नुको महत्त्व हुँदैन । यसबारे परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने समय र परम्परागत ज्ञानको अभिलेख फारम छलफल गर्ने बेला उल्लेख गर्ने । थप जानकारीको लागि सहभागीलाई यो पुस्तिका हेर्न अनुरोध गर्ने ।

ध्यान दिनु पर्ने कुरा

यो सत्र पूर्ण रूपले प्राविधिक सत्र हो । त्यसैले प्रशिक्षकलाई यस विषयमा गहिरो ज्ञान हुनु पर्दछ । यदि प्रशिक्षक यस विषयमा पूर्ण रूपमा तयार छैन भने बाहिरबाट पनि यस विषयका विशेषज्ञहरूलाई बोलाउन सकिन्छ ।

के सहभागीहरूलाई उर्जा दिने व्यक्तिको आवश्यक पर्छ ?

कार्यक्रमहरू

कार्यक्रम १: आनुवंशिक स्रोत संरक्षण र परम्परागत ज्ञानको महत्वबारे प्रस्तुति
कार्यक्रम २: अभ्यास - परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने मामिलाहरूमा छलफल

समय: ३० मिनेट

उद्देश्य

सहभागीहरूलाई परम्परागत ज्ञानको अभिलेखको आवश्यकता र महत्वबारे बुझ्न सहयोग गर्न ।

- सहभागीहरू परम्परागत ज्ञान सम्बन्धी अभिलेखको महत्व र आवश्यकता बुझ्न सक्षम हुने छन्,
- सहभागीहरूले अभिलेख राख्दाको फाइदाबारे बुझ्ने छन्,
- सहभागीहरू परम्परागत ज्ञानको अभिलेख र लाभको समुचित बाँडफाँड प्रणाली (ABS Regime) को सम्बन्ध बुझ्न सक्षम हुने छन् ।

प्रशिक्षण विधि

समूह अभ्यास र छलफल

प्रशिक्षण सामग्रीहरू

एउटा कल्पित घटना/मामिलाको पर्चा: 'प्रमाण नभएमा'

चरणहरू

पहिलो चरण सहभागीहरूलाई तिन समूहमा बाँड्ने
दोस्रो चरण यस अभ्यासको लक्ष्य परिचित गराउने
तेस्रो चरण हरेक समूहलाई घटना/मामिलाको उदाहरण वितरण गर्ने
चौंथो चरण हरेक समूहलाई घटना/मामिलाको उदाहरणलाई छलफल गर्न लगाउने
पाँचौं चरण जब सबै समूहहरूको छलफल सकिन्छ त्यसपछि पूरै सहभागीहरू बीच छलफल गराउने

कार्यक्रम २: परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण र क्षेत्रमा भएको पहलहरू र आवश्यकताबारे छलफल ।

माथि छलफल गरिएको प्रश्न/उत्तरको घटना/मामिलाका उदाहरणद्वारा यो सत्रमा गरिने परम्परागत ज्ञानको अभिलेख किन आवश्यक छ र यसको महत्वलाई अझ बढी छलफल र स्पष्ट गर्न अगुवाई गर्नु पर्दछ ।

प्रमाण नभएमा

A नाम गरेको एक व्यक्तिको B नाम गरेको एउटा साथी थियो, जसलाई पैसाको धेरै आवश्यकता थियो । B भन्ने व्यक्तिले A भन्ने व्यक्तिबाट रु ५०,०००।- दुई महिनाको लागि उधारो माग्यो । A भन्ने व्यक्तिले केही नसोची उसको साथीलाई विश्वासमा भनेको रकम दियो ।

दुई महिना बितीसक्दा B भन्ने व्यक्तिले पैसा फिर्ता गर्ने कुनै चासो देखाएन, जसले गर्दा ती साथीहरू बीच पैसाको कारणले नमिठोपना उत्पन्न भयो ।

अन्तमा, A भन्ने साथीले B भन्ने साथी विरुद्ध अदालतमा मुद्दा दायर गऱ्यो । अदालतले त्यो मुद्दा कुनै पनि लेनदेनको लिखित प्रमाण वा अभिलेख नभएकोले रद्द गऱ्यो । अदालतले B भन्ने साथीले A भन्ने साथीबाट पैसा उधारोमा लिएको अभिलेख वा प्रमाण चाहिन्छ भनी निर्णय गऱ्यो । यसबाट A भन्ने साथीले अब आउने दिनहरूमा कुनै पनि लेनदेनको कामहरू बिना अभिलेख गर्नु हुँदैन भन्ने कुरा सिक्यो ।

प्रश्नहरू

१. A भन्ने साथीले किन पैसा गुमायो ?
२. अदालतले प्रमाणका लागि के माग्यो ?
३. किन प्रमाणको अभिलेखीकरण आवश्यकता पर्छ ?

परम्परागत ज्ञान र त्यसको औचित्यता

आदिवासी र स्थानीय समुदायहरूमा आफूले बसोबास गर्दै आएका क्षेत्र र त्यस क्षेत्रका प्राकृतिक स्रोतहरूका ज्ञानकोबारेमा तात्त्विक रूपमा जानकारी राख्न चाहन्छन् । त्यस किसिमका ज्ञानहरू भण्डार गरी एकबाट अर्को भाषा मार्फत्‌हस्तान्तरण हुने गर्दछन् । जुन क्षेत्रमा भाषा धनी हुन्छ, त्यस क्षेत्र जैविक विविधता सम्बन्धी परम्परागत ज्ञानमा पनि धनी हुन्छ (Oli and Dhakal 2008) । हालका केही समयहरूमा हिमाली बासिन्दाहरूको भाषामा विभिन्न कारणले गर्दा ह्रास आउन थालेको छ (Turin 2005, 2007) । स्थानीय व्यक्तिहरूको चेतना र उनीहरूको जैविक विविधतामा भएको ज्ञान र प्रजातिहरूको स्थानीय शब्दमा पनि भाषा नासिनाले असर पर्दछ ।

हिन्दूकुश हिमाली क्षेत्रमा करीब २१ करोड मानिसहरू बसोबास गर्दछन् भने त्यस क्षेत्रमा तिन मुख्य जैविक विविधताका केही संवेदनशील क्षेत्र र परम्परागत ज्ञानको भण्डार पनि पर्दछ । स्थानीय जनताहरूले जीविकोपार्जनका लागि त्यहाँ भएका विभिन्न जङ्गली बिरुवा र वन्यजन्तुहरू विभिन्न तरिकाले प्रयोग गर्दै आएका छन् । ती सम्पन्न स्रोतहरूले हिमाली भेगका समुदायहरूलाई खाना मात्र नदिई तिनीहरूको जीविकोपार्जन संरक्षण गर्न पनि सहयोग गरेको छ । समुदायहरूले त्यहाँ पाइने स्थानीय बोट बिरुवा र वन्यजन्तुको प्रयोग परापूर्वकालदेखि गर्दै आएका छन् । जस्तैः सङ्कलन गर्ने, छनौट गर्ने, उमार्ने र विभिन्न अन्न बाली, पशुपालन र विभिन्न औषधिमूलक बिरुवाहरू जीविकोपार्जनका लागि प्रयोग गर्दै आएका छन् । परम्परागत ज्ञान र सोसँग आबद्ध तरिका समुदायहरूको जीविकोपार्जन, स्वास्थ्य उपचार, सन्तुलित वातावरण कायम गर्न अति आवश्यक छ । औषधि, प्रविधि र विकास बिस्तारमा परम्परागत ज्ञानको धेरै लामो इतिहास छ । उदाहरणको लागि हिमाली भेगका किसानहरूले गाजर, तोरी, करौदा, स्याऊ, नासपाति, खुर्पानी, सुन्तला, कागती र ठूलो अलैंचीहरूलाई घरेलुकरण गरी विकास गरेका छन् । तर पनि धेरैजसो हिमाली भेगका आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरू विकास पुग्न नसकेको क्षेत्रमा बसोबास गर्छन्, जहाँ परम्परागत ज्ञानबाट प्राप्त लाभको न्यायोचित र निष्पक्ष बाँडफाँडको कमी छ (Oli and Dhakal 2008) ।

आधुनिक संसारमा, विभिन्न खाद्यान्न र औषधिहरू जस्तैः क्यान्सर निरोधक औषधि, एन्टिबायोटिक, मलेरिया निरोधक औषधि, एनालजेसिक, एन्टिनियोँप्लाष्टिक सामान, हड्‌डी सम्बन्धी औषधिहरूमा बोट बिरुवा र वन्यजन्तुको स्रोतहरूबाट परम्परागत ज्ञानको आधार र प्रयोगबाट आधुनिक प्रविधि विकास गरेका छन् । त्यसैले परम्परागत ज्ञान आजको आधुनिक औषधिहरू बनाउने अनुसन्धानमा अति आवश्यक छ किनभने औषधिको लागि काम लाग्ने बोटबिरुवा तथा वन्यजन्तुमा भएको महत्वपूर्ण गुणहरू प्रारम्भिक चरणमा छनौट गरी छुट्याउन परम्परागत ज्ञानले मद्दत गर्दछ । परम्परागत ज्ञान एक परिवर्तनशील प्रक्रिया हो र यसले समुदायको परम्परालाई पनि झल्काउँदछ । त्यस्तो प्राकृतिक देन सम्पूर्ण समुदायहरूको सम्पत्ति हो र त्यो कसैको व्यक्तिगत वा संस्थाको सम्पत्ति होइन । त्यसैले परम्परागत ज्ञानको मौलिकतालाई सुरक्षित राख्न र जैविक स्रोत खोजी गर्नेहरूबाट दुरूपयोग नहोस् भन्नको लागि संरक्षण गर्न बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकार सुनिश्चित गर्न अति आवश्यक देखिन्छ ।

परम्परागत ज्ञान

परम्परागत ज्ञान भनेको संसारभरका आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको समग्र ज्ञान, सृजना र अभ्यास हो । सदियौंदेखि हासिल गरेको अनुभवको आधारमा स्थानीय संस्कृति तथा वातावरण अनुकूल परम्परागत ज्ञानहरु नयाँ पुस्तामा सर्दै आउँछ । परम्परागत ज्ञानको रुपमा कथाहरु, गीतहरु, लोकलयहरु, उखानहरु, सांस्कृतिक मूल्य र विश्वास, जात्राहरु, सामुदायिक कानून, स्थानीय भाषा, वनस्पति र पशुहरुको संरक्षण, कृषि उत्पादन प्रणाली आदि हुन सक्दछन् । परम्परागत ज्ञान कृषि, माछा पालन, स्वास्थ्य, फलफूल खेती तथा वन क्षेत्रहरुमा विशेष रुपमा प्रयोग हुने गर्दछ ।

परम्परागत ज्ञानको संरक्षण

मामिला १ः जैविक चोरी- बेसारको स्वाधिकार

सन् १९९५ को मार्चमा अमेरिकाले 'बेसारलाई घाउ निको पार्ने औषधि' भनी University of Mississippi Medical Center लाई स्वाधिकार प्रदान गरिएको थियो । उनीहरूले बेसार बिरामीहरूको घाउमा लगाउँदा घाउ निको हुने र शरीरको खटिराहरूमा लगाउँदा पनि निको पार्छ भनी दावी गरेका थिए । Agrawal and Narain (1996) का अनुसार भारतमा बेसार को धूलो 'हाम्रा पुर्खाहरूको एक विशेष औषधि' हो जुन सानातिना बच्चाहरूको घाउहरूमा पुस्तौंदेखि प्रयोग हुँदै आएको छ । सन् १९९६ को मध्यतिर भारतको वैज्ञानिक र औद्योगिक अनुसन्धान काउन्सिल (CSIR) ले University of Mississippi Medical Center लाई प्रदान गरिएका स्वाधिकार खारेज गर्न अमेरिकाको स्वाधिकार ट्रेड चिन्ह दिने कार्यालय अनुरोध गर्दछ र बेसारको धूलोमा हुने गुणहरू भारतमा प्रशस्त मात्रामा उपयोग हुँदै आएको र घाउ निको पार्ने घरेलु औषधिको क्षेत्रमा भारतका वैज्ञानिकहरूले गरेको अनुसन्धान मार्फत् पुष्ट्याई भएको आधारमा बेसारको धूलोमा दिएको स्वाधिकार खारेज गर्न अनुरोध गर्‍यो । कसैले पनि त्यसमा सजिलै अनुमान गर्न सक्दछ कि, त्यसमा निवेदकलाई स्वाधिकार प्रदान गर्दा बेसारको सम्बन्धित परम्परागत प्रयोग, सम्बन्धित लेखहरू, प्रयोगविधि आदि निवेदकले नसमेटेको कारण उसले स्वाधिकार पाएको हुन सक्दछ । जे भए तापनि स्वाधिकार जाँच्न खटाइएका कर्मचारीहरूलाई प्रत्येक आवेदकहरूको सच्चाइपना, नौलो अनुसन्धान वा प्रयोग विधि हेर्न पर्याप्त समय नहुनाले पनि विस्तृत छानवीन नभएको हुन सक्दछ । तसर्थः स्वाधिकारको पूर्ण विवरणमा *Curcurma Longa* नामक बिरुवाबाट विकास गरिएको एक पहेंलो रङको धूलो जुन भारतको विभिन्न परिकार वा खानामा र म्रो रङ निकाल्न प्रयोग गरिने र केही तितो स्वाद भएको भनी लेखिएको छ । त्यो खानामा प्रयोग हुने भए तापनि भारतमा परापूर्वकालदेखि नै परम्परागत औषधिको रूपमा जोर्नी दुख्ने, मर्केको र पोल्ने घाउहरू निको पार्न प्रयोग भएको उल्लेख छ । बेसारमा भएको मुख्य तत्वहरू निकाल्ने तरिका वर्णन गरिएको थिएन । त्यसको बदला बेसार एउटा प्राकृतिक बस्तु हो, जुन खाद्यान्न पसलहरूमा सजिलै प्राप्त हुन्छ भनी स्वाधिकारमा घोषणा गरिएको थियो । बेसार आदिमकालदेखि शरीरमा जलनकारी रोग निको पार्न भारतमा प्रयोग हुँदै आएको थाहा पाउँदा पाउँदै स्वाधिकार प्रदान गर्ने संस्थाहरूले निवेदकको सच्चाइमा छानवीन नगरी कसरी स्वाधिकार प्रदान गर्‍यो होला भन्ने कुरा एकिन गर्न गाह्रो छ । CSIR ले दिएको चुनौती र स्वाधिकार पाउने निवेदकको त्यो नयाँ विशेषता नभएको आधारमा निवेदकलाई दिएको स्वाधिकार खारेज गरिएको थियो । धेरै भारतीयहरूले बेसारलाई घाउ निको पार्ने औषधिको रूपमा प्रयोग गर्दै आएका छन्, भन्ने कुरा CSIR ले प्रमाणित गर्न सफल भएन, तर CSIR ले प्रमाणको रूपमा सम्बन्धित वैज्ञानिक लेख तथा दस्तावेजहरू उपलब्ध गराउन CSIR सफल भयो । वैज्ञानिकहरूबाट तथ्यगत प्रस्तुति र पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशन वा सार्वजनिक नगरेसम्म अमेरिकाको स्वाधिकार जाँचबुझ गर्नेहरूले अमेरिकाभन्दा बाहिर भएको परम्परागत ज्ञानको प्रमाण स्वीकार गर्न आवश्यक छैन । वास्तवमा अनुसन्धानकर्ताहरूले भारतवासीहरूले परम्परा अनुसार घाउ निको पार्न प्रयोग गर्दै आएको बेसारको धूलो भन्दा फरक जातको रहेको भन्ने दावी गर्न सकेनन् । त्यसैले अमेरिकामा भारतीयहरूले बच्चाहरूको घाउ खटिरा निको पार्न प्रयोग गरेको बेसारको धूलोको स्वाधिकार अतिक्रमण भएको मानियो । यदि University of Mississippi Medical Center लाई भारतमा त्यस्तै स्वाधिकारहरू दिएको भए लाखौं भारतीयहरू स्वाधिकार अतिक्रमणको चपेटामा पर्ने थिए ।
(स्रोतः Dutfield 2000)

मामिला २ः जैविक चोरी- नीमको स्वाधिकार

नीमको रुख *(Azadirachta Indica)* खासगरी भारतीय उपमहादेशबाट आएको मानिन्छ र यो अहिले विश्वभरीका पचासभन्दा बढी उष्ण प्रदेशहरूमा उमार्न थालिएको छ । यस रुखको बारेमा २००० वर्ष अघिनै भारतीय किताबहरूमा लेखिएको पाईन्छ र सदियौंदेखि कृषि क्षेत्रमा स्थानीय समुदायहरूले खेतको किरा मार्ने र नियन्त्रण गर्ने औषधिको रूपमा प्रयोग गर्दै आएका छन् । यसलाई थप मानिसहरूले पशुको औषधि, साबुन वा अन्य सामानहरू र सिङ्गारका सामानहरूमा पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ । यो प्रजाति साँस्कृतिक, धर्म र साहित्यहरूमा उपासनाको रूपमा भएको पाइन्छ ।

सन् १९७१ मा अमेरिकाको एक काठ व्यापारी Robert Larson ले नीमको रुखको प्रयोगकोबारेमा भारतमा देखे र उनले नीमको बीउहरूलाई आफ्नो कार्यालय (मुख्यालय) Wisconsin मा निकासी गर्न थाले । झण्डै अर्को दशकहरूसम्म उनले

नीमबाट निकालिएको तत्व Margosan–O को सुरक्षा र उपयोगितामा विभिन्न जाँचहरू गरे । सन् १९८५ मा उनले नीमको बीउबाट निकालिएको तत्वलाई स्वाधिकार प्राप्त गरे र सो तत्वलाई Environment Protection Agency ले अमेरिकाको बजारमा प्रयोग गर्न अनुमति दियो । करीब तिन वर्षपछि उनले आफ्नो पाएको स्वाधिकारलाई एक बहुराष्ट्रिय रसायनिक निगम, WR Grace and Co (हाल Certis) लाई बेचे ।

Grace ले त्यसपछि विभिन्न भारतीय उत्पादकहरूसँग सम्पर्क गरी उनीहरूको प्रविधि किन्न वा नीमको मूल्य अभिवृद्धि, उत्पादन बन्द गरी सकेसम्म एकाग्र रूपमा WR Grace and Co लाई कच्चा पदार्थको रूपमा नीमको बीउ उपलब्ध गराई नीमको बीउ प्रशोधन गर्न एउटा उत्पादन प्लट खडा गरी भारतमा P. J Margo Pvt. Ltd सँग निर्यातको लागि सहकार्य गर्ने प्रस्ताव राखे । त्यस्तो स्वाधिकारले परम्परागत रूपमा कृषकहरूद्वारा प्रयोग गरिआएको नीमको बीउको तत्व गैर-कानूनी बनाई दियो । त्यस्तो कुराले स्थानीय वैज्ञानिक किसान र कार्यकर्ताहरूले दरिलो रूपमा विरोध गरे । भारतीय वैज्ञानिकहरूले Grace ले दावी गरेको स्वाधिकार प्राकृतिक रसायन एक स्थायी घोल मात्र रहेको तर नीमबाट निकालिएको तत्व कुनै नयाँ आविष्कार नभई भारतमा परम्परागत तरिकाले प्रशोधन गरिएको तत्व मात्र हो भन्ने पुष्टी गरे । स्वाधिकार दिने बेलाभन्दा पहिले नै ज्ञान प्राप्त भईसकेको आधारमा, सन् १९९५ मा ३५ देशका २०० सङ्गठनहरूले अमेरिकाको स्वाधिकार र ट्रेड मार्क कार्यालय (PTO) लाई WR Grace विरुद्ध कानूनी चुनौती दिइयो (Rifkin 1995, TWN,1995) । त्यसै बीच स्वाधिकार दिने अर्को European Patent Office (EPO) लाई भारतीय वातावरणविद् Vandana Shiva /Magda Aelvoet हरूको सङ्गठन, European संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने Greens/International Federation Organic Agriculture Movements हरूले संयुक्त रूपमा कानूनी चुनौती दिइयो । संयुक्त कानूनी चुनौतिले दावी गरेकी नीमको रूपमा पाइने ढुसीको गुणहरू परापूर्वकालदेखि नै स्थानीय ज्ञानको रूपमा भारतमा रहेकोले दक्षिणीहरूको हातमा रहेको जैविक सम्पत्ति कसरी उत्तरी भेगका कर्पोरेशन, वैज्ञानिक र मुलुकहरूमा हस्तान्तरण भई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको दुरूपयोग हुँदोरहेछ भन्ने कुरा W.R Grace लाई दिइएको स्वाधिकारले उदाहरण सहित प्रतिपादन गर्दछ (IFOAM et al. 2005) ।

सन् २००० मा EPO Opposition Division ले सम्पत्तिको मालिक भनाउँदा - संयुक्त राज्य अमेरिका र बहुराष्ट्रिय रसायनिक कर्पोरेशन W.R Grace ले दावी गरेको नीममा भएको तत्वहरूको उत्पादन/आविष्कारमा नौलो शैली नभएको र आविष्कारको चरणहरू स्वाधिकारको लागि आवश्यक पर्ने २ वटा मापदण्डहरू नभएको भनी घोषणा गऱ्यो र स्वाधिकार खारेज भयो । तर स्वाधिकार प्राप्त गर्ने WR Grace and Co ले त्यो निर्णयमा पुनरावेदन दिए, ५ वर्ष पछि सन् २००५ मा त्यो पुनरावेदनलाई EPO को Technical Board of Appeals ले मौखिक सुनुवाइद्वारा पन्छाइयो र स्वाधिकार खारेजीको निर्णय भयो ।

नीम बीउमाथिको स्वाधिकार सजिलै खारेज गरिएको यो एउटा सफलताको उदाहरण हो । यो मामिलाले नीम र त्यसको गुणहरूबारे विश्वमा चेतना फैलाउने मात्र नभएर जैविक चोरीको मामिलाहरू, परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरणको आवश्यकता परम्परागत ज्ञानबाट प्राप्त लाभको न्यायोचित वितरण, स्वाधिकार नियममा एकरूपता सम्बन्धमा चेतना अभिवृद्धि गर्न पनि मद्दत गर्दछ । European स्वाधिकारको परम्परागत वा वैज्ञानिक योजनाबद्ध सफल खारेजी अभियानले एक सही तरिकाले ज्ञानको अभिलेखको आवश्यकता पर्छ भन्ने कुरा देखाउँछ । अझै माथिको मामिलाहरूले वैज्ञानिक, व्यापारिक, संस्था तथा समाजहरूमा चेतना र उत्सुकता जगाउन बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकारको आवश्यकता बजारमा प्रतिस्पर्दा गर्न सक्ने उत्पादन र विकासमा लगानी बढाउनु पर्ने कुरा देखाउँछ । यो कुरालाई विश्वव्यापी रूपमा सन् १९९४ देखि सन् १९९६ र त्यसपछि पनि नीममा स्वाधिकार माथि चलाइएको मुद्धा र नीमबाट प्राप्त व्यापारिक उत्पादनहरूबाट स्पष्ट हुन्छ ।

परम्परागत ज्ञानको संरक्षणमा चासो

औषधि तथा उद्योगहरूमा प्रयोग गरिने कुनै खास बिरुवा र जनावरहरूको प्रयोग परम्परागत ज्ञानको एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग हो । बढ्दो आधुनिक महत्वपूर्ण औषधिहरू र बिरुवामा आधारित क्यान्सर निरोधक औषधिहरू जस्तै: बेसार र टाक्सोल तथा श्रृङ्गार र खाद्य उद्योगले पनि त्यस्ता वनस्पति र वन्यजन्तुहरूको आनुवंशिक स्रोत, तिनीहरूको खेती र प्रशोधनमा रुचि देखाउन थालेको पाइन्छ । त्यस्ता बस्तुहरूको ज्ञानमा इच्छुक पक्षहरूबाट तिव्रताका साथ उपयोग भइरहेको छ । विगतमा धेरैजसो आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानहरू विभिन्न एकाइहरूले व्यक्तिगत फाइदाको लागि प्रयोग गर्दै आएको तथ्यको आधारमा परम्परागत ज्ञानको संरक्षणको आवश्यकता प्रकाशमा आएको हो । त्यस्तो स्रोतहरूको प्रयोगबाट प्राप्त लाभ हालसम्म स्रोतको मालिक वा हकवालासँग बाँडिएको छैन । त्यस्तो स्रोतहरूलाई नवीन कार्य/कृतिको रूपमा अर्को मुलुकमा स्वाधिकार दिने गरिन्थ्यो । त्यस्तो स्वाधिकारबाट कम्पनी वा व्यक्ति विशेषले राजश्व, ट्रेड मार्क आदिबाट लाभ निकाल्ने

गर्छन् । त्यस्तो स्रोतहरूको उत्पत्ति भएको स्थानहरू खुलाउन आवश्यक पर्दैनथ्यो । प्राप्त लाभ स्रोत वा आबद्ध परम्परागत ज्ञानको स्वामित्व भएकाहरूसँग बाँडफाँड गरिन्दैनथ्यो । तसर्थ, परम्परागत ज्ञान बढ्दो मात्रामा ज्ञानको चोरीको चपेटामा परेको छ । त्यस्तो ज्ञानमाथि परम्परागत ज्ञान राख्नेहरूको अधिकार सुरक्षित गर्न आवश्यक छ । ज्ञान र जैविक चोरीको बढ्दो मामिलाहरू र स्रोत तथा ज्ञानको उपयोगबाट प्राप्त लाभ अन्यायपूर्ण रूपमा वितरण हुने गरेकोले त्यस्ता स्रोतहरू र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको संरक्षण गर्न अति नै जरुरी भएको छ ।

धेरैजसो विकसित मुलुकहरूमा जस्तै: अमेरिकामा स्वाधिकार खारेज गर्न लिखित प्रमाणहरू आवश्यक पर्दछ । नीमको स्वाधिकारको सन्दर्भमा त्यो चोरी भएको र नयाँ कार्य/कृति नभएको भन्ने प्रमाण गर्ने लिखित दस्तावेजहरूको प्रत्यक्ष प्रमाणहरू उपलब्ध गराएपछि मात्र नीमको स्वाधिकार खारेज गरिएको थियो । परम्परागत ज्ञानको महत्वलाई बुझी CBD ले परम्परागत ज्ञान, नयाँ कार्य/कृति र आदिवासी स्थानीय समुदायको चलन/प्रथाहरूलाई मान्यता दिएको छ र जैविक खोजीमा प्रयोग हुने त्यस्तो ज्ञानबाट प्राप्त लाभ न्यायोचित तथा न्यायपूर्ण तरिकाले हुनु पर्ने, त्यस्तो ज्ञान र चलन/प्रथाको स्वामित्व भएकोहरूसँग अनुमति लिनु पर्ने आदि विषयहरूको चाहना CBD ले राख्दछ ।

परम्परागत ज्ञानको संरक्षणमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रक्रियाहरू

CBD को धारा ८ (j) परम्परागत ज्ञानको संरक्षणको लागि महत्वपूर्ण छ । यो धाराले परम्परागत ज्ञानको महत्वलाई पहिचान गरी जैविक विविधताको संरक्षण र दीगो रूपमा प्रयोग गरी ठेक्का गर्न चाहने पक्षहरूले परम्परागत ज्ञानलाई आदर गर्न, सम्बर्द्धन गर्न, यथावत राख्न, नयाँ पन दिन र आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूले परम्परा अनुसार जैविक विविधताको दीगो प्रयोग र संरक्षणद्वारा परम्परागत जीवन निर्वाह गर्दै आएको सम्बन्धित जैविक विविधताको प्रयोग र संरक्षणलाई कदर गर्न आह्वान गर्दछ । त्यसले परम्परागत ज्ञानको नवीन कार्य/कृति र विधिहरूको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको निष्पक्ष र न्यायोपूर्ण बाँडफाँडको लागि परम्परागत ज्ञान भएकाहरूलाई पनि संलग्न गराउन ठेक्का गर्न चाहने पक्षहरूलाई आह्वान गर्दछ ।

Plant Genetic Resources For Food and Agriculture (ITPGRFA) को धारा ९ (१) ले संसारको सबै क्षेत्रहरूमा खासगरी आनुवंशिक स्रोत उत्पत्ति मुलुकहरूको स्वस्थानीय अवस्थामा रहेको आनुवंशिक स्रोत भएको मुलुक वा स्थान (जहाँबाट त्यस्ता स्रोतहरू अरु मुलुक वा स्थानमा फैलिदै जान्छ) खाद्य तथा कृषि उत्पादनलाई आधार बनाउने स्थानीय आदिवासी समुदायहरू र कृषकहरूले गरेको प्रचूर देनहरूलाई कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछ । World Intellectual Property Organization (WIPO), परम्पर ागत ज्ञान तथा स्रोत र त्यस्ता स्रोतहरूको धारकहरूको बौद्धिक सम्पत्ति प्रतिको ईच्छालाई अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिई व्यावहारिक संयन्त्र विकास गर्ने प्रक्रियामा लागेको छ । अर्को तर्फ WTO को Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) सम्बन्धी सम्झौताले निजी एकाई र व्यक्ति विशेषहरूलाई ज्ञानमाथिको अधिकार उपलब्ध गराउँछ । जुन CBD र ITPGRFA सँग मेल खाँदैन । यो मामिला TRIPS को बैठकहरूमा बहस भई नै रहेको छ । CBD को उद्देश्य राष्ट्रिय कानून प्रणालीद्वारा आनुवंशिक स्रोतमा पहुँच र आबद्ध परम्परागत ज्ञानलाई नियमित गर्ने रहेको छ । परम्परागत ज्ञानको मामिलालाई अन्तर्राष्ट्रिय-स्तरमा सम्बोधन गर्ने प्रक्रिया ढिलो भएको छ । COP को आठौं बैठकमा धारा ८ (j) को खुल्ला तदर्थ कार्यदलले आनुवंशिक स्रोतसँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान, नवीन कार्य/कृति र विधिहरूको प्रभावकारी संरक्षणमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको अनुभव सम्बन्धी योगदान सहितलाई अन्तर्राष्ट्रिय प्रणालीमा राख्न शिफारीस गरेको थियो । कार्यदलले आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको ज्ञान, नयाँ कार्य/कृति र आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको विधि/चलनको संरक्षण सम्बन्धी मौलिक कानूनी पद्धतिमा पनि छलफल गरेको थियो र CBD को पक्ष राष्ट्रहरूलाई पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता र पूर्व सूचित अनुमतिका साथ संरक्षण गर्ने कार्यहरूलाई राष्ट्रिय तथा स्थानीय-स्तरका ढाँचाहरू स्वीकार गर्न शिफारीस गरेको थियो । कार्यदलले TRIPS र CBD बीचको सम्बन्धको मामिलामा उठेको सवाल र बुँदाहरूबारे निष्कर्षमा पुगी प्रस्तुत पनि गरेको थियो (UNEP/ CBD/COP/8/INf /37) (Lawson and Sanderson, 2006) ।

सन् २००८ मा Bonn मा भएको COP को नवौं बैठकले धारा ८ (j) को उद्देश्यलाई सम्बन्धित प्रावधानहरू लगायत धारा १० (c), धारा १७ को अनुच्छेद २ र धारा १८ को अनुच्छेद ४ हरूलाई CBD को विषयगत कार्यक्रम र अन्य वैज्ञानिक तथा सम्बन्धित क्षेत्रका सवालहरूसँग एकीकृत गर्न प्रोत्साहन गरेको थियो । COP को नवौं बैठकले पक्ष राष्ट्रहरूबाट प्राप्त राष्ट्रिय प्रतिवेदनहरूमा धारा ८ (j) लाई एकीकृत गरिएको प्रगति COP को नवौं बैठकमा जानकारी गरायो । धारा ८ (j) मा कार्यदलको कामलाई निरन्तरता दिन र परम्परागत ज्ञान/विधिहरूको संरक्षण, जैविक विविधताको संरक्षण, दीगो प्रयोग र परम्परागत ज्ञान नयाँ कार्य/कृति तथा विधिहरूको प्रयोगबाट प्राप्त लाभको निष्पक्ष र न्यायोचित बाँडफाँड आदि विषयहरू

समायोजन गर्नका लागि बढी महत्व दिन COP को नवौं बैठकले दफा ८ (j) कार्यान्वयन प्रगतिको बिस्तृत रूपमा समीक्षा गर्ने निर्णय गऱ्यो ।

आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानको अभिलेख किन राख्ने ?

- जैविक विविधताको अवस्था, आनुवंशिक स्रोतका प्रकार र तिनीहरूको स्थान र स्वामित्वबारे जानकारी लिन,
- परम्परागत ज्ञानसँग आबद्ध परम्परागत स्रोत, आनुवंशिक स्रोतको परम्परागत प्रयोग विधि, कुन उद्देश्यको लागि प्रयोग गर्ने, कति समयदेखि प्रयोग भएको छ र त्यसको स्वामित्वकोबारेमा चेतना बढाउन,
- लैङ्गिक समानताको आधारमा पहुँच, कार्य विभाजन र आनुवंशिक स्रोतमाथिको नियन्त्रण र आबद्ध परम्परागत ज्ञानबारे थाहा पाउन,
- आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानलाई जैविक चोरीबाट संरक्षण गर्न सामुदायिक ज्ञानको स्थापना र सामुदायिक स्वामित्वमाथिको अधिकार स्थापना गर्न,
- संकटापन्न अवस्थामा रहेको आनुवंशिक स्रोतहरूको संरक्षण र दीगो प्रयोगका लागि कार्यक्रम र नीति तयार पार्न,
- आनुवंशिक स्रोतको दीगो प्रयोग र उपयुक्त संरक्षणको लागि समुदायको क्षमता अभिवृद्धि गर्न,
- परम्परागत ज्ञानको धारकहरूलाई कानूनी सुरक्षा प्रदान गर्न र जैविक खोजीको प्रयोग गर्दा निष्पक्ष र न्यायोचित लाभको बाँडफाँड सुनिश्चित गर्न,
- मौजुदा ज्ञानलाई अगाडि बढाउन र परम्परागत ज्ञानलाई ह्रास आउनबाट रोक्न,
- परम्परागत ज्ञान भावि पुस्तामा हस्तान्तरण गर्न सार्मथ्य हुन,
- स्थानीय समुदायलाई परम्परागत ज्ञानमाथिको बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार दिएको प्रमाण उपलब्ध गराउन ।

परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणः परम्परागत ज्ञान संरक्षणको बैकल्पिक उपाय

हालको वर्षहरूमा हिमाली क्षेत्रहरूमा प्रचूर मात्रामा रहेको जैविक विविधता र त्यस क्षेत्रको आनुवंशिक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानको मूल्यबारे चेतना बढ्दै गएको छ । विगतमा स्थानीय समुदायहरू र उत्पत्ति गर्ने मुलुकहरूले आफ्नै स्रोतबाट लाभान्वित हुन सकेका थिएनन् । समुदायहरू र उत्पत्ति गर्ने मुलुकहरूलाई आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानकोबारेमा जानकारी गराइएको थिएन । तिनीहरू आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको प्रयोगबाट प्राप्त हुने बाँडफाँडबाट बञ्चित हुन्थे । त्यसैले आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञान समेतलाई ढाक्ने गरी राष्ट्रिय क्षेत्र अधिकारभित्र रहेर समुदायहरूमा रहेको जैविक विविधताको अभिलेखीकरण गर्न आवश्यक छ । स्रोत तथा परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणले एउटा क्षेत्र भित्र भएको विभिन्न आनुवंशिक स्रोत सामग्रीहरू र परम्परागत ज्ञानको अस्तित्व प्रर्दशन गर्दछ ।

अभिलेखीकरण रैथाने प्रजातिहरूको स्रोत र परम्परागत ज्ञानको स्वामित्वको प्रमाण हो, जसले उत्पत्ति भएको स्थान स्थापना गरी स्वाधिकार तथा बाहिरबाट हुने जैविक चोरी जस्तो दुरूपयोगहरू बन्द गर्न सहयोग गर्दछ । अभिलेखीकरणले आदिवासी जनता र राष्ट्रिय सरकारहरूलाई जैविक चोरी विरुद्ध लड्नु पर्ने आवश्यकतालाई संकेत गर्दछ । साथै अभिलेखीकरणले आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको गैर-कानूनी रूपमा शोषण गर्न र आनुवंशिक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञान उत्पत्ति मुलुकबाट बाहिर जानबाट नियन्त्रण गर्दछ र त्यस्तो सामग्रीहरूको सहयोगबाट प्राप्त लाभ सामग्री धारकहरूलाई प्राप्त हुने कुरा सुनिश्चित गर्दछ । अभिलेखीकरणले जैविक खोजीको लागि उपलब्ध हुने आनुवंशिक स्रोत प्रदर्शन गरेर जैविक खोजकर्ताहरूको ध्यानाकर्षण गर्दछ, फलस्वरूप जैविक स्रोत तथा आबद्ध परम्परागत ज्ञानका धारकहरू (प्रदायकहरू) लाई त्यस्तो स्रोतहरूको प्रयोगबाट लाभ पुऱ्याउँछ । उल्लेखित कारणहरूले गर्दा हिमाली क्षेत्रको मुलुक र समुदायहरूले आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गर्न शुरू गरेका छन् । CBD लागू भएपछि हिमाली क्षेत्रको धेरै मुलुकहरूले अभिलेखीकरणको शुरूवात् गरेका छन् ।

परम्परागत ज्ञान अभिलेख राख्ने शुरूवात्

भारतमा जैविक विविधता दर्ता र परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने कार्य शुरू भइसकेको छ । खासगरी पश्चिम बंगाल, केरला, महाराष्ट्र र मध्य प्रदेशमा सरकारी निकाय, गैर-सरकारी संस्था र समुदाय-स्तरको जैविक विविधता समितिहरूले शुरू गरेका छन् । नियमावलीको सूचना जारी गरी जैविक विविधता ऐन कार्यान्वयनमा भारत अरु पूर्वी हिमाली मुलुकहरूभन्दा अगाडि रहेको छ । नेपालमा केही जिल्लाहरूमा नागरिक समाजहरूद्वारा परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरण नमूनाको रूपमा शुरू गरिएको छ । यो प्रक्रियालाई मस्यौदा ABS को कानून बनेपछि अगाडि बढाइने पूर्वानुमान गरिएका छन् । भुटान र बङ्गलादेशले पनि त्यस्तो किसिमको कदमहरू चालेका छन् ।

सबैभन्दा बढी र व्यापक रूपमा प्रयोग हुने अभिलेखीकरणको तरिका निम्न अनुसार रहेको छ:

- जैविक विविधता रजिष्ट्रीमा जैविक विविधताको सर्वेक्षण, र
- परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण

जैविक विविधता दर्ता

ज्ञानको दर्ता भन्नाले भएको ज्ञानको आधिकारिक सङ्कलन वा सूचनाको भण्डारलाई बुझाउँछ । जैविक विविधता दर्ता गर्ने कार्य समुदाय वा समूहहरूले आफ्नो लाभको लागि जम्मा गर्न सक्दछन् । साधारणतया आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानमाथिको स्थानीय वा जनजातिको अधिकार संरक्षण गर्ने तिनीहरूका अभिप्राय हुन्छ । जनताको जैविक विविधता रजिष्टरहरू 'कोठा ६' मा देखाए अनुसारको श्रेणीहरूमा हुन्छ ।

कोठा ६: जनताको जैविक विविधता दर्ता सम्बन्धी वर्गीकृत जानकारीहरू

जनताको जैविक विविधता दर्ताको लागि आवश्यक वर्गीकृत जानकारीहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

- स्थानीय जैविक स्रोतहरू प्रयोग गर्दै आएका उपभोक्ता समूहहरूको किसिम,
- अध्ययन क्षेत्रको पारिस्थितिकीय बासस्थानहरूको नक्शा (भू-परिधि),
- अध्ययन क्षेत्रको पारिस्थितिकीय इतिहास,
- वनस्पति र वन्यजन्तुको विभिन्न प्रजातिहरूको विभाजन, प्रयोग (स्थानीय वा व्यक्तिगत ज्ञानको आधारमा),
- जीवित जीवहरूको प्रचूरता, कमी र वितरणबारेको ज्ञान,
- जीवित जीवहरूको आर्थिक रूपमा गरेको उपयोगको किसिम (निर्वाह र व्यवसायीकरण),
- जैविक स्रोतको परिचालन वा संरक्षणको नियमन गर्ने दुबै सरकारी एकाइ तथा स्थानीय समुदायहरूको प्रयास,
- स्थानीय समुदायहरूको जैविक विविधता विकास गर्ने आकांक्षा र त्यस्ता आकांक्षाहरू कसरी स्थानीय जैविक विविधतामा सम्बन्धित रहेको छ,
- प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापनको सम्बन्धमा विभिन्न स्थानीय समूहहरू बीच मतभेद र सम्झौताहरू,
- खासमा जैविक विविधताको संरक्षणलाई केन्द्रित गरी अध्ययन क्षेत्रको प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापन पक्षमा निस्केका विकल्पहरू,

स्रोत: Gadgil (nd)

समुदायहरूको पहुँचभन्दा बाहिरको जैविक विविधता र परम्परागत ज्ञान तथा त्यसको प्रयोगबाट प्राप्त लाभ प्रदायकहरूसँग बाँडफाँड गर्ने प्रावधानहरू समेतको शर्तहरूलाई परिभाषित गरी पहुँचमा समुदायहरूको नियन्त्रण हुने विभिन्न प्रकारका प्रयत्नहरू रहेका छन् । उदाहरणका लागि भारतको उत्तर केरेलाको पट्टभाम गाउँमा कसरी स्थानीय समुदायहरूले आनुवंशिक स्रोतमा नियन्त्रण गरी संरक्षण गरेका छन् भन्ने कुरा 'कोठा ७' मा देखाइएको छ । जैविक विविधताको दर्ता तथ्यांक सङ्कलन गरी जैविक विविधता अभिलेख तयार पारिएको छ । केरेलाको इर्नाकुलम जिल्लाको जैविक विविधता अभिलेख तयार पार्ने नमूना फारम अर्को सत्र १३ को स्रोत खण्डमा दिइएको छ ।

परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण

आनुवंशिक स्रोत जैविक विविधता सम्बन्धी परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण आनुवंशिक स्रोतहरूको अभिलेखीकरणसँगको पूरक अभिलेखीकरण हो । यसले आनुवंशिक स्रोतहरूको मूल्यको बुझाइलाई अगाडि बढाउन र शैक्षिक व्यवसायी अनुसन्धानको लागि सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा लिन निर्देश गर्दछ । यसले जैविक खोजीकर्ता र परम्परागत ज्ञानको धारकहरू बीच प्रभावकारी व्यापारिक सम्बन्ध स्थापना गर्न पनि मद्दत गर्दछ । यसले समुदायहरूलाई आफ्नो सम्पदामाथि गौरव गर्न सहयोग गर्दछ । विकट क्षेत्रहरूको आदिवासी समुदायहरूमा भएको ज्ञानलाई मूल्यवान बस्तुहरूमा हस्तान्तरण गरी समुदायले त्यसबाट लाभ लिन सक्दछ । त्यसै कारणले गर्दा धेरैजसो राष्ट्रिय सरकार र समुदायहरूले आफ्नो कानूनी दायराभित्र रही र मुलुकको कानूनी प्रावधान अनुसार परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गरेका छन् ।

कोठा ७ : भारतको केरलामा स्थानीय समुदायबाट परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्न गरेका प्रयासहरू

केरेलाको पट्टुभाम गाउँमा शिक्षक र समुदायका व्यक्तिहरूलाई तथ्यांक सङ्कलन, सर्वेक्षण र परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने र दर्ता तयार पार्ने विषयमा तालिम दिएको थियो । एउटा जैविक विविधता दर्ता गाउँ तयार गरियो र त्यसलाई एक कार्यक्रमको साथ जेष्ठ नागरिकबाट युवा पिढिमा हस्तान्तरण गरियो । युवा पिढिले सो दर्तालाई गाउँको मुखियालाई समुदायको भविष्यका पुस्ताहरूको सुरक्षा र संरक्षण गर्न हस्तान्तरण गऱ्यो ।

त्यसपछि त्यस गाउँभित्र पहिचान भएका आनुवंशिक स्रोत र उत्पादनहरू नियन्त्रण गरिने घोषणा गरे, त्यस गाउँमा पाइने रैथानी प्रजातिहरूको महत्त्व दर्शाउन एक प्रदर्शन गरियो र किसानहरूलाई उनीहरूले गरेको संरक्षणको योगदान प्रति सम्मान गरियो । त्यसरी ती स्रोतहरूमा भएको बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकार (IPRs) समुदायले घोषणा गरे ।

सत्र १३

परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने नमूनाको समीक्षा

समय: ६० मिनेट

उद्देश्यहरू

परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गर्दा प्रयोग भएका नमूनाहरूको समीक्षा गर्न ।

- परम्परागत ज्ञान अभिलेखको विभिन्न नमूनाहरूबारे थाहा पाउन र बुझ्न ।
- परम्परागत ज्ञान अभिलेख राखिने नमूनाकोबारेमा सहभागीहरूलाई बुझाउन ।

प्रशिक्षकहरूलाई सुझाव

विभिन्न परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने स्वरूपहरू र जैविक विविधता दर्ता नमूनालाई मध्यनजर गरी यस सत्रलाई समीक्षा गर्नु पर्ने हुन्छ । सहभागीहरूलाई परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने नमूना स्वरूपबारे जानकारी गराउने, जसमा विधिहरू समावेश गर्ने, कुन प्रविधि विकास भएको छ र परम्परागत ज्ञानको अभिलेख विधिबारे नमूनाहरू समीक्षाको लागि वितरण गर्ने । कुनै स्पष्टिकरण वा बुझाउनु पर्ने भएमा सो प्रष्ट पार्ने । यस सत्रमा प्राविधिक ज्ञान सिकाइने भएकोले र प्रशिक्षकले परम्परागत ज्ञान अभिलेख राख्ने नमूना, क्षमता र फिल्डमा राख्नु पर्ने ज्ञान जान्न आवश्यक छ । प्रशिक्षकले यस नमूनाको हरेक भागलाई जान्न आवश्यक छ ।

सहभागीहरू विभिन्न क्षेत्रबाट आएका हुन्छन् । हामीले ती नमूनाहरू फिल्डको अवस्था हेरेर पनि प्रयोगमा ल्याउन सक्छौं भन्ने कुरा बुझ्नु पर्छ ।

कार्यक्रमहरू

कार्यक्रम १: परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरण गर्ने नमूनाको समीक्षा

सहभागीहरूलाई ३ विभिन्न प्रकारका नमूनाहरू समीक्षा गर्न वितरण गर्ने र छलफल गर्ने । कुन नमूना प्रयोग गर्ने भन्ने निर्णय सहभागीले नै गर्नु पर्छ ।

सत्र १३ : स्रोत सामग्रीहरू

परम्परागत ज्ञान अभिलेख राख्ने नमूना स्वरूपहरू

नमूना स्वरूप क: नेपाल सरकारले विकास र प्रयोग गरेको परम्परागत ज्ञान अभिलेख राख्ने नमूना स्वरूप

जैविक विविधता र परम्परागत ज्ञानको अभिलेख तयार गर्नु अगाडि पूर्वसूचित अनुमतिको जानकारी-पत्र

....ले यो बुझेका छौं कि सबभन्दा तल्लो-स्तरमा नौलोपना र व्यक्तिगत वा समुदायको परम्परागत ज्ञानको पहिचान गरी यसलाई अघि लानु पर्छ । यसकोलागि जैविक विविधताको अभिलेख राख्न काम प्रारम्भ गर्न जरुरी छ । त्यसैले जैविक विविधता स्रोत र त्यससँग आबद्ध परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने विभिन्न चरणहरू हुन् । यसले ज्ञानमा ह्रास आउन नदिन र समुदायको ज्ञानको पनि सुरक्षा गर्न मदत गर्दछ ।

परम्परागत ज्ञानको प्रापकहरूको जानकारी
स्थानीय समुदायका प्रतिनिधिहरू

नामः ठेगानाः हस्ताक्षरः

समुदायको प्रतिनिधिहरू

नामः ठेगानाः हस्ताक्षरः

अभिलेख राख्न सहयोग गर्ने संस्थाहरू
स्थानीय स्रोत व्यक्तिः

सहयोग गर्ने व्यक्तिहरूको नामः

जिल्ला-स्तरीय अधिकारीहरू

जिल्ला विकास अधिकृत

हस्ताक्षरः

नामः

जिल्लाः

मितिः

जिल्ला वन अधिकृत

हस्ताक्षरः

नामः

जिल्ला

मितिः

भाग १ः सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखीकरण

समुदायको बिस्तृत जानकारी
गाउँ वा समुदायको नाम:
जिल्ला वा क्षेत्र:
प्रान्त:
देश:

जम्मा जनसंख्या: महिला: पुरुष:
जेष्ठ नागरिकहरू: महिला: पुरुष:
जम्मा कृषि क्षेत्र:
जम्मा वन क्षेत्र:

मुख्य जैविक विविधता क्षेत्रहरू:
- खेतीयोग्य क्षेत्र:
- वन क्षेत्र:
- संरक्षित क्षेत्र:
- चरन क्षेत्र:
- सिमसार क्षेत्र:

मुख्य कृषि प्रणालीहरू:
- मुख्य खाद्य बाली:
- मुख्य पशुपालन:
- वनका प्रकारहरू:

वनमा पाइने मुख्य जैविक स्रोत र यसका प्रकारहरू:
- मुख्य वन्यजन्तु:
- मुख्य चराहरू:

दिनहुँ प्रयोग गरिने वानस्पतिको नाम र प्रकार:

दिनहुँ प्रयोग गरिने पशुको नाम र प्रकार:

दिनहुँ प्रयोग गरिने सूक्ष्म जीवाणुको नाम र प्रकार:

समुदायको नक्शा:

भाग २: सामुदायिक जैविक विविधता अभिलेखीकरण

गाउँ: वडा नं.: गाउँ वा नगरपालिका: जिल्ला: मिति:

जैविक विविधताको नाम	स्थानीय नाम र स्थानीय भाषा	प्रकार	विशेष चिनिने गुणहरु	पाइने स्थान वा बासस्थान	कहिलेदेखि प्रयोग भएको
१	२	३	४	५	६

बीउको आनुवंशिक स्रोत	प्रयोग हुने भाग वा बस्तु	केको लागि प्रयोग हुने	
		प्रयोग, (उदाहरण, धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, औषधि)	यसका गुणहरु
७	८	९	

प्रशोधन	प्रयोग विधि	लैङ्गिक, जात, व्यक्ति, धर्म, पेशाका आधारमा सहभागिता		
कहिलेदेखि प्रयोग भएको	बीउको आनुवंशिक स्रोत	सम्भार	प्रशोधन	उपयोग र प्रयोग
१०	११	१२		

आर्थिक मूल्य, बजार प्रक्रिया, उधारो (कति, कहाँ, कसले)		स्रोतको अवस्था		
स्थानीय-स्तरमा	गाउँ बाहिर	पर्याप्त	मध्य	दूर्लभ
१३		१४		

लिङ्ग, जात, व्यक्ति, धर्म, पेशाका आधारमा सहभागिता			स्रोत व्यक्ति वा समूह
बढ्दो	यथावत्		घट्दो
१५			१६

तेश्रो दिन

भाग ३ : परम्परागत ज्ञान, दक्षता, प्रविधि, उत्पादनहरू

क्र. सं.	परम्परागत ज्ञान, दक्षता, उत्पादनको नाम	किन बनाउने वा प्रयोग गर्ने	कसरी बनाउने र प्रयोग गर्ने	के, कहाँ र को समावेश हुने	बजारको अवस्था	स्रोत व्यक्ति

नमूना स्वरूप खः जैविक विविधता दर्ता योजना अन्तर्गत तथ्यांक सङ्कलन विधि (इर्नाकुलम जिल्ला, केरला, भारत)

केरला शास्त्र साहित्य परिषद्

कोदो

क्र.सं.	बाली	प्रकार वा स्थानीय नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरू	हाल प्रयोगमा वा लोप भएको	बीउ पाईन्छ वा पाईदैन	अन्य जानकारी

तेलहन बीउ

क्र.सं.	बाली	प्रकार वा स्थानीय नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरू	हाल प्रयोगमा वा लोप भएको	बीउ पाईन्छ वा पाईदैन	अन्य जानकारी

नगदे बाली

क्र.सं.	बाली	प्रकार वा स्थानीय नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरू	हाल प्रयोगमा वा लोप भएको	बीउ पाइन्छ वा पाईदैन	अन्य जानकारी

जरा बाली

क्र.सं.	बाली	प्रकार वा स्थानीय नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरू	हाल प्रयोगमा वा लोप भएको	बीउ पाइन्छ वा पाईदैन	अन्य जानकारी

तरकारी बाली

क्र.सं.	बाली	प्रकार वा स्थानीय नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरू	हाल प्रयोगमा वा लोप भएको	बीउ पाईन्छ वा पाईदैन	अन्य जानकारी

गेडागुडी

क्र.सं.	बाली	प्रकार वा स्थानीय नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरू	हाल प्रयोगमा वा लोप भएको	बीउ पाइन्छ वा पाईदैन	अन्य जानकारी

फलफूल

क्र.सं.	बाली	प्रकार वा स्थानीय नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरू	हाल प्रयोगमा वा लोप भएको	बीउ पाईन्छ वा पाईदैन	अन्य जानकारी

औषधि बाली

क्र.सं.	बाली	वैज्ञानिक नाम	स्थानीय नाम र प्रयोग	हाल उमारिन्छ वा उमारिंदैन	औषधि उद्योगमा प्रयोग	स्थानीयमा पाईन्छ वा पाईंदैन	अन्य जानकारी

सुगन्धित वनस्पति

क्र.सं.	बाली	प्रकार वा स्थानीय नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरु	हाल प्रयोगमा वा लोप भएको	बीउ पाईन्छ वा पाईंदैन	अन्य जानकारी

घाँस वा डालेघाँस

क्र.सं.	नाम	वैज्ञानिक नाम	मुख्य प्रयोग	प्रयोग हुने भाग	अन्य प्रयोग	उपलब्धता	लोप भैसकेको

जङ्गली जातका घरायसी बिरुवाहरु

क्र.सं.	नाम	वैज्ञानिक नाम	मुख्य प्रयोग	प्रयोग हुने भाग	अन्य प्रयोग	उपलब्धता	लोप भैसकेको

बगैंचा वा सजाउने प्रजातिहरु

क्र.सं.	स्थानीय नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरु	व्यापारिक प्रयोजनका लागि खेती	व्यापारिक प्रयोग	अन्य जानकारी

चपाउने बाली

क्र.सं.	बाली	प्रकार वा स्थानीय नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरु	हाल प्रयोगमा वा लोप भएको	बीउ पाईन्छ वा पाईंदैन	अन्य जानकारी

वनबाट संग्रह गरिएका विरुवाहरु

क्र.सं.	नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरु	व्यापारिक प्रयोजनका लागि खेती	व्यापारिक प्रयोग	अन्य जानकारी

काठ

क्र.सं.	नाम	वैज्ञानिक नाम	मुख्य प्रयोग	प्रयोग हुने भाग	बजारीकरण वा आफ्नै प्रयोग	अन्य जानकारी

जन्तु/चराचुरुङ्गी

क्र.सं.	नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरू	व्यापारिक प्रयोजनका लागि पाल्नु	व्यापारिक प्रयोग	अन्य जानकारी

औषधिमा प्रयोग हुने वन्यजन्तु

क्र.सं.	स्थानीय नाम	वैज्ञानिक नाम	स्थानीय प्रयोग	उमारिन्छ वा उमारिँदैन	औषधिका लागि प्रयोग	स्थानीय उपलब्धता	अन्य जानकारी

माछा

क्र.सं.	प्रकार/स्थानीय नाम	वैज्ञानिक नाम	विशेषता	प्रयोग भएको छ वा छैन	उपलब्धता	अन्य जानकारी

किरा वा फट्यांग्रा

क्र.सं.	बाली	स्थानीय नाम वा प्रकार	वैज्ञानिक नाम	विशेषताहरू	कुन मौसममा पाइन्छ	व्यवस्थापन विधि	अन्य जानकारी

झारपातहरू

क्र.सं.	नाम	वैज्ञानिक नाम	कुन बालीलाई हानी गर्छ	प्रयोग	कुन मौसममा पाइन्छ	व्यवस्थापन विधि

परम्परागत ज्यामी समूह

क्र .सं.	समूहको नाम	पेशा	वनस्पति वा वन्यजन्तुको प्रयोग	समस्याहरू	व्यवस्थापन विधि

ज्ञानका जानकारहरू

क्र.सं.	नाम	ठेगाना	उमेर	पेशा	व्यवस्थापन विधि

परम्परागत दक्ष व्यक्तिहरू

क्र.सं.	विषयगत ज्ञान	व्यक्ति	विशेषता	अन्य जानकारी

स्रोत: IUCN 2005

तेश्रो दिन

नमूना स्वरूप ग: जडीबुटी प्रशोधन प्रयासको अभिलेख राख्ने नमूना

राष्ट्रिय नव प्रवर्द्धन प्रतिष्ठान
जडीबुटी प्रशोधन प्रयासको अभिलेख राख्ने प्रारम्भिक निर्देशनहरू

भाग १

ज्ञानको जानकारकर्ताको नाम:	
समुदायको नेतृत्व गर्नेको नाम (यदि सामुदायिक ज्ञान भएमा)	
स्वयम्सेवकको नाम	
स्वयम्सेवकको ठेगाना र सम्पर्क नं.	
ज्ञान जानकारकर्ताको ठेगाना गाउँ/बजार/शहर	
स्थान	
पोष्ट बाकस (हुलाक कार्यालय)	
जिल्ला	
पिन नं.	
राज्य	
फोन नं. (भएमा)	
नजिकको शहर वा महत्वपूर्ण ठाउँ	
नयाँ उत्पादनकर्ताको ठेगाना भएको बाटोको नाम	
जन्म मिति	
महिला वा पुरुष	
शिक्षा प्राथमिक तह नि.मा.वि	
पेशा	
अनुभव	

* संक्षिप्तमा ज्ञान प्रापककोबारेमा उल्लेख गर्नेः

भाग २

१. जडीबुटी प्रशोधन (मानव स्वास्थ्य, पशु स्वास्थ्य, जैविक किटनाशक वा अन्य केही भए उल्लेख गर्नुस्),
२. अभ्यासको प्रयोग/रोगको नाम/रोग,
३. यथावस्तुको वा रोगको लक्षणहरू,
४. प्रयोग गर्ने वनस्पतिहरू

क्रस	नाम			प्रयोग गर्ने भाग	मात्रा प्रयोग
	स्थानीय	अङ्ग्रेजी	वानस्पतिक		
१					
२					

५. अन्य सामग्रीहरू

क्रस	नाम			प्रयोग माध्यम/विधि	मात्रा प्रयोग
	स्थानीय	अङ्ग्रेजी	वानस्पतिक		
१					
२					

६. प्रशोधन गर्ने विधिहरू

७. जडीबुटी औषधि भएमा

प्रशासनिक तरिकाहरु (मौखिक वा बाह्य निवेदन)	
मात्रा (कति, कति पटक, कति दिन, खाना अघि वा पछि आदि)	
उपचार गरिएका बिरामी संख्या	
उपचार विधि	
औषधि मात्रा वा समय	

८. अपनाइनु पर्ने सावधानीहरू (भएमा),
९. यो प्रविधि क) परम्परागत ज्ञानको आधार, ख) आफ्नै नयाँ प्रविधिबाट वा ग) भैराखेको प्रविधिमा नयाँपन ल्याएर,

* सुकाएका वनस्पतिहरूका नमूनाहरू वा हर्बेरियम वा फोटो जुन प्रमाणीकरणको लागि पेश गर्नु पर्छ ।

सत्र १४

परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने प्रक्रियाहरू

समय: ६० मिनेट

उद्देश्यहरू

परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने प्रक्रियाबारे समीक्षा गर्ने, स्पष्ट पार्नु, पूरा गर्न अपनाउनु पर्ने बुँदाहरूमा छलफल गर्ने ।

- परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण राख्ने प्रक्रियाबारे जान्ने
- परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणको तयारीबारे बुझ्ने
- परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण राख्ने प्रक्रियाको विभिन्न चरणहरूको बुँदाहरू थाहा पाउने
- सहभागीलाई खाका प्रयोग गर्न लगाई अभिलेखीकरणको अभ्यास गराउने

प्रशिक्षण विधि

जो व्यक्तिले यस सत्रलाई सञ्चालन गर्छ, उसले मौखिक या पावर प्वाइन्ट प्रयोग गरेर वा आफ्नै सृजनात्मक प्रशिक्षण सञ्चालन विधिहरू प्रयोग गर्न सक्छ । यदि सञ्चार माध्यम वा पावर प्वाईन्ट प्रयोग गर्ने भएमा पहिला नै त्यस्ता उपकरणहरू तयार गर्नु पर्छ ।

प्रशिक्षकलाई सुझावहरू

परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गर्ने तरिकाहरूको समीक्षा गर्दै यस सत्रको शुरूवात् गर्ने (सत्र १२ को लागि स्रोत सामग्रीहरू) । योजना तर्जुमा र परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणको तयारीको महत्त्व र के कस्ता किसिमका तयारीहरू गर्नु पर्छ, । जस्तै: फिल्ड साइटको पहिचान गर्ने, आवश्यक जानकारीहरू सङ्कलन गर्ने, समिति कसरी बनाउने आदि विषयहरू पहिला नै छलफल गर्नु पर्छ ।

त्यसपछि, सहभागीहरूले बिस्तृत रूपमा परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गर्न अपनाएका चरणहरूमा बिस्तृत रूपमा छलफल गर्नु पर्दछ । परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरण गर्न छानिएका तरिकाले विभिन्न चरणहरूलाई असर पार्दछ भन्ने कुरा बताउने । अभिलेखीकरणको लागि स्रोत सामग्रीमा उपलब्ध गराईएको चरणहरूलाई पछ्याउन सकिन्छ । बहुपक्षीय वा सहभागीमूलक भन्ने कुरा सहभागीहरूलाई अवगत गराउने । अभिलेखीकरण भएपछि अभिलेखलाई सुरक्षा प्रदान गर्न थप अन्य अभिलेखकोबारेमा, जस्तै: समितिका कुराहरू, सर्त र गोप्य राखिने नैतिकता, व्यक्तिगत फाइदा, समितिको सदस्यहरूको जवाफदेहिता र यस अभिलेखलाई सुरक्षित राख्ने जिम्मा बहन गर्ने कुराहरू पनि सहभागीहरू बीच छलफल गराउनु पर्छ । त्यसका साथै केरेलामा पहुँच र अभिलेख गरिएको आनुवंशिक स्रोतहरू र परम्परागत ज्ञानलाई सुरक्षित राख्ने उपायहरूमा अपनाइएको सर्त/व्यवस्थाको दफाहरूबारे सहभागीहरूलाई बताउने । अर्को सत्रमा परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणमा भूमिका निर्वाह गर्ने अभ्यास रहेको कुरा सहभागीहरूलाई बताउन आवश्यक हुन्छ । जसले गर्दा सहभागीहरूले नबुझेको र स्पष्ट नभएको विषयहरूमा स्पष्ट पार्न मद्दत गर्दछ । यो सत्रको स्रोत सामग्रीहरू यो पुस्तकमा उपलब्ध भएको कुरा सहभागीलाई सम्झाउने ।

ध्यान दिनु पर्ने कुरा

यो सत्र पूर्णरूपले प्राविधिक सत्र भएकोले प्रशिक्षकलाई यस विषयमा गहिरो ज्ञान हुनु पर्दछ । यदि प्रशिक्षक विषयगत रूपमा तयार छैन भने बाहिरबाट पनि यस विषयका विशेषज्ञहरूलाई बोलाउन सकिन्छ ।

के सहभागीहरूलाई उर्जा दिने व्यक्तिको आवश्यक छ ?

कार्यक्रमहरू

कार्यक्रम १: परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गर्ने प्रक्रियाहरूको प्रस्तुति

कार्यक्रम २: परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरण गर्ने चरणहरूमा छलफल

परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरण गर्ने तरिकाहरू

अभिलेखीकरणको किसिम

बहुविषयक अभिलेखीकरण

अभिलेखीकरण गर्ने समूहहरू बहुविषयक हुनु पर्छ तर प्राथमिकतामा निम्न व्यक्तिहरू पर्नु पर्दछ:

- एकजना समुदायको नेता,
- समुदायको विज्ञहरू (परम्परागत ज्ञानको स्रोतको रूपमा),
- एकजना बाहिरी विज्ञ,
- एकजना कानूनीवद् (सामुदायिक बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारको संरक्षण र सवालहरूबारेमा सहयोग गर्न)
- प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन विज्ञ वा विज्ञहरू, र
- एकजना समाजशास्त्री (सहजीकरण गर्न र विभिन्न ज्ञानका सामग्रीलाई समेट्न) ।

सहभागीतामूलक अभिलेखीकरण

यस प्रकारको अभिलेखीकरण गर्ने क्रियाकलापहरूमा संलग्न संस्था र आदिबासी समुदाय/ ज्ञान धारकहरू बीच सहमति वा एकरूपता देखाउन केन्द्रित हुनु पर्छ । अभिलेखीकरण गर्दा सार निकाल्न खोज्ने छलफल भन्दा दुई पक्षीय जानकारी आदान-प्रदान गरिएको हुनु पर्दछ । यसले समुदायको ज्ञानमाथिको स्वामित्व दर्ता गर्न समुदायलाई मद्दत गर्दछ ।

समुदायले शुरू गरेको अभिलेखीकरण

कहिले-काँही समुदायहरूले आफैले चासो देखाएर ज्ञानको अभिलेख राख्ने काम गर्दछन् । यसमा ज्ञान र दक्षता हाँसिल गरेका समुदायको समूह वा समितिहरू हुन्छन्, जसले गर्दा अभिलेखीकरण प्रक्रियाको लागि बाहिरी हस्तक्षेप बिना आफैले अभिलेखीकरणको प्रक्रिया कार्यान्वयन गर्न सक्दछन् ।

सरकारी संस्थाहरू मार्फत् भएको अभिलेखीकरण

धेरैजसो मुलुकहरूमा भएका ABS कानूनले स्थानीय-स्तरमा जैविक विविधता व्यवस्थापन समिति, जसलाई आफ्नो मातहतमा राखी अभिलेखीकरणको काम गर्न कानूनी मान्यता दिन्छ । त्यसरी नै भारतमा, स्थानीय-स्तरको सरकारी मातहतमा काम गर्ने निकायहरू जस्तै पञ्चायतले परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरण गर्ने कार्य गर्न सक्दछ ।

अभिलेखीकरणको तयारी

उपयुक्त स्थानको छनौट र जनसंख्या सम्बन्धी तथ्यांक सङ्कलन

परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरणको लागि उपयुक्त स्थानको छनौट गर्नु पर्दछ । त्यसैगरी परम्परागत ज्ञान अभिलेख गर्ने स्थानको जनसंख्या सम्बन्धी तथ्यांक पनि सङ्कलन गर्नु पर्दछ, जस्तै:

- समुदायको नाम
- स्थानीय ठेगाना
- कूल क्षेत्रफल
- जम्मा घरधुरी संख्या
- गाउँको कूल जनसंख्या
- जातीय समूहको विवरण
- मुख्य पेशाहरू
- शैक्षिक स्तर
- स्वास्थ्य सेवाहरू

स्रोतहरूको पहिचान

सबैभन्दा पहिले समुदायको क्षेत्राधिकारभित्र सबै महत्वपूर्ण आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको सूची र रजिष्टर बनाउनु पर्दछ, यसबाट त्यो क्षेत्रमा भएको जैविक विविधताको पूर्णताको अनुमान दिन्छ । महत्वपूर्ण कृषिजन्य स्रोत जस्तै खाद्यबाली, चरा, वनको किसिम, फलफूलको वोट बिरुवा, समुदायमा प्रयोग हुने मुख्य जनावर र अन्य कुराहरूको जानकारी सङ्कलन गर्नु पर्दछ ।

ज्ञानधारकहरूको पहिचान गर्ने

अभिलेखीकरण गर्ने प्रक्रियामा ज्ञानधारकहरू अत्यन्तै जरुरी हुन्छन् किनभने तिनीहरू नै त्यस क्षेत्रको आनुवंशिक स्रोतहरू र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको सूचना वा जानकारी दिने मुख्य व्यक्तिहरू हुन् । समुदायमा व्यक्तिले धारण गरेको ज्ञान, उमेर, लिङ्ग, पेशा, स्थान आदि अनुसार फरक हुन्छ । गाउँको बुढापाकाहरू, धामी, झाँक्री, जडिबुटी प्रयोग गर्ने आदिलाई अरुलाई भन्दा बढी ज्ञान हुन सक्छ । त्यसैले परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण प्रक्रियामा त्यस्ता व्यक्तिहरूको पहिचान गर्न आवश्यक हुन्छ ।

परम्परागत ज्ञान अभिलेख गर्दा प्रयोग हुने भाषा वा दर्ता प्रक्रिया

समुदायहरू आफूहरूले प्रयोग गर्ने भाषा वा आफ्नो क्षेत्रमा भईरहेको स्थानीय भाषाहरू प्रयोग गरी परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्न सक्दछन् । समुदायले विश्वास गरेको कुनै जान्ने व्यक्तिले राष्ट्रिय भाषा वा अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गर्न चाहेमा समुदायको अनुमति लिएर सो व्यक्तिद्वारा अभिलेख राख्न सकिन्छ ।

परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरण गर्ने तयारी र त्यसका चरणहरू

परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गर्ने चरणहरू

निम्न लिखित चरणहरूलाई परम्परागत ज्ञानको अभिलेख गर्दा निम्न अनुसारको चरणहरू प्रयोग गर्नु पर्दछः

- आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रको उचित स्थान पहिचान गर्ने (जस्तैः बस्ती, गाउँ, वडा वा जिल्ला) जहाँ परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरण गर्नु पर्नेछ ।
- त्यो क्षेत्राधिकारभित्रको उचित स्थानको आनुवंशिक स्रोतको र परम्परागत ज्ञान पहिचान गर्ने ।
- सूचना वा जानकारी दिन सक्ने मुख्य परम्परागत ज्ञानका प्रापकहरू पहिचान गर्ने ।
- परम्परागत ज्ञानका अभिलेखीकरण गर्ने स्थानको समुदायको प्रतिनिधिहरूलाई जम्मा गरी परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरणको प्रारम्भिक विषयहरू छलफल गर्ने । त्यस छलफलको क्रममा, तिनीहरूलाई अभिलेखीकरणको आवश्यकता, उद्देश्य र महत्वबारे पूर्ण जानकारी दिई जागरुक बनाउने र समुदायको प्रतिनिधिहरूको अनुमति लिएर मात्र यो अभिलेखीकरण प्रक्रियालाई अगाडि बढाउनु पर्दछ ।
- आनुवंशिक स्रोत र परम्परागत ज्ञानबारे उच्च जानकारी भएको सूचनादाताहरू जस्तैः धामी, झाँक्री, बुढापाका, जडीबुटी प्रयोगकर्ता, स्थानीय परम्परा, स्वास्थ्यकर्ताहरू र प्रमुख किसानको संलग्नता, यो प्रक्रियामा अत्यावश्यक हुन्छ । तिनीहरूको लागि विशेष तालिम सञ्चालन गरी त्यसबाट तिनीहरूलाई जागरुक बनाई अभिलेखीकरण प्रक्रियामा सहमति जुटाइ तिनीहरूबाट अनुमति लिनु पर्दछ । (नोटः ती सूचनादाताहरूमा गोप्य कुराहरू रहेको हुन्छ, तिनीहरूमा प्रतिरक्षा देखाउने कला हुन सक्छ । त्यसैले तिनीहरूमा अप्ठ्यारा हटाइ विश्वास बढाउने कार्य अति नै आवश्यक हुन्छ) ।
- एकै खालको सोच भएको समिति जसमा समुदायको प्रतिनिधिहरू, गैर-सरकारी र सरकारी निकायहरू सम्मिलित भई परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणको काम गर्नु पर्दछ वा समुदाय आफैले पनि एकै खालको सोच भएको व्यक्ति समावेश गरी समिति गठन गर्न सक्दछन् र परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गर्न सक्दछन् ।
- धेरै नै असमानता भएको क्षेत्रमा, प्रतिनिधिहरू वा मुख्य स्रोत व्यक्ति, जो यस क्षेत्रमा काम गरिराखेका छन् । जस्तैः कृषि,

वन तथा भू-संरक्षण विज्ञ, वनस्पति विज्ञ, पशुपालन विज्ञ, जीव विज्ञ, भूगर्भ विज्ञ, प्राणी विज्ञ, जीव वर्गीकरण विज्ञ, समाजशास्त्री, सामाजिक विज्ञ र अन्य विज्ञहरू समितिमा समावेश गर्न सकिन्छ । समुदायका प्रतिनिधिहरूमा सामुदायिक वन उपभोक्ता सदस्यहरू, महिला, दलित, आदिवासी समूह, बुढापाकाहरू, परम्परागत स्वास्थ्यकर्ताहरू आदि समावेश गरिनु पर्छ । समितिहरू गठन गर्दा सकभर समुदायको प्रतिनिधित्व हुने गरी र एकै खालको बिचार भएकाहरू, जसलाई परम्परागत ज्ञान, त्यसको आवश्यकता र अभिलेखीकरणबारे जानकारी भएको व्यक्तिहरू समावेश गर्नु पर्दछ ।

- परम्परागत ज्ञानको संरक्षणको लागि कानून र प्राथमिकता कानूनको आवश्यकता अनुसार समीक्षा गर्नु पर्छ । यदि परम्परागत ज्ञानको सुरक्षा गर्ने राष्ट्रिय कानून छैन भने चलन चल्तीमा भएको प्रथाजनित कानून प्रयोग गर्न सकिन्छ अर्थात् त्यसलाई फेरवदल गरी परम्परागत ज्ञानको सुरक्षा, पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँड गर्न सकिन्छ ।
- अभिलेखीकरणको लागि प्रयोग हुने खाका तयारी पारी अन्तिम रूप दिने । अभिलेखीकरण गर्दा निम्न लिखित बुँदाहरूलाई ध्यान दिनु पर्दछ:
  - समुदाय र परम्परागत ज्ञान अभिलेख गर्ने स्थानको नक्शा, सङ्कलन मिति, सङ्कलन गर्ने समूह र संलग्न हुने संस्थाहरूको नाम र जानकारी,
  - जैविक स्रोतको नाम, स्थानीय नाम, प्रकारहरू, कहाँ पाइन्छ (जस्तै: उचाइ, जमिनको प्रकार), विशेषताहरू, प्रयोग हुने भाग, गुणहरू, सङ्कलन र प्रशोधन विधि, मात्रा आदि,
  - आनुवंशिक स्रोतसँग आबद्ध परम्परागत ज्ञान, शिप, दक्षता र ज्ञान (कसले के गर्छ),
  - आनुवंशिक स्रोतसँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञानका प्रापकहरू र आबद्ध परम्परागत ज्ञानको नाम ।
- परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरणको लागि प्रयोग गर्ने तरिकाको छनौट गर्ने:
  - समूहलाई दिइएको खाका अनुसार परम्परागत ज्ञानको अभिलेख आफैले राख्ने,
  - अभिलेखीकरण समितिले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र सूचना दिने मुख्य व्यक्तिहरूसँग व्यक्तिगत अन्तरवार्ता वा छलफल गरी अभिलेख राख्ने
- प्रयोग तरिका छनौट गरीसकेपछि, कार्यक्रमको योजना र त्यसको तयारी पूरा गर्नु पर्छ, जस्तै: सम्बन्ध बिस्तार गर्ने, समितिका सदस्यहरूलाई प्रारम्भिक प्रशिक्षण दिने, अभिलेख राख्नु पूर्व प्रशिक्षण र अन्य आवश्यक कार्यहरू सञ्चालन गर्ने ।
- अभिलेखीकरणको अभ्यास योजना बनाउने कार्य समाप्त भएपछि तुरुन्त शुरू गर्नु पर्दछ । अभिलेखीकरण राख्न ओगट्नु पर्ने क्षेत्रफल, कामको गति र प्रक्रियाको सजिलोपनाका आधारमा केहि दिनदेखी महिनौं पनि लाग्न सक्छ । परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण राख्ने काम एक पटकलाई मात्र नभई निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो ।
- अभिलेखीकरणको अभ्यास पूरा भएपछि, सबै खाकाहरू सङ्कलन गरी एकै ठाउँमा राखी दर्ता किताबमा जनाउनु पर्दछ ।
- समुदायका प्रतिनिधिहरू र समितिका सदस्यहरूको अन्तिम भेटघाट गराई जैविक विविधता परम्परागत ज्ञानको दर्ता (अभिलेख) लाई सुरक्षित राख्न एक प्रमाण-पत्र तयार गर्नु पर्छ । त्यसमा समुदाय र अभिलेखीकरण समिति बीच सम्झौताको दफाहरू, अभिलेख सुरक्षित राख्न दिइएका सर्तहरू र समितिका सदस्यहरूबाट यसलाई खुलासा गर्न तिनीहरूको नाम र हस्ताक्षर साथै सदस्यहरूको फोटो राखिन्छ, जसबाट भविष्यमा अभिलेखीकरण प्रति जवाफदेहिता र संरक्षण सुनिश्चित हुन जान्छ ।
- समुदायका सदस्यहरू र समितिले आनुवंशिक स्रोत र आबद्ध परम्परागत ज्ञान अभिलेख दर्तामा पहुँच, प्रयोग र लाभको समुचित बाँडफाँडको लागि दिइएका सर्तहरू स्वीकार गर्नु पर्नेछ । उदाहरणका लागि भारतको केरलाका समुदायले उनीहरूको परम्परागत ज्ञानको अभिलेख जैविक विविधता दर्ता स्वरूप राखेपछि, परम्परागत ज्ञानको सुरक्षाको लागि एक सम्झौता गरे, जसमा स्रोतको पहुँच र लाभको समुचित बाँडफाँडका सर्तहरू पनि उल्लेख भएको थियो । त्यसरी बनाइएको अभिलेखीकरणको प्रक्रियालाई ‘जनताको जैविक विविधता वडा-पत्र’ भनिन्छ र त्यसको सर्तहरू बिचार विमर्शको लागि तल उल्लेख गरिएको छ ।

केरलाको 'जनताको जैविक विविधता वडा-पत्र' को सर्तहरू

- विगतमा कुनै जीवहरूमा स्वाधिकार वा कुनै किसिमको एकाधिकारको दाबी नगरेको वा विगतको स्वाधिकार वा एकाधिकारको आधारमा कुनै यो दर्ता अधिकार क्षेत्रभित्र जनताले स्वीकृति वा अनुमति वा समर्थन गर्न सक्दछन् ।
- अब उप्रान्त यो दर्ताको अधिकार क्षेत्रभित्र भएको कुनै किसिमको जीव तिनीहरूको बीउ, कोषिका, वंशाणुगत वा गुणहरू, जसमा कुनै बिचार नगरी त्यसको नाम वा बिना नामद्वारा हामीलाई थाहा भए वा नभए, तिनीहरूको प्रयोग हाम्रो ज्ञानबाट भएको वा नभएको, भए पनि त्यस्ता जीवका किसिमहरू कुनै पनि हालतमा स्वाधिकार वा अन्य एकाधिकार गर्न पाइने छैन ।
- कुनै पनि सङ्कलनकर्ता, चाहे त्यो व्यक्ति वा संस्था होस्, यो दर्ताको अधिकार क्षेत्रभित्र प्राकृतिक रूपले उत्पन्न कुनै पनि जीवको प्रकार संसारभरमा सङ्कलन रहेको नमूना (प्रतिरूप) हरू यो बडा-पत्रको घोषणाद्वारा त्यस्ता सङ्कलनहरू खुलस्त पार्न बाध्य तुल्याउँछ र क्षेत्राधिकारभित्रको कुनै किसिमको जीवको कुनै अंश नाश हुँदै गएको छ वा नासिसकेको छ भने त्यस्तो जीवहरूको नमूना लिएको सङ्कलनकर्ताले त्यस्तो नमूनाहरू हामीलाई फर्काउने छ ।
- अब उप्रान्त अधिकार क्षेत्रभित्रको कुनै पनि जीवको किसिमलाई अधिकार क्षेत्रबाट बाहिर लान पाइँदैन । यदि अधिकार क्षेत्रमा भएको कुनै जीवको किसिममा अध्ययन गर्नु परेमा यस्ता अध्ययनहरू अधिकार क्षेत्रको जनताबाट सूचित अनुमति लिई अधिकार क्षेत्रभित्र गरिने छ ।
- अब उप्रान्त यस अधिकार क्षेत्रभित्र रहेका रैथाने जीवको प्रकारमा कुनै प्रयोगात्मक परीक्षणहरूको लागि सङ्कलन भएको छ भने त्यस्तो परीक्षणहरू अधिकार क्षेत्रको जनताहरूको पूर्वसूचित अनुमति लिई मात्र गर्न सकिने छ ।
- यो अधिकार क्षेत्रभित्रको रैथाने जीवको प्रकारको आनुवंशिक नमूना प्रयोग गरी कुनै पनि आनुवंशिक ईन्जिनीयरको लागि प्रयोगात्मक अनुसन्धान, त्यसको पूर्ण ज्ञान भएमा अधिकार क्षेत्रको जनताको पूर्वसूचित अनुमति लिएर मात्र गर्न सकिने छ । सो सम्बन्धी सम्पूर्ण जानकारी हामीलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने छ र कुनै पनि कुरा गुप्त राखिने छैन ।
- वंशाणुगत रूपले संशोधित जीव (GMOs) ले पारिस्थितिकीय प्रणालीमा पारेको गहन असरलाई ध्यानमा राखी यस्ता वंशाणुगत रूपले संशोधित जीव प्रयोगमा ल्याउनु अगाडि त्यस्तो जीवाणुको सम्पूर्ण जानकारी हामीलाई उपलब्ध गराएपछि र अधिकार क्षेत्रको जनताको पूर्वसूचित अनुमति लिएर मात्र प्रचलनमा ल्याउन सकिने छ । यदि कुनै अनुमति बिना प्रयोग गरेमा त्यसलाई कानून सम्मत मानिने छैन र त्यस्ता कार्य गरेमा त्यस क्षेत्रको जैविक विविधतामाथि कानून विपरित हिंसा मानिने छ ।
- जङ्गली पारिस्थितिकीय प्रणाली र मानव बसोवास गर्ने क्षेत्रको जैविक विविधताको स्वच्छ वृद्धि र क्रमिक विकास बीचको सम्बन्धको भूमिकालाई ध्यानमा राखी अधिकार क्षेत्र नजिकको जङ्गली अवस्थाको पारिस्थितिकीय प्रणालीमा गरिने कुनै पनि क्रियाकलापहरू अधिकार क्षेत्रको पूर्ण ज्ञान र त्यस क्षेत्रको अनुमतिबाट मात्र गर्न सकिने छ ।
- कुनै पनि जीवको प्रकार कोषिका, वंशाणु वा त्यस्ता जीवको प्रकारहरूको प्राकृतिक स्वरूप वा वंशाणुगत ईन्जिनीयरिङ्ग स्वरूप आदि कुनै पनि हालतमा सैनिक प्रयोजनको लागि गर्न पाइने छैन ।

स्रोत: Navdanya no date

सत्र १५

समुदायको छनौट, समूह गठन र स्थलगत कार्यहरू

समय: ६० मिनेट

उद्देश्यहरू

समुदायको छनौट गर्ने र प्रयोगात्मक अभिलेखीकरण अभ्यासको लागि सहभागीहरूलाई समूहमा विभाजन गर्ने ।

- परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरण अभ्यासमा समुदायको वा व्यक्तिको छनौट
- सहभागीहरूलाई समूहमा विभाजन गर्ने
- सहभागीहरूलाई स्थलगत अभ्यासको लागि तयार पार्ने

प्रशिक्षण विधि

यस सत्रमा प्रयोग हुने प्रशिक्षण विधि प्रशिक्षकमा भर पर्दछ, जसले मौखिक वा कुनै सृजनात्मक तरिकाको प्रयोग गर्न सक्दछ ।

प्रशिक्षकलाई सुझाव

यस सत्रमा फिल्डमा लैजाने विषयमा ध्यान दिनु पर्छ । सबैले पूर्व तयारी गर्नु अति जरुरी हुन्छ ।

स्थलगत भ्रमणको लागि स्थान छनौट

तालिम जहाँ भए पनि त्यसको आधारमा प्रशिक्षकले पहिला नै आवश्यक जानकारी र सहकार्य गर्ने संस्थाको ठेगाना वा उनीहरूसँग सम्पर्क गरी गाउँ वा वडा भ्रमणका लागि ठाउँ छनौट गर्नु पर्छ । अभ्यासको लागि स्थान छनौट गर्दा जैविक विविधता र परम्परागत ज्ञान प्रशस्त भएको क्षेत्रलाई छान्नु पर्दछ । यदि कुनै स्थानको छनौट गरिएको छैन भने, प्रशिक्षणको समयमा सहभागीहरूको सहयोगले स्थान छनौट गर्न सकिन्छ ।

कार्यक्रमहरू

कार्यक्रम १: अभ्यास- स्थलगत भ्रमणकालागि समूह गठन र कार्यहरू

यस सत्रमा परम्परागत ज्ञान अभिलेख राख्नेबारेमा अघिल्लो दिन नै सहभागीहरूलाई समूहमा विभाजन गरिन्छ ।

चरणहरू

पहिलो चरण सहभागीहरूलाई तिन समूहमा विभाजन गर्ने (वा बढी सहभागी भएमा सो अनुसार विभाजन गर्ने) ।
दोस्रो चरण समूह विभाजन किन गरियो त्यसको उद्देश्यको जानकारी गराउने ।
तेस्रो चरण सहभागीहरूलाई स्थलगत भ्रमणकोबारेमा जानकारी दिने ।
चौथो चरण हरेक समूहलाई आफ्नो समूहको नेता छान्न लगाउने, जसले भ्रमणको बेलामा सबैसँग समन्वय गर्ने काम गर्छ ।
पाँचौं चरण उनीहरूलाई स्थलगत भ्रमणमा गर्नु पर्ने कार्यहरूको जानकारी गराउनुका साथै उनीहरूको भूमिका र जिम्मेवारीकोबारेमा पनि जानकारी दिलाउने ।
छैठौं चरण सहभागीहरूलाई जाने स्थानको मूल्य, मान्यता, पूर्वसूचित अनुमति र साँस्कृतिक संवेदनशीलताकोबारेमा जागरुक गराउने ।
सातौं चरण सहभागीहरूलाई लागेको प्रश्नको जवाफ दिई उनीहरूमा रहेको अस्पष्टता प्रष्ट पार्ने ।
आठौं चरण जब सबै समूहहरूमा उनीहरूको भूमिका र भ्रमणको आवश्यकता स्पष्ट हुन्छ त्यसपछि भ्रमण शुरू गर्ने ।

तेश्रो दिन

अभिलेखीकरण राख्ने अभ्यास

स्थलगत भ्रमण जानु अघि सहभागीहरूको अनुभवको आधारमा उनीहरूले अभिलेखीकरणको अभ्यास गर्ने ईच्छा राख्न सक्छन्, त्यो अभ्यास सत्र सहभागीहरूको अनुरोध वा प्रशिक्षकले उपयुक्त ठानेमा गर्न सकिन्छ । प्रशिक्षकले दिएको दुईवटा भिन्न-भिन्न अभ्यासहरूबाट छनौट गर्न सकिन्छ: एउटा समूहको छलफलको लागि भूमिका निर्वाह गर्ने अभ्यास (अभ्यास २ क) र अर्को व्यक्तिसँग अन्तरवार्ता लिई भूमिका निर्वाह गर्ने अभ्यास (अभ्यास २ ख) । भूमिका निर्वाहमा प्रशिक्षकले परम्परागत ज्ञान अभिलेखकर्ताको प्रतिनिधिको भूमिका खेल्न सक्दछ । यसले महत्वपूर्ण कुराहरू समावेश गर्न सहयोग गर्दछ ।

अभ्यासको उद्देश्य

सहभागीहरूलाई अन्तरवार्ता प्रक्रियामा आउने परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणको विधि र त्यसको मूल्य मान्यता, भूमिका र जिम्मेवारीबारे बुझ्न सहयोग गर्न र उनीहरूलाई दिएको अभिलेखको खाकामा अभ्यास गर्ने मौका दिलाउने ।

आवश्यक सामग्रीहरू

परम्परागत ज्ञानको खाका, कलम, फ्लिप चार्ट

कार्यक्रम २: अभ्यास क - परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरण गर्न भूमिका निर्वाह गर्ने: समूहगत छलफल

समय: २० मिनेट

प्रशिक्षण विधि

समूहगत छलफल र भूमिका निर्वाह

चरणहरू

पहिलो चरण दुई समूहलाई स्वयम् भूमिका निर्वाह गर्न समूहगत छलफलको लागि अनुरोध गर्ने, र अरूलाई दर्शकको रूपमा रहन अनुरोध गर्ने ।
दोस्रो चरण अभ्यासको उद्देश्यकोबारेमा जानकारी गराउने ।
तेस्रो चरण समूहमा उनीहरूले खेल्नु पर्ने भूमिका विभाजन गरी दिने ।

पहिलो समूह: समुदायका प्रतिनिधिहरू ।
दोस्रो समूह: परम्परागत ज्ञानको अभिलेख राख्ने प्रतिनिधिहरू ।

चौँथो चरण हरेक समूहलाई उनीहरूले खेल्नु पर्ने भूमिकाकोबारेमा जानकारी गराउने ।
पाँचौं चरण उनीहरूलाई खेल्नु पर्ने भूमिका र कामकोबारेमा जानकारी गराउने ।
छैठौं चरण हरेक समूहलाई समय दिई आफ्नो भूमिका कसरी निर्वाह गर्ने सिकाउने । सहभागीहरूलाई तयार हुन कम्तिमा पनि ५ मिनेट दिने ।
सातौं चरण जब समूहहरू तयार हुन्छन्, यो अभ्यास शुरू गर्ने ।
आठौं चरण प्रशिक्षक र दर्शकहरूले यस भूमिकालाई ध्यान दिएर हेर्न अनुरोध गर्ने ।
नवौं चरण जब भूमिका पूरा हुन्छ तब छलफलको लागि अनुरोध गर्ने ।
दशौं चरण सहभागीहरूबाट आएका निष्कर्षलाई फ्लिपचार्टमा लेख्ने ।
एघारौं चरण भूमिका निर्वाहबाट आएका निष्कर्षहरूलाई परम्परागत ज्ञान अभिलेख गर्दाको प्रक्रिया, सिद्धान्त, भूमिका र बिस्तृत जिम्मेवारी बताउने सूचकको रूपमा प्रयोग गर्ने ।
बाह्रौं चरण छलफल र प्रष्ट पार्नु पर्ने विषयहरूलाई यस सत्रको अन्तिम समयसम्म लैजाने ।

अभ्यास ख - परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरणमा भूमिका निर्वाह गर्ने

समय: कम्तीमा २० मिनेट

प्रशिक्षण विधि

व्यक्तिगत अन्तरवार्ता भूमिका निर्वाह

चरणहरू

पहिलो चरण एकजना सहभागी र एउटा समूहलाई भूमिका निर्वाह गर्न स्वयम्सेवकको रूपमा काम गर्न अनुरोध गर्ने र बाँकी अरुलाई दर्शक भई दिन अनुरोध गर्ने ।
दोस्रो चरण अभ्यासको उद्देश्यकोबारेमा जानकारी दिने ।
तेस्रो चरण स्वयम्सेवक र एकजना सहभागीलाई उनीहरूको भूमिका विभाजन गरी दिने ।
व्यक्तिगत सहभागी: परम्परागत ज्ञानधारक ।
समूह: परम्परागत ज्ञान अभिलेख गर्ने प्रतिनिधिहरू ।
चौँथो चरण एक जना सहभागी र समूह उनीहरूको खेल्ने भूमिकाकोबारे जानकारी गराउने ।
पाँचौं चरण स्वयम्सेवकहरूलाई उनीहरूले खेल्ने भूमिका र कामबारे जानकारी गराउने ।
छैठौं चरण सहभागीहरू तयार हुन कम्तिमा ५ मिनेट समय दिने ।
सातौं चरण जब समूहहरू तयार हुन्छन्, यो अभ्यास शुरू गर्ने ।
आठौं चरण प्रशिक्षक र दर्शकहरूले भूमिका निर्वाह गर्ने खेलमा ध्यान दिएर हेर्ने ।
नवौं चरण जब पूरा हुन्छ तब छलफलको लागि अनुरोध गर्ने ।
दशौं चरण सहभागीहरूको भूमिका निर्वाह खेलबाट आएका निष्कर्ष फ्लिपचार्टमा लेख्ने ।
एघारौं चरण भूमिका निर्वाहबाट आएका निष्कर्षहरू परम्परागत ज्ञानका अभिलेख गर्दाको प्रक्रिया सिद्धान्त, भूमिका र जिम्मेवारीलाई बिस्तृत रूपमा बताउने सूचकका रूपमा प्रयोग गर्ने ।
बाह्रौं चरण छलफल र प्रष्ट पार्नु पर्ने विषयलाई यस सत्रको अन्तिम समयसम्म लैजाने ।

चौंथो दिन

सत्र १६

स्थलगत भ्रमण

सत्र १८

स्थलगत भ्रमण

समय: पूरा दिन

उद्देश्यहरू

परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण प्रक्रियाबाट सहभागीहरूलाई स्थलगत अभ्यास गराउने ।

- परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणको अभ्यास गर्न सहभागीहरूलाई, समुदाय, वा व्यक्तिहरूसँग भेट्ने मौका दिलाउने
- परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण प्रक्रियाबारे सहभागीहरूलाई परिचित गराउने
- परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण र त्यसको प्रक्रियासँग सम्बन्धित खास मामिलाहरूसँग आबद्ध तल्लो निकायमा रहेको सवालहरू सहभागीहरूलाई बुझाउने

प्रशिक्षकलाई सुझाव

यस सत्र स्थलगत भ्रमणमा आधारित छ, जसमा सहभागीहरूले परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गर्ने अभ्यास गर्नेछन् । यो अभ्यास समूहमा गरिन्छ, त्यसैले यसको प्रारम्भिक तयारी गर्न आवश्यक हुन्छ । सहभागीहरूले अघिल्लो दिनमा समूहमा व्यवस्था गरेको अभ्यासलाई लिनु पर्दछ ।

सहभागीहरूलाई समुदाय वा व्यक्तिगत परम्परागत ज्ञान प्रापकहरू अभिलेखीकरण अभ्यासको लागि छनौट गरिएको आधारमा स्थलगत भ्रमणको योजना बनाउन मद्दत गर्नु पर्दछ । यदि, समुदाय छनौट भएमा समूहगत छलफल एकदमै उचित हुन्छ । प्रत्येक घरधुरीबाट छलफलको लागि एकजना प्रतिनिधि बोलाउने, यो पहिला नै व्यवस्था गर्नु पर्दछ जुन आफैले वा समुदायबाट आउने सहभागीको मद्दत लिई गर्न सकिन्छ । यदि व्यक्ति विशेषलाई ज्ञान प्रापकहरू छनौट गरिएको छ भने उनीहरूसँगको बैठक पहिला नै व्यवस्था गर्नु पर्छ, जुन कार्य आफैले वा समुदायको सहभागीहरूको सहयोग लिएर गर्न सकिन्छ । त्यसपछि समूहले समुदाय वा व्यक्तिहरूलाई तोकिएका ठाउँमा भेटी अभिलेखीकरण गर्ने अभ्यास कक्षाको सत्रमा सिकेको जस्तै गरी गर्न लगाउने । सम्भव भएसम्म प्रशिक्षकले समूहहरूलाई निर्देशन दिन र मद्दत गर्न पालैपालो भेट्ने । परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गर्ने सम्पूर्ण प्रक्रियामा छनौट गरिएको ज्ञान प्रापक व्यक्ति वा समुदायको पूर्वसूचित अनुमति लिनु पर्दछ भन्ने कुरा समूहहरूलाई सम्झाउने ।

कार्यक्रमहरू

कार्यक्रम: परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणको लागि स्थलगत भ्रमण गराउने ।

पाँचौं दिन

सत्र १७
स्थलगत भ्रमणको समीक्षा र समूहगत प्रस्तुति

सत्र १८
अगाडि बढ्ने

सत्र १९
तालिमको प्रत्याशाहरूको अन्तिम लेखाजोखा

सत्र २०
मूल्यांङ्कन र समापन

सत्र १७

स्थलगत भ्रमणको समीक्षा र समूहगत प्रस्तुति

समय: २ घण्टा

उद्देश्य

सहभागीहरूको स्थलगत भ्रमणको परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण अनुभवको समीक्षा लेखाजोखा गर्ने ।

- सहभागीहरूको परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण सम्बन्धी स्थलगत भ्रमणको अनुभवको विषयमा जानकारी प्राप्त गर्ने ।
- स्थलगत भ्रमणबाट देखिएको परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण प्रक्रियाको मुख्य समस्या र अवसरहरू सहभागीहरूबाट प्राप्त गर्ने ।
- परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरणसँग सम्बन्धित उपयुक्त समस्याहरूको जानकारी सहभागीहरूबाट प्राप्त गर्ने ।

प्रशिक्षकलाई सुझाव

स्थलगत भ्रमणको काम सकिएपछि समूहलाई आ-आफ्नो अनुभवबारे आफूहरू बीच छलफल गर्न र आफूले सिकेको ज्ञानहरूमा निर्देशित प्रश्नहरू प्रयोग गरी अभिलेख राख्न अनुरोध गर्ने । छलफल शुरू गर्नु अघि ती प्रश्नहरू उनीहरू सामु पढेर सुनाउनु पर्दछ ।

छलफल पछि हरेक समूहलाई सबै सहभागीहरूको लागि प्रस्तुति बनाउन अनुरोध गर्ने । प्रत्येक समूहबाट एक जना समूह नेता छनौट गरी स्थलगत भ्रमणको परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण अभ्यासको निष्कर्ष प्रस्तुत गर्न लगाउने । सबै समूहलाई कागज (Brown Paper) र मार्कर प्रस्तुतिको तयारीको लागि वितरण गर्ने । सबै समूहको प्रस्तुति सकिएपछि छलफल खुल्ला गरी दिने । प्रस्तुत गरिएको प्रश्नहरूको उत्तर तथा स्पष्टीकरण प्राप्त भएपछि अर्को सत्रको प्रवेशको लागि तयारी हुने ।

कार्यक्रमहरू

कार्यक्रम १: सिकाइको छलफल गर्ने

प्रत्येक समूहले स्थलगत भ्रमणबाट आफूहरूले बटुलेको अनुभवहरू निम्न अनुसारको प्रश्नहरूलाई आधार मानी छलफल गर्नु पर्दछ ।

प्रश्नहरू

- के परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण गर्न दिइएको खाका पर्याप्त छ ?
- प्रक्रियाको क्रममा के कस्ता समस्याहरू आई परे ?
- के व्यक्ति/समूह जानकारी दिन इच्छुक थिए ?
- के व्यक्ति/समूह प्रतिरक्षात्मक थिए ?
- तपाई/तपाईको समूहलाई यो अभ्यास गर्न के कुराले सहयोग गर्‍यो ?
- के कुराले तपाईलाई सहयोग पुर्‍याएन ?
- तपाईले व्यक्ति/समूहलाई कसरी सहयोग गर्नु भयो ?
- यो कार्यको सफलता सुनिश्चित गर्न तपाई के सुझाव दिनु हुन्छ ?
- अन्य केही सल्लाह/सुझाव छ कि ?

सत्र १८

अगाडि बढ्ने

समय: ४५ मिनेट

उद्देश्य

ABS प्रणालीको सफलतापूर्वक कार्यान्वयनको लागि भावी कार्ययोजना र ध्यान दिनु पर्ने कुराहरूकोबारेमा छलफल गर्ने ।

- ABS प्रणालीको सुधारयुक्त कार्यान्वयनको लागि भावी कार्ययोजना तयार पार्ने
- अगाडि बढ्नको लागि ध्यान दिनु पर्ने मुख्य कुराहरूको टिपोट गर्ने

प्रशिक्षकको लागि सुझाव

यो सत्रमा बिचार पुऱ्याउनु पर्ने धेरै महत्त्वपूर्ण कुरा भनेको ABS प्रणालीको सफल कार्यान्वयनका लागि सहभागीहरूले कसरी योगदान पुऱ्याउन सक्छन् भन्ने हो । यो सत्रमा सहभागीहरूले अहिलेसम्म सिकेको कुराहरूलाई एकीकृत गर्न र ABS प्रणाली कार्यान्वयनको लागि निरन्तर रूपमा वार्तालाप र छलफल चाहिन्छ भन्ने कुरालाई सम्झँदै यो सिकाइ ABS प्रणालीको कार्यान्वयनको लागि सहयोग सुनिश्चित गर्न महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

प्रशिक्षकले यो सत्रलाई सहभागीहरूको आफ्नो ज्ञान शिप तथा बिचारहरूबाट तालिमलाई समृद्ध गर्न र ABS को नीति स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय-स्तरहरूमा प्रकट गर्ने सम्बन्धमा सुझाव दिन प्रयोग गर्न सकिन्छ । CBD अन्तर्गतको ABS प्रणालीमा धेरै जटील कुराहरू रहेको छ । जसले गर्दा यसको सफल कार्यान्वयनमा चुनौती थपिएको छ । यो सत्रले सम्बन्धित क्षेत्रमा काम गर्ने विविध पेशाकर्मीहरूको प्रतिनिधित्व भएको सहभागीहरूको आवाजलाई ग्रहण गरी ABS मा बढी ज्ञान, ABS को कार्यान्वयन प्रक्रिया, ABS को नीति, चुनौती तथा अवसरहरूको लागि यो सत्र प्रयोग गर्न सकिन्छ । सहभागीहरूबाट प्राप्त प्रतिक्रियाहरूको अभिलेख राख्न फ्लिप चार्ट प्रयोग गर्ने ।

कार्यक्रमहरू

कार्यक्रम १: ABS क्षेत्रको समुन्नत कार्यान्वयनको लागि कार्ययोजना तयार पार्ने ।

कार्ययोजनाको अवधारणालाई परिचित गराई संक्षिप्तमा छलफल गर्ने । सहभागीहरूले यस कार्ययोजनामा राखिने अङ्गहरूको बारेमा सल्लाह/सुझाब दिनु पर्छ । सहभागीहरूको सुझाब सङ्कलन गर्ने र त्यसलाई तार्किक योजनामा परिणत गर्ने, जसलाई सहभागीहरूले प्रत्यक्ष रूपमा वा व्यक्तिगत प्रयोगका लागि अपनाउन सक्नेछन् । कार्ययोजनाको केही विशिष्ट अङ्गहरू छलफललाई टेवा दिन यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

कार्ययोजनाको सामान्य अवधारणहरू

- चेतना अभिवृद्धि तालिमको योजना गर्ने
- तालिमको लागि मुख्य सरोकारवालाहरूको पहिचान गर्ने
- तालिमका कार्यक्रमहरूमा सम्बन्धित सरकारी निकायसँग सम्पर्क गर्ने
- तालिम सञ्चालन गर्ने स्थानबारे निर्णय गर्ने
- तालिममा आदिवासी, स्थानीय जनता र महिलाहरूको सहभागीतालाई प्रोत्साहन गर्ने

- परम्परागत ज्ञानको अभिलेखीकरण राख्ने
- तालिमको लागि स्रोत पुस्तिकाको प्रयोग गर्ने
- तालिमको कार्य कुशलताको मूल्याङ्कन गर्ने
- स्थानीय-स्तरमा जैविक विविधता व्यवस्थापन तदर्थ समिति बनाउने

कार्यक्रम २: भावी कार्यको लागि ध्यान दिनु पर्ने मुख्य कुराहरूको टिपोट गर्ने

कार्ययोजनालाई अगाडि बढाउने अवधारणालाई परिचित गराउँदै बिस्तृत छलफल गर्नु पर्दछ । सहभागीहरूले त्यसमा राख्नुपर्ने अङ्गहरूकोबारेमा सल्लाह/सुझाव दिनु पर्छ । सहभागीहरूको सुझाव सङ्कलन गर्ने र त्यसलाई तार्किक योजनामा परिणत गर्ने, जसलाई उपस्थित सहभागीहरूले प्रत्यक्ष रूपमा वा व्यक्तिगत प्रयोगको लागि अपनाउन सक्नेछन् । भावी कार्य अवधारणाको केही विशिष्ट अङ्गहरू छलफललाई टेवा दिन यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

अगाडि बढ्ने अवधारणाको लागि केहि विशिष्ट मुख्य क्षेत्रहरू यस प्रकार छन्:

- समुदायले परम्परागत ज्ञानको संरक्षण र अभिलेखीकरणका लागि विशेष उपायहरू अवलम्वन गर्ने ।
- परम्परागत ज्ञानको संरक्षण अभिलेखीकरण प्राप्त गर्नको लागि चाहिने स्रोत तथा साधन र उपायहरू पत्ता लगाउने ।
- ABS को सम्झौतामा पुग्नको लागि साधनहरूको अख्तियारवालाहरू वा सही स्वामित्ववालाहरू पहिचान गर्ने । ABS सम्झौतामा प्रवेश गर्ने ।
- सम्झौता अनुसार एउटा प्रदायक समूह/जिल्ला/प्रान्त/व्यक्तिको स्रोत उपयोग गर्ने अधिकारले त्यस्तै स्रोत उपयोग गर्न अन्य प्रदायकहरूको रुचिमा कसरी असर पार्दछ भन्ने कुरा बुझ्ने ।
- प्राप्त लाभको समुचित बाँडफाँडमा जनजाति तथा स्थानीय समुदायको सहभागिता
- जैविक विविधता व्यवस्थापन समितिको भूमिका ।
- परम्परागत ज्ञान अभिलेखीकरण र त्यसको संरक्षण ।

सत्र १९
तालिमको प्रत्याशाहरूको अन्तिम लेखाजोखा

समय: ४५ मिनेट

उद्देश्य

तालिमबाट सहभागीहरूको प्रत्याशाहरू पूरा भएको वा नभएको अभिलेख राख्ने ।

- सहभागीहरूको तालिमको अन्तिम प्रत्याशाहरूको मूल्यांकन गर्ने
- पहिलो दिनको प्रत्याशा र अन्तिम दिनको प्रत्याशाको सहसम्बन्ध स्थापित गर्ने
- सहभागीहरूबाट तालिमलाई कसरी सुधार्न सकिन्छ, सहभागीहरूबाट प्रतिक्रिया खोज्ने (जस्तै: विषय-बस्तु, प्रतिक्रिया वा अन्य)

प्रशिक्षकलाई सुझाव

तालिमबाट हुने सिकाइ सहभागीहरूको लागि निकै सान्दर्भिक हुन्छ, जसले तालिमको शुरूवात्मा गरिएको प्रत्याशाहरूसँग यसको सहसम्बन्ध रहन्छ । अगाडि बढ्ने सत्रपछि तालिमको अन्तिम मूल्यांकन आरम्भ गर्ने ।

शुरूमा सहभागीहरूको लागि पूरा तालिमको संक्षिप्त विवरण उपलब्ध गराउने । त्यसपछि सहभागीहरूलाई तालिमको अवधिमा तालिमबाट प्राप्त सिकाइकोबारेमा प्रतिक्रिया दिन अनुरोध गर्ने । तालिमको शुरूवात्मा सहभागीहरूले तालिमबाट प्राप्त गरेको प्रत्याशाहरू हेर्न अनुरोध गर्ने । ती प्रत्याशाहरू र तालिमको अन्त्यमा प्राप्त गरेका सिकाइ (प्रतिफल) को तुलना गरी सहभागीहरूलाई ABS को समग्र रणनीतिहरूकोबारेको ज्ञान चित्रण गर्दछ ।

तालिमको मूल्यांकन पश्चात् तालिमको विषय-बस्तु, तालिमको प्रक्रिया र भविष्यमा तालिमलाई कसरी बढी फाइदाजनक बनाउनेबारे राय, सुझाव र प्रतिक्रिया प्राप्त गर्न सहभागीहरू बीच छलफल गराउने । प्राप्त प्रतिक्रियालाई फ्लिप चार्टमा लेख्ने र प्रतिक्रियाहरूलाई भविष्यमा दिने तालिम प्रक्रियामा सुधारको लागि सुधारमा अपनाउनु पर्ने विषयहरूमा सहभागीहरूलाई विश्वास दिलाउने । अन्तमा, सहभागीहरूलाई आफ्नो सुझाव तथा प्रतिक्रियाको लागि धन्यवाद दिने ।

कार्यक्रम

कार्यक्रम १: तालिमको प्रत्याशाहरूको लेखाजोखा

तालिमको पहिलो दिनमा रेकर्ड गरिएका प्रत्याशाहरू प्रयोग गरी पूरा भएको वा नभएको प्रत्याशाहरू निम्न अनुसारको ढाँचामा तालिका तयार पार्ने ।

पूरा भएका प्रत्याशाहरू	पूरा नभएका प्रत्याशाहरू

सत्र २०

मूल्यांकन र समापन

समय: ९० मिनेट

उद्देश्यहरू

तोकिएको मूल्यांकन फारम प्रयोग गरी तालिमको मूल्यांकन गर्न ।

- सहभागीलाई मूल्यांकन फारम भर्न लगाउने
- सहभागीहरूबाट अनौपचारिक रूपले सुझाव प्राप्त गर्ने
- तालिम कार्यक्रमको औपचारिक समापन गर्ने

आवश्यक सामग्रीहरू

मूल्यांकन फारम, तालिम प्रमाण-पत्र

प्रशिक्षकलाई सुझाव

मूल्यांकन एउटा अनौपचारिक सत्र हो, जसको लक्ष्य गोष्ठीको अन्तमा सहभागीहरूको तालिम प्रतिको धारणा बुझ्नु रहेको हुन्छ । यसको उद्देश्य सहभागीहरूको आवश्यकता पूर्ति भयो वा भएन ज्ञानको वृद्धि भयो वा भएन र ज्ञान सिक्ने क्षमतामा फरक पर्‍यो वा परेन भन्ने जानकारी गराउनु हो । मूल्यांकन गर्दा सहभागितामूलक छलफल अथवा यस कार्यको लागि तयार पारिएको अनौपचारिक मूल्यांकन फारमको प्रयोग गरेर अथवा दुबै सामेल गरी गर्न सकिन्छ । यदि फारमको प्रयोग गरिने भएमा त्यसमा प्रयोग गरिने भाषा सहभागीले सजिलोसँग बुझ्ने हुनु पर्छ र सो फाराम सहभागीहरूलाई सत्रको शुरूवात्मा नै वितरण गरिसक्नु पर्छ । भरिएका फारमहरू विश्लेषणका लागि जम्मा गर्नु पर्छ ।

मूल्यांकन फारमले सहभागीहरूको मनोवैज्ञानिक धारणालाई पूर्णतया ग्रहण नगर्न पनि सक्छ । तसर्थ प्रशिक्षकले सहभागीहरूबाट उक्त फारमहरू प्राप्त गरी सकेपछि एउटा खुल्ला प्रतिक्रियाको सत्र सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यो एउटा छुट्टै सहभागितामूलक सत्र हुनु पर्छ, जसमा सहभागीहरूले आफूले तालिमबाट सिकेको कुराहरू छलफल गर्ने, आफूसँग भएका रचनात्मक सुझाव/ प्रतिक्रियाहरू आदान-प्रदान गर्ने अथवा प्रशिक्षण सम्बन्धी कुनै नकरात्मक बिचार भए सो समेत आदन-प्रदान गर्न सकिन्छ । त्यसरी प्राप्त हुने प्रतिक्रियाहरू सकारात्मक वा नकारात्मक वा मिश्रित पनि हुन सक्दछ । तसर्थ प्रशिक्षकले सहभागीहरूमा सकारात्मक उर्जाको विकास भई भविष्यमा नयाँ एवम् सकरात्मक चुनौतीको सामना गर्न सक्ने क्षमताको विकास हुने गरी तालिमको वातावरण सृजना गर्नु पर्छ । त्यसरी प्राप्त भएका प्रतिक्रियाहरूलाई फ्लिपचार्टमा राख्नु पर्दछ ।

प्रतिक्रिया/सुझाब सत्रपछि एउटा छोटो धन्यवाद ज्ञापन कार्यक्रमको आयोजना गर्न सकिन्छ । सम्भव भएसम्म १ जना प्रमुख अतिथिलाई आमन्त्रण गरी तालिमको सहभागीहरूलाई प्रमाण-पत्र वितरण गर्दै समापन गर्न सकिन्छ । सहभागीहरूलाई दिइने प्रमाण-पत्र अगाडि नै व्यवस्था गर्नु उचित हुन्छ ।

कार्यक्रम

कार्यक्रम १: तालिम मूल्यांकन

उपयुक्त भएमा, मूल्यांकन प्रश्नावली वितरण गर्ने र सहभागीहरूले प्रश्नावली भरीसकेपछि सङ्कलन गर्ने । सहभागीहरूको सम्पूर्ण मूल्यांकनबारे छलफल गरी मुख्य बुँदाहरूलाई फ्लिपचार्टमा राख्ने ।

कार्यक्रम २: प्रमाण-पत्र प्रदान

प्रमुख अतिथि उपस्थित भए प्रमुख अतिथिले नत्र भने प्रशिक्षकले केही शब्द बोलेर प्रमाण-पत्र वितरण गर्ने ।

सन्दर्भ सूची

सन्दर्भ सूची

Anuradha, RV (2000) 'Sharing the benefits from biodiversity. Tropical Botanical Garden Research Institute Deal in Kerala.' In Kothari, A; Pathak, N; Vania, F (eds) *Where community cares: Community based wildlife and ecosystem management in South Asia*. London: IIED

Baral, RS; Kurmi, PP (2006) *A Compendium on medicinal plants in Nepal*. Kathmandu: Rachana Sharma

Bishop, J; Kapila, S; Hicks, F;Mitchell, P; Vorhies, F (2008) *Building biodiversity business*. London (UK): Shell International Limited. Gland (Switzerland): IUCN

Black, HC; Nolan, JR (1990) *Black's law dictionary: Definitions of the terms and phrases of American and English jurisprudence, ancient and modern (6th edn)*. St. Paul (Minnesota, USA): West Publshing Co.

Capra, F (1996) *The web of life: A new scientific understanding of living systems*. New York: Anchor Books

Carrizosa, S; Brush, SB; Wright, BD;McGuire, PE (eds) (2004) *Accessing biodiversity and sharing the benefits: Lessons from implementing the Convention on Biological Diversity*, IUCN environmental policy and law paper, No. 54. Gland: IUCN

CBD (no date a) The Convention on Biological Diversity.Montreal: Secretariat of the Convention on Biological Diversity. www.cbd.int/convention

CBD (no date b) *Article 8(j): Traditional Knowledge, Innovations and Practices*.Montreal: Secretariat of the Convention on Biological Diversity. www.cbd.int/traditional/ (accessedMarch 2009)

CBD (no date c) *Sharing with the Kanis: A case study from Kerala, India*. www.cbd.int/doc/case-studies/abs/cs-abs-kanis.pdf (accessedMarch 2009)

CBD (no date d) *The Cartagena Protocol on Biosafety*.Montreal: Secretariat of the Convention on Biological Diversity www.cbd.int/biosafety (accessedMarch 2009)

CBD (1993) *Text of the Convention on Biological Diversity*.Montreal: Secretariat of the Convention on Biological Diversity. www.cbd.int/convention/convention.shtml (accessedMarch 2009)

CBD (2002a) *COP 6 Decision VI/24. Access and benefit-sharing as related to genetic resources*. www.cbd.int/doc/decisions/cop-06-dec-en.pdf (accessedMarch 2009)

CBD (2002b) *Bonn Guidelines on access to genetic resources and fair and equitable sharing of the benefits arising out of their utilization*.Montreal: Secretariat of the Convention on Biological Diversity. www.cbd.int/doc/publications/cbd-bonn-gdls-en.pdf (accessedMarch 2009)

CBD (2005) *Handbook of the Convention on Biological Diversity* (3rd edn).Montreal: Secretarial of the CBD. www.cbd.int/convention/refrhandbook.shtml

CBD (2006) *Further consideration of outstanding issues related to access and benefit-sharing: use of terms, definitions and/or glossary, as appropriate*. Ad hoc open-ended working group on access and benefit sharing. Fourth meeting, Granada, Spain.Montreal: Secretariat of the Convention on Biological Diversity. www.biodiv.org/doc/meetings/abs/abswg-04/official/abswg-04-07-en.doc (accessedMarch 2009)

Chen Guangwei (2002) *Biodiversity in the Eastern Himalayas: Conservation through dialogue*. Kathmandu: ICIMOD

CI (2000) *Biodiversity hotspots*. Washington DC: Centre for Applied Biodiversity Science. www.biodiversityhotspots.org (accessedMarch 2009)

CITES (no date) *What is CITES? Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora*. Geneva: CITES Secretariat. www.cites.org/eng/disc/what.shtml (accessedMarch 2009)

CCA (no date) *Commission of the Cartagena Agreement Decision 391 Common Regime on Access to Genetic Resources Article 1*. Lima: Andean Community General Secretariat. www.comunidadandina.org/INGLES/normativa/d391e.htm (accessedMarch 2009)

Dutfield, G (2000) *Intellectual property rights, trade and biodiversity.* The World Conservation Union (IUCN). London: Earthscan Publications Limited188 Training of Trainers and ResourceManual on Access and Benefit Sharing

ELI (2003) *African perspectives on genetic resources: A handbook on laws, policies, and institutions governing access and benefit sharing*. Washington DC: Environmental Law Institute

FAO (2004) *International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture*. Rome: Food and Agriculture Organization. www.fao.org/AG/cgrfa/itpgr.htm (accessedMarch 2009)

FAO (2005) *Building on gender, agrobiodiversity and local knowledge*. Rome: Food and Agriculture Organization

FAO (2007) *What is agrobiodiversity?* Rome: Food and Agriculture Organization. www.fao.org/sd/LINKS/documents_download/FS1WhatisAgrobiodiversity.pdf (accessedMarch 2009)

Gadgil,M (2006) *Ecology is for the people: A methodology manual for people's biodiversity registers*. Chennai: National Biodiversity Authority. www.nbaindia.org/docs/ec_pFbr_manual.pdf (accessedMarch 2009)

Gordon, RG, Jr (ed) (2005) *Ethnologue: Languages of the World* (Fifteenth edition). Dallas (TX, USA): SIL International. Online version: www.ethnologue.com

Gudrun, H; Liebig, K; Drews, A; Plan, T (2003) *Access and benefit-sharing (ABS): An instrument for poverty alleviation. Proposals for an international ABS regime*. Bonn: German Development Institute

Guerin-McManus,M; FamoaLre, LM; Bonles, IA;Malone, SAJ;Mittermeier, R; Rosenfel, A (1999) *Bioprospecting in practice: A case study of the Suriname ICBG project and benefits sharing under the Convention on Biological Diversity*.Montreal: CBD (unpublished) www.cbd.int/doc/case-studies/abs/cs-abs-sr.pdf (accessedMarch 2009)

HAA (2002) *100 ways to energize groups: Games to use in workshops, meetings and the community*. Brighton: International HIV/AIDS Alliance

Hansen, S; Van Fleet, J (2003) *Traditional knowledge and intellectual property: A handbook on issues and options for traditional knowledge holders in protecting their intellectual property and maintaining biological diversity*. Washington DC: American Association for the Advancement of Science

Harrison, K (2000) *Community biodiversity registers as a mechanism for the protection of indigenous and local knowledge*. Rural Poverty and Environment Working Paper Series. Ottawa: International Development Research Centre, Indigenous Peoples' Secretariat. www.idrc.ca/uploads/user-S/111711282314Harrison.pdf (accessed 16March 2007)

ICCBD Canada (2000) *The monthly bulletin of the canadian indigenous caucus on the Convention on Biological Diversity, No 15.* Winnipeg,Manitoba: International Institute for Sustainable Development Canada. www.trade-info.cec.eu.int/doclib/docs/2005/april/tradoc_122179. pdf (accessed 16March 2007)

ICIMOD (2002) *Dzumsa: Traditional natural resources management in Sikkim, India*. DVD Film, director Sushmita Basnet. Kathmandu: ICIMOD

ICIMOD (2007) *Glossary of access and benefit sharing terms*. Kathmandu: ICIMOD

IFOAM, Research Foundation for Science, Technology and Ecology, and The Greens/European Free Alliance in the European Parliament (2005) *Submission to the Ad Hoc Open-ended Working Group on Access and Benefit-sharing of the Commission on Biological Diversity* [Background paper on the Neem patent challenge]. www.evb.ch/fr/p448.html (accessedMarch 2009)

IIED (2008) *Elements for sui generis systems: Collective bio-cultural heritage and customary laws in Peru, Panama, India, China and Kenya.* London: International Institute for Environment and Development. www.iied.org/NR/agbioliv/documents/IIEDSideevent8j.pdf (accessedMarch 2009)

ILO (2003) *A manual on the ILO convention on indigenous and tribal peoples, 1989* (No.169). Geneva: ILO. www.ilo.org/global/What_we_do/InternationalLabourStandards/lang–en/index.htm (accessedMarch 2009)

IUCN (2004) *Access to genetic resources and benefit sharing: Key questions for decision makers.* Colombo: IUCN Regional Biodiversity Programme

IUCN (2005) *Reviews and analysis of secondary information sources on the processes and procedures for the documentation and registration of traditional knowledge in Nepal.* Kathmandu: IUCN

Kate KT; Laird, SA (1999) *The commercial use of biodiversity: Access to genetic resources and benefit-sharing.* London: Earthscan189 Bibliography bibliography

Krishnan, BJ (2000) *Customary law.* www.india-seminar.com/2000/492/492 b. j. krishnan.htm (accessedMarch 2009)

Lachungpa, C (2008) *Presentation at state level consultative workshop on access and benefit sharing for local communities*, 22-23 April 2008, Gangtok, Sikkim, India

Lawson, C; Sanderson, J (2008) 'The evolution of the CBD's development agenda that may influence the interpretation and development of TRIPS'. In Justin,M; Lowson C (eds) *Interpreting and implementing the TRIPS agreement: Is it fair?* Cheltenham (UK): Edward Elgar Publshing

Ministry of Agriculture (2003) *The Biodiversity Act of Bhutan.* Thimpu:Ministry of Agriculture, Royal Government of Bhutan

Ministry of Economy, Trade and Industries; Japan Bioindustry Association (2006) *Guidelines on access to genetic resources for users in Japan.* Tokyo: Japan Bioindustry Association

Ministry of Law and Justice (2005) *The Patents (Amendment) Act, 2005.* New Delhi: Government of India. www.patentoffice.nic.in/ipr/patent/patent_2005.pdf (accessed 16March 2007)

Mittermeier, RA, Gils, PR; Hoffman,M; Pilgrim, J; Brooks, T;Mittermeier, CG; Lamoreaux, J; Da Fonseca, GAB (eds) (2004) *Hotspots revisited: Earth's biologically richest and most endangered terrestrial ecoregions.* Mexico City: CEMEX

Navdanya (no date) *People's biodiversity charter, Kerala.* New Delhi: Research Foundation for Science, Technology and Ecology. www.navdanya.org

NBA (2005) *The Biological Diversity Act 2002 and the Biological Diversity Rules 2004.* Chennai: National Biodiversity Authority,Ministry of Environment and Forests, Government of India

Oli, KP (1998) *Conflict resolution and mediation in natural resource management in Nepal.* Kathmandu: IUCN

Oli, KP; Dhakal, TD (2008) *Traditional knowledge in the Himalayan region*, Information Sheet. Kathmandu: ICIMOD

Pike, B; Busse, C (2004) *101 more games for trainers.* Amherst (MA, USA): HRD Press

Rifkin, J (1995) *Neem tree patent challenge.* www.foet.org/past/NeemTreePatentChallenge.html (accessedMarch 2009)

Rosell,M. (1997) *Access to genetic resources: A critical approach to decision 391'Common regime on access to genetic resources' of the commission of the Cartagena Agreement.* RECIEL 274:278

SAS (2006) *Access and benefit sharing: Good practice for academic research.* Berne: Swiss Academy of Sciences

SAWTEE (2006) *Access, benefit sharing and prior informed consent: Legal mechanisms in South Asia.* Kathmandu: South Asian Watch on Trade, Economics and Environment

Stepp, JR; Castaneda, H; Cervone, S (2005) 'Mountains and Biocultural Diversity.'M*ountain Research and Development* 25(3): 223-227

Subedi, NR (2008) *Advocacy strategies and approaches, A training of trainers manual* (2nd edn). Kathmandu: ICIMOD

Tamayo, G; Guevara, L; Gamez, R (2004) 'Biodiversity prospecting: The INBio experience' In Bull, AT (ed) M*icrobial diversity and bioprospecting*. Washington, DC: American Society forMicrobiology

TKDL (no date) *Bio-piracy of traditional knowledge*. New Delhi: Traditional Knowledge Digital Library. www.tkdl.res.in/tkdl/langdefault/common/biopiracy.asp (accessedMarch 2009)

Turin,M (2005) 'Language Endangerment and Linguist Rights in the Himalayas: A Case from Nepal'.M*ountain Research and Development* 25(1): 4-9

Turin,M (2007) *Linguistic diversity and the preservation of endangered languages: A case study from Nepal*. Kathmandu: ICIMOD

TWN (1995)M*ore than 200 organisations from 35 nations challenge US patent on neem*. Penang: Third World Network. www.twnside.org.sg/title/neem-ch.htm (accessedMarch 2009)190 Training of Trainers and ResourceManual on Access and Benefit Sharing

UI (no date) *The web of life*, University of Illinois Extension Teacher Guide 6. Illinois: University of Illinois. http://urbanext.illinois.edu/ecosystems/teacherguide6.html (accessedMarch 2009)

UN (2002) *Report of the World Summit on Sustainable Development, Resolution 2*, Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development, Annnex, UN Doc. A/CONf.199/20 92002), para.44(n). Johannesburg (SA): United Nations

UNCTAD (2005) *Technical updates, No 8: Biotrade Facilitation Programme.* Geneva: United Nations Conference on Trade and Development. www.biotrade.org (accessed 16March 2007)

UNEP (2007) *Glossary of biodiversity terms*. Nairobi: United Nations Environment Programme. www.unep-wcmc.org/reception/glossaryA-E.htm (accessedMarch 2009)

UNESCO (2006) *The statutory framework of the world network of Biosphere Reserves*. Paris: United Nations Educational, Social and Cultural Organization

UNTERM (2006) *United NationsMultilingual Terminology Database.* New York: United Nations. http://unterm.un.org/ (accessedMarch 2009)

UPOV (no date a) *What is UPOV?* Geneva: International Union for the Protection of New Varieties of Plants. www.upov.int (accessedMarch 2009)

UPOV (no date b) *Definition of Plant Variety*. Geneva: International Union for the Protection of New Varieties of Plants.www.upov.int/en/about/upov_system.htm#what_is_a_pv (accessedMarch 2009)

UPOV (no date c) *UPOV Convention. Geneva*: International Union for the Protection of New Varieties of Plants (UPOV). www.upov.int/en/about/upov_convention.htm (accessedMarch 2009)

Vastag, B (2006) 'Interview: Traditional medicine, novel partnership.' *New Scientist* (28 October) 2575:54-55

Wikipedia (no date) *Negotiation*. http://en.wikipedia.org/wiki/Negotiation (accessedMarch 2009)

WIPO (2001) Intellectual property needs and expectations of traditional knowledge holders. WIPO report on fact Finding mission on IP and traditional knowledge. Geneva: World Intellectual Property Organization

WIPO (no date a) *Frequently asked questions (patents)*. Geneva: World Intellectual Property Organization. www.wipo.int/patentscope/en/patents_faq.html#patent (accessedMarch 2009)

WIPO (no date b) *Traditional knowledge, genetic resources and traditional cultural expressions/folklore*. Geneva: World Intellectual Property Organisation. www.wipo.int/tk/en (accessedMarch 2009)

World Bank (2001) *World development report 2000/2001: Attacking poverty*. New York: World Bank

WRI (no date) 'Biodiversity and protected areas'. Posted on *Earth trends: The environmental information portal.* Washington DC: World Resources Institute. http://earthtrends.wri.org/country_profiles/index.php?theme=7&rcode=1(accessedMarch 2009)

WTO (no date a) *Definition of intellectual property rights*. Geneva: World Trade Organization. www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/intel1_e.ht (accessedMarch 2009)

WTO (no date b) *What is WTO?* Geneva: World Trade Organization. www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact1_e.htm (accessedMarch 2009)

WTO (2007) *Standards concerning the availability, scope and use of intellectual property rights*. Geneva: World Trade Organization

WWF-US (2005) Ecosystem profile: Eastern Himalayas region. WWF-US, Asia Program. www.cepf.net/ImageCache/cepf/content/pdfs/final_2eehimalayas_2eep_2epdf/v1/final.ehimalayas.ep.pdf (accessedMarch 2009)

Wynberg, R (2003) 'A review of benefit sharing arrangements for biodiversity prospecting in South Africa'. In *Developing Access and Benefit Sharing Legislation in South Africa. A Review of international and National Experiences*. Gland: IUCN

Xue Dayuan (1998) 'Access to genetic resources and traditional knowledge for biodiversity conservation in China'. In Glowka, L; Pisupati, P; de Silva, S (eds) Proceedings of workshop *Access to genetic resources and traditional knowledge: Lessons from South and South East Asia*

© ICIMOD 2016

International Centre for Integrated Mountain Development
GPO Box 3226, Kathmandu, Khumaltar, Lalitpur, Nepal
Tel +977 1 5003222 **Fax** +977 1 5003299
Email info@icimod.org **Web** www.icimod.org

ISBN 978 92 9115 370 1